

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE**

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)
№ 2 (12), 2025**

**«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
№ 2 (12), 2025**

**«EAST HERITAGE»
(SCIENTIFIC JOURNAL)
No. 2 (12), 2025**

ДУШАНБЕ - 2025

«МЕРОСИ ШАРҚ»

Муассис:

Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ
Мачалла соли 2022 таъсис ёфтааст.

(Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегардад)

САРМУҲАРИИР:

Давлатов Раҳматқарим

Мирзоқаримович – н.и.т., директори Маркази мероси хаттӣ

МУОВИНИ САРМУҲАРИИР:

Ғиёсиев Меҳриддин – н.и.п., мудири шуъбаи иттилоот, робитаҳои илмӣ ва омӯзиши тамаддуни Шарқи
Маркази мероси хаттӣ

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ:

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф., мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва наشري мероси хаттӣ Маркази
мероси хаттӣ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт – академик, Президенти АМИТ

Саломийён Муҳаммадзод – ноиби Президенти АМИТ, д.и.ф., профессор

Қосимшо Искандаров – д.и.т., Саркотиби илмии АМИТ

Парвона Ҷамшед – д.и.ф., профессор

Умар Сафар – д.и.ф., профессор

Ҳоҷамуродов Олимҷон Ҳамроевич – д.и.ф., профессор

Муллоҷонов Сайфулло Кӯчакович – д.и.т., профессор

Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.т., профессор

Суфизода Шодимуҳаммад – д.и.ф., профессор

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф

Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф

Ғиёсиев Меҳриддин Илёсиддинович – н.и.п

Ализода Сайидхоҷаи Саидумар – н.и.ф

Шарифов Амриддин Нуриддинович – н.и.т

Байзоев Азим – н.и.ф., дотсент

Раҳматулоева Заррина – н.и.ф., дотсент

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Франссис Ришар – (Фаронса), Шариф Шуқуров – (Россия),

Александр Хейзер – (Олмон), Садри Саъдиев – (Узбекистон),

Комилҷон Раҳимов – (Узбекистон).

«Мероси Шарқ»

Маркази мероси хаттӣ
назди Раёсати АМИТ
Мачалла дар Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон
таҳти №249/мҷ-97, аз 02.06.22
ба қайд гирифта шудааст.
Тел.: (+99237) 221-32-02

Нишонии мо: 734025, ш. Душанбе,
кӯчаи Ш. Ҳусейнзода 35.
Маркази мероси хаттӣ назди
Раёсати АМИТ, хучраи 14, Идораи
мачаллаи “Мероси Шарқ”,
E-mail: Merosisharqi@gmail.com

«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»

Учредитель:

**Центр письменного наследия
при Президиуме НАНТ
Журнал основан в 2022 г.**

(Издаётся на трёх языках: таджикский, русский и английский)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

**Давлатов Рахматкарим
Мирзокаримович – к.и.н., директор ЦПН НАНТ**

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Гиёсиев Мехриддин – к.п.н., заведующий отделом информации, научной связей и изучения культуры Востока ЦПН НАНТ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Мухаммадиев Али – к.ф.н., заведующий отделом текстологии, исследование и изучение письменного наследия ЦПН НАНТ

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

**Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт – академик, Президент НАНТ
Саломийён Мухаммадвуд – вице-президент НАНТ, д.п.ф., профессор
Косимшо Искандаров – д.и.н., гл. ученый Секретар НАНТ
Парвона Джамшед – д. ф. и., профессор
Умар Сафар – д.ф.н., профессор
Ходжамуродов Олимджон Хамроевич – д.ф.н., профессор
Муллоджанов Сайфулло Кучакович – д.и.н., профессор
Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.н., профессор
Суфизода Шодимухаммад – д.ф.н., профессор
Мухаммадиев Али – к.ф.н
Шарифов Махмадёр – к.ф.н
Гиёсиев Мехриддин Илёсиддинович – к.п.н
Ализода Сайидходжаи Саидумар – к.ф.н
Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н
Байзоев Азим – к.ф.н., доцент
Рахматулоева Заррина – к.ф.н., доцент**

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

**Франссис Ришар – (Франция), Шариф Шукуров – (Россия),
Александр Хайзер – (Германия), Садри Садиев – (Узбекистан),
Комилджон Рахимов – (Узбекистан).**

«Наследие Востока»

**Центр письменного наследия
при Президиуме НАНТ
Журнал зарегистрирован Министерством
культуры Республики Таджикистан
№249/жр-97, 02.06.22
Тел.: (+99237) 221-32-02**

**Адрес: 734025, г. Душанбе, ул.
Ш. Хусейнзода 35.
Центр письменного наследия
при Президиуме НАНТ, каб. 14,
редакция журнала «Наследие Востока»,
E-mail: Merosisharqi@gmail.com**

«EAST HERITAGE»

Founder:

**Center of the written heritage
under the Presidium of the NAST
The journal was founded in 2022.**

EDITOR-IN-CHIEF:

Davlatov Rahmatkarim

Mirzokarimovich – c.h.s., director of the Center of the written heritage

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Ghiyosiev Mehridin – Candidate of Pedagogical Science Head of the Department of Information, Scientific Communication and Study of the Culture of the East of the Center for Written Heritage of the NAST

RESPONSIBLE EDITOR:

Muhammadiev Ali – candidate of philological sciences, Head of the Department of Textology. Preparation and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the NAST

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Khushvakhtzoda Qobiljon Khushvakht – academician, President of the NAST

Salomiyon Muhammaddovud – Vice President of the NAST, d.p.ph., professor

Kosimsho Iskandarov – d.h.s., Chief scientific secretary of the NAST

Parvona Jamshed – d.ph.s., professor

Umar Safar – d.ph.s., professor

Khojamurodov Olimjon Hamroevich – d.ph.s., professor

Mullojonov Sayfullo Kucharovich – d.h.s., professor

Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – d.h.s., professor

Sufizoda Shodimuhammad – d.ph.s., professor

Muhammadiev Ali – c.ph.s

Sharifov Mahmadyor – c.ph.s

Ghiyosiev Mehridin Ilyosiddinovich – c.p.s

Alizoda Sayidkhojai Saidumar – c.ph.s

Sharifov Amriddin Nuriddinovich – c.h.s

Bayzoev Azim – c.ph.s., associated-professor

Rahmatuloeva Zarrina – c.ph.s., associated-professor

INTERNATIONAL IDITORIAL COLLEAGUE:

Francis Richard - (France), Sharif Shukurov - (Russia),

Alexander Haizer - (Germany), Sadri Sadiev - (Uzbekistan),

Komiljon Rahimov – (Uzbekistan).

East Heritage

**Center of the Written Heritage
under the Presidium of the NAST**

**The journal was registered by the Ministry of
Culture of the Republic of Tajikistan**

No. 249/mj-97 dated 02.06.2022

Tel.: (+99237) 221-32-02

**Address: 734025, Dushanbe,
35 Sh.Huseynzoda Str.**

**Center of the Written Heritage under the Presidium
of the NAST, office №14, editorial office
of the journal “East Heritage”,
E-mail: Merosisharqi@gmail.com**

ТАЪРИХ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ ТАДЖИКОВ В XVI- XVIII ВВ.

Шарипов А.Н.¹

Таджикский народ имеет богатое историческое прошлое и большие заслуги в развитии цивилизации. Предки таджикского народа-согдийцы, бактрийцы-еще к началу I тысячелетия до н. э. имели свою государственность, добились большого прогресса в развитии сельского хозяйства и ремесла. Предки таджикского народа вели героическую борьбу против нашествия Кира и Дария. В IV в. до н. э. они сражались против войск Александра Македонского. Таджики вместе с другими народами Средней Азии вели также ожесточенную борьбу за независимость своей родины против захватнических орд арабских халифов и Чингисхана.

После нескольких веков кровопролитной борьбы против халифатского ига таджики в конце IX в. создали свою государственность на феодальной основе. Таджикское государство Саманидов существовало свыше 100 лет. В этот период таджики добились значительных успехов в области хозяйства. Они вели обширную торговлю с Русью и другими странами Восточной Европы, Переднего Востока, Индии и Китая.

В этот период таджики создали высокую культуру и прекрасное искусство. Таджикский народ дал человечеству таких выдающихся мыслителей и поэтов, как Рудаки, Фирдоуси, Носир Хисроу, Омар Хайям, Камол Худжанди, Джами и другие, чье творчество вошло в сокровищницу мировой культуры. Величайший ученый, поэт и врач Абуали ибн-Сино (Авиценна) является гордостью таджикского народа [6, 9].

«В течение тысячелетий были игрушкой в руках разнузданнейших, безжалостных всемирных завоевателей, вследствие чего в стране господствовал восточно-варварский порядок вещей и полный деспотизм правителей, наводящий ужас на все население. Находясь столь продолжительное время под гнетом алчных и жестоких правителей, не будучи уверенным в «завтрашнем дне», таджики не могли сохранить в чистоте нравственных качеств. Однако, хотя вековая тирания имела большое влияние на развитие некоторых больших недостатков и пороков, замеченных у таджиков, они почти ступеньками перед их превосходными способностями и склонностью к добру. Земледелие, это древнее, облагораживающее характер народов занятие, помимо влияния на развитие духовных и физических сил таджиков сообщило поэтическую мягкость их характеру» [16, 223-224].

«Благодаря своему духовному превосходству поработанные таджики всегда имели нравственный и умственный перевес над своими поработителями узбеками, которые даже приняли религию побежденного народа.

Из среды таджиков образовалось не только высшее интеллигентное сословие страны — духовенство, учителя народных школ, судьи, законодатели, но по временам некоторые из них, стоя у кормила правления, захватывали верховную власть в свои руки и становились властителями. В настоящее время в лице таджиков соединяется: превосходный земледелец-работник, мелкий предприниматель-торговец и искусный ремесленник-кустарь» [17, 25].

«С древнейших времен таджики составляли преобладающее большинство населения, которое, продолжая культурным стремлениям доисламского периода, хотя и было лишено владычества, не перестало, однако играть роли цивилизаторов по отношению к своим повелителям. Как в первые века, по принятии ислама, на попроще религиозных знаний и философии отличились более всего таджики, так и теперь еще в Бухаре, Коканде и Кашгаре известнейшие муллы и знатнейшие ишаны принадлежат к этой национальности. При бухарском дворе, несмотря на узбекское происхождение хана, первые министры и высшие сановники бывают исключительно таджики, и

1. Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н., доцент ТНУ

даже в диком узбекском Хивинском ханстве мехтер (государственный секретарь), т.е. тот сановник, которого должность всего более требует умственного развития, избирается исключительно из тамошнего персидского населения» [2, 318-319].

«Современные таджики, или собственно персы, слынут исключительно красивым народом: у них удивительные, овальной формы лица с правильными чертами, черные, красивого рисунка брови, большие черные глаза — «глаза газели», что среди жителей Востока служит признаком исключительной красоты» [13, 61].

«Город есть настоящее местожительство таджика и только в городе таджик в своей среде. Это стремление таджиков к торговым и промышленным центрам вытекает из склада их характера, из природной любви к торговле, мелкому барышничеству и суетливой жизни, что, в своей совокупности, дает жизнь и движение округу и делает таджика вполне необходимым для узбека, по крайней мере в настоящее время» [4, 3].

К концу XV века несмотря на разорительные войны Тимура таджикский народ сохранив свою самобытность и цивилизаторскую роль постепенно укрепил свое положение при Тимуридах. Это было связано, прежде всего, с восстановлением разрушенных монголами ирригационных сооружений и расширением посевных площадей, относительно благоприятные условия налоговой политики и пресеканием злоупотребления чиновничества [3, 227].

Тимуриды способствовали развитию строительной деятельности. Многие города Средней Азии и Ирана были украшены многочисленными постройками разного назначения: медресе, мечетями мавзолеями, ханака и др. Кроме того, основная масса военных походов проходила под ширмой священной войны и распространением ислама, что требовало увеличения влияния духовного сословия. Именно в это время чрезвычайно увеличился как общий объем производства товаров, так и удельный вес производства товаров широкого потребления. В это время зарождается новое сословие – городское, состоящие из ремесленников и торговцев, чиновников и среднего духовенства. Постепенно они становятся не только потребителями, ни и создателями культурных ценностей [3, 236].

Как известно, основную массу городского население в XV веке составляли таджики, которые занимались просвещением, ремесленничеством, земледелием, торговлей и зодчеством. Именно таджикский язык и литература олицетворяла культурные, научные и литературные достижения государства с двумя литературными кругами Самарканда и Герата.

«Большая часть ремесел округа сосредоточивается в руках таджиков: они имеют в своих мастерских больше рабочих и больше машин, нежели другие народцы; кроме того, они не имеют, по некоторым ремеслам, не только соперников, но и подражателей из других народностей» [4, 21].

В здешнем крае почти все ремесла находятся в руках сартов. Как ремесленники сарты заявили себя весьма способным народом, высказывающим заметное желание усовершенствоваться в своих работах, перенять лучшие приемы и подражать лучшим образцам.

Они занимаются выделкой шелковых и бумажных материй, выделкой кож, производством сёдел, свеч и мыла, шорным мастерством, литьем вещей из чугуна, кузнечным, золотым, серебряным и медным мастерством, плотничным, столярным, токарным и слесарным ремеслами. Они же каменщики и штукатуры, но не печники и кровельщики.

Культурны ли сарты? Если мы примем, что сущность культуры заключается в накоплении множества опытов, затем в прочности сохранения их и, наконец, в способности развивать и увеличивать их, если мы примем, что первое основное условие культуры — накопление культурного достояния в форме умения, знания, силы или капитала, осуществляемого переходом от полной зависимости от производительных даров природы к сознательному пользованию ими посредством собственной работы, в особенности в земледелии, то придем к заключению, что сарты в этом отношении не только вышли из-под власти даров природы, но научились покорять себе природу» [15, 1-3].

«Издавна таджики были земледельцами и садоводами. Их поселения в Средней Азии существовали за несколько столетий до Рождества Христова, поэтому этот период составляет самое древнее население Средней Азии и притом составляет самое просвещенное и образованное срав-

нительно с остальными народностями страны [12, 45].

Но в XVI веке историческая родина таджиков вошла в узбекское государство Шейбанидов со столицей в Бухаре. Массовое вторжение кочевников Дашт-и Кипчака во главе с Шейбани-ханом в Мавераннахр и Хорасан явилось не только обычным движением кочевников с целью ограбления оседлых соседей. Как отмечает М.А.Юлдашев, «это было крупное социальное явление, обусловленное неблагоприятной для кочевников-узбеков обстановкой в степях Дашт-и Кипчак и стремлением их перейти к оседлости» [18, 7].

В последних научных изысканиях некоторые ученые даже определили количество людей, ушедших из Дашт-и Кипчака в Среднюю Азию вместе с Шейбанидами. Так, С.Г. Кляшторный и К.И. Султанов пишут, что, «анализ данных показывает, что общее число, ушедших из степи в Среднюю Азию кочевников Дашт-и Кипчака, достигало 240-360 тысяч человек» [5, 256]. Учитывая численность населения, живших в Дашт-и Кипчак в тот период, можно говорить о массовом нашествии племен Дашт-и Кипчака на Мавераннахр и Хорасан.

Одной из существенных причин массового движения кочевых племен во второй половине XV в. в глубь среднеазиатской территории была и усилившаяся борьба за пастбища между шейбанидами, казахами, мангытами и монголами-калмыками, приводившая к постоянным военным столкновениям. Для значительных групп кочевников Дашт-и Кипчака, лишившихся в результате войн пастбищ и стад, их переселение в Мавераннахр, переход к оседлости и земледельческому труду был единственным выходом из обострившегося хозяйственного кризиса [9, 27].

Отторжение населения части оседлых районов Мавераннахра на протяжении столетий стерло языковые и до некоторой степени бытовые отличия между ними и кочевым тюрко-монгольским населением Дашт-и Кипчака. Этот процесс в значительной степени также облегчил завоевание Шейбанидами Мавераннахра. В свою очередь духовенство, чтобы сохранить то положение, какое оно занимало при Тимуридах, с легкостью нашло общий язык с Шейбанидами и оказывало им идеологическую поддержку. Союз Шейбанидов с мусульманским духовенством ускорил завоевание Мавераннахра, и, несомненно, способствовал укреплению власти кипчакских ханов в регионе [9, 28].

Степные племена со своими родоплеменными обычаями и хозяйственным укладом жизни столкнулись в Мавераннахре с земледельческим населением, развитыми социально-экономическими отношениями. Кочевники Дашт-и Кипчак превращали возделанные ими земли в пастбища. Этот процесс сопровождался вытеснением оседлых земледельческих населений с их земель, захватом пастбищ и стад. Большая часть оседлого таджикского населения вынуждена была оставить свои дома и хозяйство и уйти в горные районы. «Местные же кочевники тюркского происхождения в силу общности быта и языка слились постепенно с завоевателями, войдя в качестве новых родовых подразделений в число племен узбекского народа» [8, 43].

Захват Шейбанидами Мавераннахра способствовала разделению двух субрегионов Мавераннахра и Хорасана. Последствием подобной ситуации стала экономическая изоляция Мавераннахра, которая теряет свой престиж в мировой торговле. Вызвано это было конфликтом отношений с Индией и Ираном, которые обеспечивали ей выход к морским путям. Иран практически монополизировал транзитную торговлю из Индии на Запад, блокировав Мавераннахр, что привело к развитию кризисных ситуаций во всех областях [9, 48].

В результате открытия морского сообщения с Индией изменилось направление мировых торговых путей. Мавераннахр перестал быть страной, через которую проходила транзитная торговля, связывавшая Запад с Востоком. Объем внешней торговли Мавераннахра со странами юго-востока, юга и юго-запада заметно уменьшился.

В конце XVI в. главный рукав Амударьи повернул с запада на восток, от Каспийского моря к Аральскому, что существенно повлияло на внешнюю торговлю Бухары и Хорезма. Вследствие этого основные торговые и транзитные центры Хорезма оказались в безводной пустыне, и большое значение отныне приобрел торговый путь в низовьях Волги. Объем международной торговли значительно сократился [9, 84].

XVI в. – чрезвычайно сложный этап в истории культуры таджикского народа. В начале XVI

столетия некогда единый в культурно-историческом аспекте регион Мавераннахр, Иран, Хорасан под натиском Шейбанидов и Сефевидов был расколот на две (в XVIII в. на три) части, которые на протяжении значительного исторического периода (более 500 лет) будут развиваться изолированно. Таким образом, XVI в. стал периодом отделения таджикской культуры от общего древа персидско-таджикской цивилизации.

Именно в указанное время на смену многообразности цивилизационного развития возникло обособленное, и подчас конфронтационное сосуществование двух частей некогда единых историко-культурных регионов в экономическом, политическом, духовном и интеллектуальном плане. Непримируемость позиций Мавераннахра, Хорасана и Ирана в конфессиональном аспекте выразилась в религиозном радикализме [9, 89].

Начиная с XVI в., на протяжении более 500 лет таджикский народ втягивался в орбиту отношений с тюрко-монгольским миром, оставаясь единственным ираноязычным народом в Мавераннахре, населявшим его с древнейших времен. На протяжении этого периода таджикский народ все больше и больше отеснялся с мест своего традиционного обитания. Культура таджикского народа, отмечавшаяся ярко выраженным урбаническим характером, с ее многовековой письменной традицией и словесностью подверглась значительным изменениям.

Еще во времена монгольского завоевания деятели культуры и науки Мавераннахра, Ирана и Хорасана, боясь преследований со стороны монгольских захватчиков, искали убежища в Индии, где находили благоприятные условия для творчества.

Политика репрессии Шейбанидов привела к тому, что с XVI в. из Мавераннахра и Хорасана многие поэты, прозаики, каллиграфы, художники-миниатюристы и ученые устремились в Индию, где с XVI в. в Индии начинает интенсивно развиваться историография [9, 90]. В этот период таджики и другие народы были вынуждены переселиться в иные страны, в том числе в Индию, Россию, Китай. Их число достигало десятков тысяч человек. Мигрантами прежде всего были люди умственного труда: писатели, поэты, ученые, деятели искусства и т.п. [1, 126]. Например, во времена правления Субханкулихана по причине упадка экономической и политической жизни большое количество ученых и поэтов переселились в Индию, среди которых были и 15 поэтов Бухарского двора, из числа Джалоли Китобдор, Дастури Насафи, Губора, мулло Мустафиди Балхи, Мунъими Бухорои. Мустафиди Бухорои, Насим Махрам и другие [11, 13].

К концу 50-х годов XVI века гератский литературный круг, в результате гонений и истреблений поэтов со стороны Шейбанидов и Сефевидов окончательно распался. Но негативные перемены не смогли полностью приостановить развитие науки и культуры того периода. Отток культурных сил из владений Шейбанидов в Индию и Иран в XVI в. в определенной мере был восполнен прибытием в их государство ученых-богословов, поэтов, художников, музыкантов и певцов, суннитов из Ирана и Хорасана. Васифи сообщает, что в месяц мухаррам 918 г.х./март-апрель 1512 г. более 500 человек из области Хорасана эмигрировало в Мавераннахр, и среди них был и сам Васифи [9, 91].

В XVI в. в Мавераннахре в целом наблюдается спад в развитии научных исследований, практически перестали существовать светские науки такие, как математика, астрономия, география. Однако, данная эпоха характеризуется подъемом богословских наук (толкование Корана, изучение хадисов (преданий), фикха, исламского религиозного права и историографии).

Исторически в Мавераннахре сложилась стройная система образования, которая, несмотря на кризисные явления в государстве Шейбанидов, продолжала успешно существовать [9, 95].

Государственный строй кочевой империи был основан на структуре, где наряду с родовыми лидерами кочевников, почетное место занимали и представители религиозных институтов.

Государственная система управления в период властвования Шейбанидов в Средней Азии базировалась на родоплеменном строе, а не на сильной централизованной власти, способной навести порядок в стране, заняться проведением серьезных внутренних реформ, строительством земледельческо-промышленными объектами и решать проблемы социального и экономического порядка.

Развитие архитектуры, как и всей культуры Мавераннахра, было нарушено нашествием пле-

мен из Дашт-и Кипчака в XVI в. Однако строительство не прекращалось, создавались оригинальные архитектурные произведения, свидетельствующие, что не оскудел и не угас творческий дух архитекторов и строителей Мавераннахра. Данная система в первую очередь, была связана с постройкой мечетей, медресе, мавзолеев видных государственных и религиозных деятелей, ирригационных сооружений и мостов.

Развитие таджикской культуры не прекратилось после вхождения кочевых народов в культурной среде оседлого населения. Номады и племена определенно имели свою собственную культуру, но именно городская и чаще придворная фарсиязычная культура документирована лучше в исторических документах, а наглядно – в миниатюрной живописи, иллюстрациях рукописей.

Несмотря на междоусобные войны и разногласия политического, идеологического характера, Мавераннахр и Иран в XVI в. продолжали объединять единое персо-таджикское культурное наследие, языковая общность, что позволило гератской культурной традиции найти благотворную почву и ассимилироваться в придворном кругу новой столицы Мавераннахра – Бухаре [9, 112].

Феодалные междоусобицы и попытка централизации власти во второй половине XVI века способствовали приходу к власти династии Джанидов-Аштарханидов. В XVII веке образовались Бухарское и Хивинское ханства, а позднее, в XVIII веке, – Кокандское ханство. В них правили ханы из узбекских династий.

В это время в межгосударственные отношения в регионе были нестабильными и усугублялись грабительскими набегами и междоусобицами. Так в Бухарском эмирате в начале XVIII века во время правления Аштарханидов особенно при Абулфайз-хане наступил глубокий кризис во всех сферах жизни, но особенно он дал о себе знать в политике и экономике. [7, 37].

Воспользуясь этим положением, глава кенегасов, которые вели ожесточенную борьбу с мангытами, обратился за помощью к султану отесненных джунгарами за Сырдарью казахов, кочевавших в Дашт-е Кипчак. Последние, предполагая найти в Бухарской стране богатую для себя добычу, перекочевали сюда со всем своим скотом и имуществом и расселились по всей долине Мианкала почти до окрестностей Бухары, грабя и разоряя население. В течение семи лет здесь царствовали насилие и грабеж. Многие уводились в плен, пашни, сады и огороды скармливались скотом и вытаптывались стадами. Народ стал покидать родные места от Самарканда до Бухары, опустели многие селения, большая часть людей погибло от голода. Понадобилось много лет, для того чтобы страна хоть сколько-нибудь благоустроилась [7, 38].

В этот период политического хаоса и экономического упадка началось вторжение войск иранского шаха Надира в Бухару. Это ускорило окончательное падение государства Аштарханидов и прихода к власти династии Мангытов.

Процесс формирования государств содействовал образованию Сефевидского Ирана с официальным шиитским направлением, его полного отдаления от политических региональных процессов и образования афганского государства – Дурранидов

Делопроизводство велось на таджикском языке и государственное управление центральноазиатских ханств проходило на основе ее диванов. Но непосредственная государственность таджиков в основном сохранились на территории Восточной Бухары, как раздробленные политическо-административные единицы.

Таджики жили главным образом в Бухарском и Кокандском ханствах. Для среднеазиатских ханств XVI-XVIII веков были характерны феодальная раздробленность, непрерывные войны и междоусобицы. Внешние и внутренние войны приводили к разрушению оросительных систем, упадку ремесленничества и земледелия; иногда опустошались целые области. Это особенно произошло после нападения казахов в регион [7, 38].

Кроме того, кризис феодализма и географические открытия стали причиной снижения транзитной роли региона, сокращения объема производства ремесленнических товаров, который отрицательно повлиял на положение местного населения – таджиков. С учетом увеличения проникновения кочевников в регион, бесконечные распри, снижения роли ремесленников некоторая часть таджиков переселились в горные части Мавераннахра. [9, 26].

Усиливалось классовое расслоение общества: эксплуатируемые крестьяне и ремесленники

противостояли феодалам-земледелцам – ханам и их сановникам, служилому сословию, духовным феодалам и другим духовным лицам. Таджикские крестьяне, работавшие на государственных и частновладельческих землях, особенно на землях помещиков-феодалов, владевших ленными пожалованиями, платили непосильные налоги и подати, находились в постоянной долговой зависимости, разорялись и нищали. Практиковались и различные принудительные работы: строительство дворцов, оросительных систем, устройство дорог.

Феодальная рента была смешанная: натуральная, отработочная и денежная. Особенно тяжелым было положение крестьян-издольщиков, обрабатывающих землю феодала за часть урожая. Существовало и рабство, отмененное только после присоединения края к России. Беспощадная эксплуатация, тяжелые налоги вызывали восстания крестьян (в 1758 г. – в Бухаре, в начале XIX века – в Ура-Тюбе, Худжанде и других) [10].

Несмотря на это, таджикский язык и его стиль государственного управления, переписка и делопроизводство имели приоритетный статус, а ремесленничество и земледелие были свойственны этому народу. В исследуемый период существовали два литературных круга – в Бухаре и Балхе. Поэты Фитрат Зардузи Самарканди и Сайидои Насафи сочиняли стихи, посвященные ремесленному производству и положению масс [1, 264].

Особенно стоит отметить, усиление влияния таджикского языка и культуры в Индии. В результате переселения таджики сыграли существенную роль в истории и цивилизации средневековой и новой Индии – передачей элементов культуры и цивилизации Мовареннахра, Хорасана и Ирана, распространением таджикско-персидского языка, фомированием персоязычных литературных кругов Дели, Гулбарга, Биджапур, Гулканды, распространением религиозных течений [13, 542, 547].

Мохими Хирави в своей антологии подчеркивает, что при Индийском дворе концентрировались 274 ученых и литераторов, большинство из которых пришли из Бухары, Самарканды, Гиссара и Бадахшана. Шайх Абулфазл ибн Муборак в своей работе «Оинаи Акбари» указывает на 60 поэтов – таджиков, только при дворе Акбара [11, 13].

Таким образом, таджики в этот самый сложный период сохранили свою цивилизаторскую и культурную роль, распространяя ее за пределы региона, продолжав играть существенную роль в экономическом, социальном, культурно-религиозном жизни центральноазиатских государств XVI-XVIII вв.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бобохонов М. История таджиков мира / М. Бобохонов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 573 с.
2. Вамбери А. Очерки Средней Азии / А. Вамбери. – М., 1868. С.318-319
3. Гафуров Б. Таджики. Том II / Б. Гафуров. – Душанбе, Ирфон, 1989. -С.227, 236
4. Гребенкин А.Д. Таджики. Русский Туркестан / А.Д. Гребенкин // Сборник, изданий по поводу политехнической выставки, Вып.2. Под ред. В.Н.Троцкого. – М., 1872. С.3, 21
5. Кляшторный С.Г., Султанов К.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий / С.Г. Кляшторный, Султанов К.И. – Алма-Ата, 1992. – С.256.
6. Материалы к истории таджикского народа в советский период (сборник статей). – С.9
7. Исмоилова Б. История Бухарского эмирата / Исмоилова Б. – Худжанд, 2005. – С. 37, 38.
8. История народов Узбекистана. Т.II. – Ташкент, 1947. – С.43.
9. История таджикского народа. Том VI. – Душанбе, «Дониш», 2009. – 896 стр. С.26, 27, 28, 48, 84, 89, 90, 91, 95, 112.
10. История Таджикистана. [Электронный ресурс] URL: <https://www.tajik-gateway.org/wp/history/> (дата обращения: 26.09.2020)
11. Мухторов А. Дурдонаҳои маданияти Тоҷикистон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон / А. Мухторов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 13.
12. Семенов А.А. Средняя Азия / А.А. Семенов. – М., 1911. С.45.
13. Ханьков Н. Записки по этнографии Персии / А. Ханьков –М.: Наука, 1977. – С. 61.

14. Хусайнов С. Дехли / С. Хусайнов // Энциклопедияи тоҷик. Ҷилди 5. Душанбе, 2017. – 670 с. – С.542, 547.
15. Шишов А. Сарги. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть I / А. Шишов. Ташкент, 1907.1-3.
16. Шишов Ан. Таджики. Этнографическое и антропологическое исследование. Ч.1. Этнография / А. Шишов. – Ташкент, 1910. – С.223-224.
17. Шишов А. Таджики / А. Шишов // Журнал «Средняя Азия». Кн. VI. 1911. – С.25
18. Юлдашев М.А. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI – XVII вв. / М.А. Юлдашев. – Ташкент: Наука, 1964. – С.7.

СОХТИ ИҶТИМОЙ-ИҚТИСОДӢ ВА СИЁСИИ ТОҶИКОН ДАР АСРҲОИ XVI- XVIII

Дар мақола масъалаи сохти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии тоҷикон дар асрҳои XVI-XVIII баррасӣ шудааст. Омӯзиши таърихи минтақа дар ин лаҳзаҳои мураккаб муҳим мебошад. Дар мақола ба минтақа ворид шудани қabilaҳои бодиянишини узбек ва ташаккули давлатдории Шайбониён инъикос гардидааст. Инчунин қайд мегардад, ки дар ин давра сарзамини таърихии тоҷикон Хуросон ва Мовароуннаҳр аз ҳам ҷудо гашта, муборизаҳои бепоён заминаи пайдоиши давлати Сафавии Эрон ва Дурраниҳо дар Афғонистон мегардад. Муаллиф қайд менамояд, ки задухӯрдҳои дохилӣ боиси ба воҳидҳои сиёсӣ тақсим шудани минтақа, бад шудани вазъи мардуми бумӣ – тоҷикон ва муҳоҷирати онҳо ба минтақаҳои кӯҳӣ мегардад.

Инчунин, дар мақола ҳифзи илму адаб, забони тоҷикӣ ҳамчун забони расмӣ ва коргузори ва нақши тамаддунсозу фарҳангсолори тоҷикон таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: Сиёси Марказӣ, вазъи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, Шайбониён, бодиянишинон, Аштарханиҳо, Бухоро, Қуканд, Хева, Ҳинд, тоҷикон, ҳунармандӣ, минтақа.

Маълумот дар бораи муаллиф. Шарипов Амриддин Нуридинович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ ДМТ.

Тел: (+992) 105-50-10-18; **Email:** amrsharif@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ ТАДЖИКОВ В XVI- XVIII ВВ.

В статье рассмотрена проблема социально-экономического и политического строя таджиков в XVI- XVIII вв. Изучение истории региона в этот сложный отрезок является актуальным. В статье освещена проникновение племён узбеков-кочевников в регион и формирование государственности Шейбанидов. Также подчеркивается, что историческая территория таджиков Хорасан и Мовареннахр разделяются и бесконечная борьба за власть стали основой создания Сефевидского Ирана и Дурранидов в Афганистане. Автор подчеркивает, что внутренние распри стали причиной разделения региона на политические единицы, ухудшение положения коренного населения – таджиков и их переселения в горные местности.

Также в статье подчеркивается сохранения науки и литературы, таджикского языка как государственного языка и делопроизводства, цивилизаторская и культурная роль оседлого населения – таджиков.

Ключевые слова: Центральная Азия, политическая обстановка, социально-экономическая обстановка, Шейбаниды, кочевники, Аштарханиды, Бухара, Коканд, Хива, Индия, таджики, ремесленничество, регион.

Сведения об авторе. Шарипов Амриддин Нуридинович, кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений ТНУ.

Тел: (+992) 105-50-10-18; **Email:** amrsharif@mail.ru

SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SYSTEM OF TAJIKS IN THE XVI-XVIII CENTURIES

The article considers the problem of the socio-economic and political system of Tajiks in the XVI-XVIII centuries. Studying the history of the region in this difficult segment is relevant. The article highlights the penetration of Uzbek nomad tribes into the region and the formation of Sheybanids statehood. It is also emphasized that the historical territory of the Tajiks Khorasan and Movarennahr are divided and the endless struggle for power became the basis for the creation of the Safavid Iran and the Durranids in Afghanistan. The author emphasizes that internal strife caused the division of the region into political units, the deterioration of the situation of the indigenous population - Tajiks and their resettlement in the mountains.

The article also emphasizes the preservation of science and literature, the Tajik language as the state language and office work, the civilizational and cultural role of the settled population - Tajiks.

Keywords: Central Asia, political situation, socio-economic situation, Sheybanids, nomads, Ashtarkhanids, Bukhara, Kokand, Khiva, India, Tajiks, handicraft, region.

Information about the author. Sharipov Amriddin Nuridinovich, candidate of historical sciences, associate professor of department of International Relations TNU.

Tel: (+992) 105-50-10-18; **Email:** amrsharif@mail.ru

ИНКИШОФИ НАЗАРҶОИ Г. А. АРАНДАРЕНКО ДАР МАСЪАЛАИ ЧАНГАЛ ДАР НАШРИЯҶОИ СОЛИ 1886 (ҚИСМИ 2)

Одинаев А. Н., Борошко С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В¹

«Хато мекунад онҳое, ки фикр мекунад чангал тамомшаванда аст. Тамом намешавад чангал, балки ақл тамом мешавад, ки намехоҳад онро ҳифз кунад».
Сарвари уезди Самарқанд
подполковник Г. А. Арандаренко

Таҳқиқоти маъмури ҳарбӣ, шарқшинос Г. А. Арандаренко², ки аз соли 1874 то соли 1889 дар мансабҳои сардори тумонҳои кӯхистонии ноҳияи Зарафшон ва сардори уезди Самарқанд хизмат кардааст, як баҳши нодири андешаи экологӣ, идорӣ ва иҷтимоию хоҷагидориро дар шароити ташаккули низомҳои идоракунии дар канори Империяи Русия ташкил медиҳанд. Соли 1877 ӯ чаҳор мақоларо таҳти унвони «Истифодабарии чангалҳои кӯхистонӣ дар ноҳияи Зарафшон» [10] ва соли 1886 боз ҳашт мақоларо таҳти унвони «Ёддоштҳои Зарафшон. Масъалаи чангал» [1] нашр намуд. Ин осор доираи васеи масъалаҳоро дар бар мегиранд, аз ҷумла истифодабарии чангалҳои кӯхистонӣ, вазъи ниҳолшинониҳои сунъӣ, таъсири аз чангал маҳрумшавии кӯҳҳои Зарафшон ба хоҷагии обёрӣ ва оқибатҳои иқлимии ин равандҳо. Г. А. Арандаренко таҳлили ҳамачонибаи захираҳои чангали ноҳияи Зарафшонро анҷом дода, мушоҳидаҳои амалӣ, таҷрибаи идорӣ ва тавсияҳои илмӣ-асоснокро оид ба ҳифз ва истифодабарии оқилонаи чангалҳо дар ҳамбастагӣ истифода бурдааст.

Дар солҳои 1877-1886 Г. А. Арандаренко назариҳояшро ба таври ҷиддӣ такмил дода, бо баҳогузориҳои миқдорӣ ва истинод ба манбаъҳои байналмилалӣ дарки худро аз чанбаҳои иҷтимоию иқтисодии истифодаи чангал ғанӣ кард. Равиши ӯ гузаришро аз сабти таҷрибавии бухрон ба ташаккули як стратегияи ҳамачониба, ки танзими давлатӣ, ҷалби аҳолии маҳаллӣ ва рушди чангалпарварии мутобиқшавандаро дар бар мегирифт, ифода менамуд. Дар силсилаи мақолаҳои соли 1886 ташаккули равиши эколого-географӣ дар таҳлили захираҳои табиӣ дар доираи шарқшиносии амалии он давра мушоҳида мешавад. Муаллиф на танҳо маъмури ҳарбӣ, балки олими шарқшинос низ буд ва бо донишҳои амиқ ва таҳлили чуқур тадбирҳои амалии истифодаи оқилонаи табиатро дар шароити идоракунии мустамликавӣ таҳия менамуд. Дар мақолаҳои ӯ таҳлили иҷтимоӣ анҷом дода шуда, барномаи меъёрӣ оид ба идоракунии чангалҳо омода мегардид. Ӯ ба нақши пӯшиши чангал дар таъмини устувории иқлим, ҳифзи тавозуни об ва пешгирии эрозияи хок аҳамияти махсус медод. Г. А. Арандаренко ба ташҳиси бухрон маҳдуд намешуд, балки мекӯшид сабабҳои амиқи онро муайян намояд ва таназзули манзараи чангалро бо вазъи иҷтимоию иқтисодии ҷомеаҳои маҳаллӣ, вобастагии онҳо аз сӯзишвории ҷубин ва буридани маҷбурии навъҳои арзишманд барои эҳтиётоти хоҷагӣ пайванд диҳад. Хусусияти муҳими методологияи ӯ эътирофи аҳамияти анъанаҳои истифодаи чангалҳои кӯхистонӣ аз ҷониби аҳолии бумии водии Зарафшон буд. Ӯ қайд мекард, ки дар атрофи Самарқанд деҳқонон мустақилона сафедор ва бед мешинонанд, бо ин роҳ буридани дарахтонро ҷуброн намуда ва нархи ҳезумро устувор нигоҳ медоранд. Ин мушоҳида ба

1. Одинаев А.Н. – Корманди илмӣ Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии АМИТ;

Борошко С.Л. – Институти шарқшиносии АФ Россия дар ш. Москва;

Божинская-Арандаренко – Донишгоҳи федералии ҷанубӣ, ш. Ростови лаби Дон, Федератсияи Россия.

2. Арандаренко Георгий Алексеевич (1846-1908) – соли 1866-1867 иҷроқунандаи вазифаи мудирӣ ноҳияи Ӯротеппа; аз соли 1868 дар ҳайати Кумитаи ташкили Авлиё-Ато; аз октябри соли 1868 то марти соли 1869 – дар ҳайати идораи низомӣ-мардумии уезди Чиззах; аз 12.03.1869 с. то 13.03.1870 с. иҷроқунандаи вазифаи судьяи уезди Чиззах; аз марти соли 1870 – дар ихтиёри генерал-губернатори Туркистон; солҳои 1871-1874 – судьяи уезди Туркистон; аз ноябри соли 1874 – мудирӣ ноҳияҳои кӯҳии округи Зарафшон; аз июли соли 1877 то декабри соли 1889 – мудирӣ шӯъбаи Самарқандии ноҳияи Зарафшон, раиси уезди Самарқанд; солҳои 1890-1899 – раиси уезди Марв; солҳои 1899-1901 – генерал барои супоришҳои махсус назди генерал-губернатори Туркистон; аз соли 1900 – генерал-майор; аз соли 1901 – губернатори низомӣ ва фармондеҳи қўшунҳои вилояти Фарғона (РГВИА. Ф. 489. Оп. 1. Д. 7104. Л. 34-36).

ӯ имкон дод, ки яке аз аввалин концепсияҳои минтақавиро оид ба ҳамгирии танзими давлатӣ ва ташаббуси маҳаллӣ дар соҳаи истифодаи ҷангал пешниҳод намояд. Масъалаи истифодаи оқилонаи захираҳои ҷӯб ва назорати қатъӣ бар буридани дарахтон барои ӯ аҳамияти асосӣ дошт, то ҷое ки ӯ изҳор мекард: «Бе низоми ҳисобу китоби дақиқи ҷангалзор ҷангал боқӣ нахоҳад монд, зеро то замоне ки ҳар як дарахт ба ҳисоб гирифта нашавад, ҳамаи чораҳои ҳифзи ҷангалҳо беҳуда хоҳанд буд».

Хусусияти мавқеи Г. А. Арандаренко дар ҳамгирии таҷрибаи идорӣ бо равиши таҳлилӣ ва мушоҳидаҳои амалӣ ифода меёфт. Ӯ пайгири назарияҳои истифодабарии ҷангали кӯҳиро ҳимоя мекард, ки бар асоси дониши амиқи шароити маҳаллӣ, таъя ба малакаҳои амалӣ ва анъанавии аҳолии бумӣ, танзими чандир ва фаъолияти маърифатӣ бунёд ёфта буданд. Г. А. Арандаренко кӯшишҳои интиқоли механикии моделҳои аврупоии ҷангалшинонӣ, ки ба заминаи иҷтимоию иқтисодӣ ва табиӣ Осиеи Миёна бегона буданд, танқид мекард. Андозаи иҷтимоию иқтисодӣ дар осори ӯ мавқеи муҳим дошт. Бо эҳтиром ба ташаббусҳои заминдорони маҳаллӣ, ӯ як модели идориро пешниҳод мекард, ки дар он тадбирҳои ҳифзи табиат ба таври табиӣ ба ҳаёти хоҷагидорӣ ва фарҳангии минтақа ворид мешуданд.

Ҳашт мақола аз силсилаи нашрияҳои соли 1886, ки бо унвони умумии «Ёддоштҳои зарафшонӣ: Масъалаи ҷангал» муттаҳид шудаанд, натиҷаи чандинсолаи мушоҳидаҳои муаллиф аз вазъи ҷангалҳо ва тағйири муносибати маъмурият ва аҳолии бумии ноҳияи Зарафшон ба онҳо буданд. Маркази таҳлилу баррасии ин мақолаҳо коҳиши ҷониби ҷангалҳо, ки то миёнаи асри XIX шакли таҳдидомез гирифта буд ва нахустин муваффақиятҳои фаъолияти ҳифзи ҷангал, ки Г. А. Арандаренко аз миёнаи солҳои 1870 дар мақоми сардори тумонҳои кӯҳистонии ноҳияи Зарафшон оғоз намуд. Бо истинод ба тадқиқоти илмӣ замонаш, ӯ дар бораи аҳамияти бузурги ҷангалҳо дар илми иқлимшиносӣ суҳан мегуфт.

Г. А. Арандаренко дар мақолаҳои ташхиси мушкилот гузаронида шуда, сабабҳо таҳлил ва тавсияҳои мушаххас барои пешгирии таназзули минбаъда ва барқарорсозии ҷангалҳо пешниҳод мекарданд. Тавре ки Г. А. Арандаренко таъкид мекунад, барои барқарорсозии самарабахши фонди ҷангал тадбирҳои низомнок заруранд, аз қабилӣ таъсиси ниҳолпарвархонаҳо, ҷорӣ кардани агроҷангалпарварӣ, гузаронидани корҳои васеи маърифатӣ бо аҳолии маҳаллӣ ва ба ҳисоб гирифтани эҳтиётоти иқтисодию иҷтимоии онҳо [3, 7].

Қисми аввали мақолаи Г. А. Арандаренко [2, 2-3] муқаддимаест ба баррасии мушкилоти таназзули захираҳои ҷангал дар ноҳияи Зарафшон. Ӯ амали мавҷударо оид ба тақсими ниҳолҳои яксолаи носозгор ба аҳоли танқид намуда, нокомӣ ва бесамарии иқтисодии чунин амалро баррасӣ мекунад ва ҳисобу китобҳоро аз рӯи ниҳолпарвархонаҳои маҳаллӣ меорад, ки самаранокии баланди равиши хусусиро дар ҷангалпарварӣ нишон медиҳанд. Бо таваҷҷуҳ ба нақши иқлимшиносӣ ва гидрологии ҷангалҳо ва бо истинод ба назарҳои илмӣ замони худ, Г. А. Арандаренко хотиррасон мекунад, ки «бо баландшавии минтақа аз сатҳи баҳр таъсири ҷангал ба микдори боришоти борон меафзояд; ҷангал бухоршавии обро аз ҷӯйборҳо кам мекунад ва ҳамчун захираи асосӣ барои чашмаҳо хизмат мерасонад; ҷангал, ки монети механикӣ мебошад, обшавии барфҳоро суст карда, обхезиҳои табиӣро бозмедорад ва ғайра» [2, 2]. Бо ин изҳорот ӯ хонандаро ба фикри асосӣ дар бораи зарурати тадбирҳои низомноки муҳофизатӣ дар соҳаи ҷангалдорӣ ноҳияи Зарафшон мерасонад: «Бо чунин тарз эътироф кардани аҳамияти доимӣ ва миёнаравии ҷангалҳои кӯҳистонӣ ҳамчун қонуни табиат, бояд онро аз нобудшавӣ бо эҳтиёткорӣ бештар муҳофизат кард, назар ба ҷангали заминҳои паст, ки барқароршавии он осон сураат мегирад, дар ҳоле ки барқароркунии ҷангалҳои кӯҳистонӣ аксар вақт ғайриимкон мегардад, бинобар таҳшиншавии шағал ва санг аз борон ё шуста шудани хок, махсусан дар чунин кӯҳҳо, ки нишебии тез мебошад» [2, 3].

Г. А. Арандаренко муносибати сатҳиро ба ҷангалпарварии сунъӣ танқид намуда, таъкид мекунад, ки дар шароити Зарафшон тақсим намудани ниҳолҳои барои иқлими маҳаллӣ номувофиқ ба аҳоли самаранок нест. Ӯ мушкили номувофиқ будани як қаторро, ки аз ҷониби маъмурияти русӣ барои сабзкунии сунъӣ пешниҳод мешуданд, ба шароити минтақаи Зарафшон ошкор месозад. Ба ҷойи ин, ӯ пешниҳод мекунад, ки анъанаҳои маҳаллӣ, таркиби хок ва низоми обии минтақа ба назар гирифта шаванд. Ҷойи марказиро дар қисми аввал таҳлили иқтисодӣ ишғол мекунад. Г.

А. Арандаренко ҳисоб меорад, ки нишон медиҳанд, истеъмоли солонаи ҳезум дар Самарқанд ва атрофи он ба ҳаҷми бузург мерасад: «Аз руйи ҳаҷми истеъмоли солона дар Самарқанд – 20000 сажан ҳезум ва 40000 пуд ангишт аз дарахтони мевадиханда, микдори дарахтони сунъӣ, ки барои сӯзиш истифода мешаванд, тақрибан 40000 тӯс ва бед, инчунин, 13000 дарахти мевадихандаи гуногун, ки аз ҷониби ангиштпазон ва ҳезумфурӯшон истифода мегарданд. Ин рақамҳо хеле ба воқеият наздиканд. Албатта, онҳоро наметавон нишоаҳои хеле хатарнок барои ояндаи растанигии ҷангалҳои водии Зарафшон надонист» [2, 3]. Хусусан, нуктаи нигаронкунанда истифодаи дарахтони мевадиханда барои истехсоли ангишти ҷӯб аст, ки, ба гуфтаи Г. А. Арандаренко, на танҳо ба фонди ҷангал, балки ба боғдорӣ ва пиллапарварӣ низ таҳдид мекунад. Ў таъкид менамояд, ки вазъи ногувори ҷангалҳои болооби Зарафшон бо набудани манбаи дигари даромад барои кӯҳистониён шадидтар мегардад, зеро эҳтиёҷоти иқтисодии онҳо нобудсозии солонаи ҷангалҳоро тақвият медиҳад. Бо вучуди ин, ӯ ғаризаи хоҷагидорӣ аҳолии маҳаллиро, ки қобилияти ҷуброни оқилонаи талафотро дорад, баланд арзёбӣ мекунад.

Дар қисми дуоми мақола Г. А. Арандаренко [3, 6-8] муқоисаи даромадноқӣ ва сохтори хароҷоти ниҳолхонаи давлатии ҷангал ва боғпарварии хусусиро тавсиф намуда, ба амалияҳои мутобиқшудаи аҳолии маҳаллӣ, даромадноқӣ ва устувории онҳо аҳамияти асосӣ медиҳад. Ў миқёс ва хусусияти истифодабарии захираҳои ҷӯбии ноҳияи Зарафшонро таҳлил карда, тавачҷуҳо ба сохтори хоҷагидорӣ аҳолии маҳаллӣ ва оқибатҳои буридани шадиди ҷангал равона месозад.

Г. А. Арандаренко ба масъалаи зиндамони тоғ, ки аз ҷониби сокинони водӣ ҳамчун сӯзишворӣ истифода мешуд, тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамояд. Бо эътирофи он ки манъи пурраи буридани тоғ дар минтақаи даштӣ ба воқеияти анъанаҳои аҳолии бумӣ мутобиқат намекунад, ӯ таъкид мекунад, ки «имконнопазир аст, ки [нигоҳдорию он] танҳо бо амри «манъ мекунам» ба даст ояд, зеро ниёзи зиндагии аҳоли, ки асрҳо шакл гирифтааст, зӯран тағйир додан мумкин нест» [3, 6] ва даъват мекунад, ки қонунгузорӣ бо назари чандир ва танзими низомнок, бо ба ҳисоб гирифтани ҳосияти тарзи зиндагии аҳолии маҳаллӣ, амалӣ карда шавад. Г. А. Арандаренко қайд мекунад, ки бо шарофати ҷангалшинонии сунъӣ, то миёнаи солҳои 1880 ҷӯби сохтмонӣ ба Самарқанд дигар аз болооби Зарафшон (ҷангали арча), мисли миёнаи солҳои 1870, оварда намешуд, балки аз атрофи наздиктар таъмин мегардид: «Талаботи ҳарсолаи ҳуди Самарқанд ба маводди сохтмонӣ, ки асосан тӯс аст, бо гирифтани он аз боғҳои, ки на бештар аз даҳ верст аз шаҳр дур мебошанд, қонеъ карда мешавад» [3, 6]. Дар баробари ин, ҳаҷми савдои ҷӯб хеле назаррас буда, на танҳо талаботи Самарқандро қонеъ мекунад, балки тичоратро берун аз ҳудуди ноҳия, хусусан ба самти Бухоро, густариш медиҳад: «Фиритодани масолеҳи сохтмонӣ аз қисми Самарқанд ба Бухоро ҳамасола на камтар аз 20000 тӯс, 10000 тала ва 3000 дарахти тутро дар бар мегирад» [3, 7]. Манъи буридани ҷангалҳои кӯҳистонӣ имкони бештар шудани вазъи экологиро дар болооби Зарафшон фароҳам овард, аммо ин амал боиси буридани васеи ниҳолҳои соҳилӣ дар канори дарёи Зарафшон дар қисми Самарқанд гардид. Г. А. Арандаренко зикр мекунад, ки талошҳои маъмурият барои густариши ниҳолпарвархонаҳо ва тақсмоти ниҳолҳо, инчунин масъулияти муайяни аҳолии маҳаллӣ, ки фоида ва дурнамои шинонидани ҳамасолаи дарахтро дар водии Самарқанд дар иваз барои ҷангалҳои сохтмони буридашуда дарк мекунанд, то андозае оқибатҳои чунин истифодаи захираҳоро ҷуброн менамоянд: «Низоми оқилонаи кишоварзии аҳолии маҳаллӣ бо шинонидани доимӣ тавозуни талабот ва пешниҳодро нигоҳ медорад, то ҷое, ки нархи сӯзишворӣ то ҳол ҳамон аст, ки соли 1874 буд» [3, 7].

Г. А. Арандаренко кӯшишҳои гаронарзиши ҷорӣ намудани усулҳои аврупоии ҷангалшинониро дар ноҳияи Зарафшон танқид мекунад: «Барои ҷӣ ҳазорҳо рублро барои ин шиносии бенатича бо усулҳои фаронсавии мустаҳкамкунии қумҳои соҳилӣ харҷ кардан лозим буд, вақте метавонистем ҳамагӣ бо 5 рубл асари аълоии Россмеслер «Ҷангал»-ро харем» [3, 7]. Ҳамчун ҷойгузин, ӯ усулҳои шинонидани дарахтони навъҳои маҳаллиро (тӯси сиёҳ ва ғайра) пешниҳод намуда, ҳисобҳои муфассали зарфияти меҳнатиро меорад.

Дар охири солҳои 1870 дар болооби Зарафшон аз ҷониби маъмурияти рус буридани дарахтон барои фурӯш ва эҳтиёҷоти шахсӣ манъ карда шуд. Ҳамчунин на танҳо фаъолияти ангиштпазон, балки чамбоварии шоху барг ва ҷӯби хушк аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ барои фурӯш низ манъ

гардид. Ин бояд буридани ғайриқонунии чангали кӯҳиро аз байн мебурд. Г. А. Арандаренко соли 1886 дар бораи ғоидаи «истироҳати ҳафтсола аз табар», ки ба барқароршавии қисме аз чангалҳо оварда расонд, менавишт: «Бо шодии махсуси руҳӣ мо тавонистем тобистони гузашта шахсан муваффақияти назарраси барқарорсозии табиии чангалро, ҳам дар нишебии чанубии кӯҳҳои соҳили рости Зарафшон ва ҳам махсусан дар низоми дарёҳои Моғиён, Пасрӯд, Ворӯ, мушоҳида кунем. Қисмати охирини кӯҳҳои қаторкӯҳи Зарафшонро соли гузашта хеле муфассал тамошо кардем ва метавонем бо итминон бигӯем, ки минтақаи чангали ҳавзай Киштут, ки низ аз истироҳати ҳафтсола истифода бурдааст, ҳоло майдони муттасили чангали кӯҳии арчаро ташкил медиҳад, ки бо дарахтони бодом ва pista омехта шуда, на камтар аз 800 версти мураббаъро дар бар мегирад; ин чангал дар тамоми мавзеъ барои истифодаи кӯҳистониёни одаткарда ба меҳнати бифосила ва дастнорас аз замони манъи мутлақи истифодаи арча дастрас мебошад» [3, 7]. Ҳамзамон, баҳогузорӣ ба вазъи чангалдорӣ, ки то соли 1886 ба вучуд омада буд, Г. А. Арандаренко дар бораи мушкили мавҷудаи чангалҳои кӯҳистонӣ ва камбуди пӯшиши чангал дар болооби Зарафшон, сарфи назар аз тақрибан даҳ соли талошҳои маъмурият, менависад: «Ҳамаи қисми кӯҳҳои қаторкӯҳи Туркестон то ба Урмитан нишонаҳои хеле заифи чангалҳои пешинаро, ки аз ҷониби ангиштпазон набуд карда шудаанд, нигоҳ медорад» [3, 8]. Ҳамзамон, Г. А. Арандаренко чораҳои аз ҳад саҳти манъкунандаро, ки бетағйир ва бе ба ҳисоб гирифтани ниёзҳои асосӣ ва анъанаҳои аҳолии бумии кӯҳҳои Зарафшон иҷро мешуданд, танқид мекунад: «дар кӯҳҳо ин манъ аз соли 1879 <...> ба туфайли нуфузи қавии ҳокимият чунон таъсири тарсонанда гузошт, ки сокинони як деҳа (яъне Артуч) аз ман иҷозат пурсиданд, то чор дарахти арчаро бурида, масчиди худро, ки аллакай чор сол беҳона монд, таъмир намоянд» [3, 8].

Г. А. Арандаренко бар зарурати корҳои ҷамъоварӣ ва истифодаи шоху барги хушк пофишорӣ намуда, аз ҷумла, барои пешгирии сӯхтор дар кӯҳҳо ё табдил ёфтани шоҳаҳои хушк ба манбаи паҳншавии бемориҳои чангал таъкид мекунад: «Чангалзори густардаи Арчамайдон пур аз арчаҳои аз ҳад расида аст, ки пӯсида ба хокистар табдил меёбанд ё аз ҷониби чӯпонҳо барои тафреҳ оташ зада мешаванд ва ҳамин тавр беҳуда аз байн мераванд, танҳо аз он сабаб, ки тақсимои чангали кӯҳии Зарафшон комилан номаълум боқӣ мемонад ва истихроҷи ангишт аз арча бидуни он истисно, ки бояд барои минтақаҳои чангале, ки аз валежник ғанӣ ҳастанд, иҷозат дода мешуд, манъ гардидааст» [3, 8]. Ў иқтибосеро аз асари набототшиносии олмонӣ Э. А. Россмеслер меорад: «Аз чангалбон ғамхорӣ зиёд талаб карда мешавад, то чангалро аз душманони хурд, вале тавоно – аз ҳашарот начот диҳад. Дар ин чода хеле муҳим аст, ки валежник (дарахтони хушкшуда) аз чангал тоза карда шавад, дарахтони хушкида ва пӯсида дар чангалзор боқӣ намонанд, маводи ҷӯбии буридашуда дар китъа барои муддати дароз партофта нашавад, зеро ҳамаи ин ҷойҳои муносибтарин барои лона кардани хатарноктарин ҳашарот мебошанд» [12, 280].

Г. А. Арандаренко бори аввал дар ноҳияи Зарафшон пешниҳоди ташкили омӯзиши махсуси фонди чангалро мекунад: «Чунин шиносӣ муфассал бо чангалҳои кӯҳистонӣ метавонад ба осонӣ бо саёҳати сесола, бо иштироки маъмурияти маҳаллӣ иҷро гардад» [3, 8].

Ҳангоми гузаронидани таҳлил аз водӣ, Арандаренко ба зичии баланди ниҳолшинониҳои сунъӣ ишора мекунад: «Аз Панҷакент то Каттакурғон, бо масофаи дусад верст <...> қолини муттасили сабзии ниҳолшинониҳои сунъиро пешкаш мекунад» [3, 8], нақши махсуси ниҳолҳои бедро ҳамчун навъи зудрас ва ҳосилбахш таъкид менамояд: «Ҳеч як дарахт, на аз навъҳои маҳаллӣ ва на аз дарахтони аврупои дар ин ҷо қорӣ шуда, бо чунин суръат он миқдори шоҳаҳои навро пас аз буридани баҳорӣ он, ки бед медиҳад, намедиҳад» [3, 8].

Қисми сеюм [4, 9-11] манбаи арзишмандест барои дарки равандҳои ташаккули чангалпарварӣ дар ноҳияи Зарафшон. Дар он гузариши маъмурият ба низоми оқилонаи барқарорсозии чангалдорӣ, аз ҷумла ташкили ниҳолхонаҳо, нишон дода мешавад. Мисолҳои ташаббуси аҳолии маҳаллӣ оид ба таъсири ниҳолпарвархонаҳо оварда шуда, ҳисобу китобҳои хароҷот иҷро ва ҳалли ташкилии ташвиқи шинонидани ниҳолҳои муайян ба ҷойи дарахтони буридашуда пешниҳод мегарданд.

Ба гуфтаи ӯ, аз соли 1872 дар водии Зарафшон «талаби пешбинишуда ва устувори шинонидани дарахтон дар ҳама ҷо, ки имконпазир буд» [4, 9] амал мекард. Ин талаб хусусияти эълонӣ надошт,

балки ба марҳилаҳо чорӣ карда мешуд. Дар аввали солҳои 1870 солҳои нахустини шинонидани дарахтон дар водии Зарафшон бо тавсия, на бо фармон, пеш мерафт, «зеро бумиён худашон эҳсос мекарданд, ки талабот ба чангал сол аз сол меафзояд» [4, 10]. Ташаббуси кабудизоркунии оммавии роҳҳо ва марзҳо аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ пазируфта шуд, бахусус ба сабаби амалӣ буданаш, зеро дарахтони чавон ва зудрас ғоида меоварданд: «Ба шарофати афзоиши зудтари бед, ки дар шинонидани роҳҳо бартарӣ дошт, аллакай дар соли сеюм аҳоли ба амалӣ будани ин тадбир бовар ҳосил кард, зеро ин шинонданҳо ба ниёзмандон на танҳо сутунҳо барои ниҳолшинони минбаъда, балки маводи сохтмонӣ ва барои ҷӯйҳо ва ҳатто сӯзишвории ройгон аз буридани ҳамасолаи шоҳаҳои ин дарахти содда, вале мувофиқ ба шароити маҳаллӣ меод» [4, 10]. Ҳамзамон, ӯ аз ҳолатҳои гузариши дуздӣ дарахтони чавон, ки «чунон дар аҳолии маҳаллӣ реша давондааст, ки бо танҳо фаҳмондан мубориза бурдан имконнопазир аст» [4, 11], пинҳон намекунад. Ин дуздиҳо ба дараҷае паҳн шуданд, ки маъмурият маҷбур шуд қорҳои барқарорсозии доимии ниҳолшинониро анҷом диҳад ва ҳамчунин навбатдориро ҳамчун тадбири муҳофизати чангалзор чорӣ намояд.

Дар қисми сеюми мақолаи худ Г. А. Арандаренко диққати назаррас ба техникаи кишоварзи парвариши ниҳолҳо, бахусус дарахти тут, дода мешавад. Дар он шароити шинондан, қоркарди замин, муҳлатҳои обдиҳӣ ва нигоҳубин, инчунин ҳисоби китобҳои иқтисодӣ тавсиф мешаванд: «Тухми дарахти тут <...> метавонад то як миллион ниҳоли яксола ва дусола аз як таноб* замин ва то понздаҳ ҳазор ниҳоли сесола аз ҳамон қитъаи 1/2 десятина ($\approx 0,55$ га) диҳад» [4, 11].

Муаллиф на танҳо ҳамчун нозир, балки ҳамчун муаллифи қарорҳои муҳиму зарурии ҳифзи табиат баромад мекунад.

Қисми чаҳорум [5, 14-16] баррасии чандинсолаи мушоҳидаҳо ва таҳқиқотро дар бораи вазъи чангалпарварӣ дар минтақаи Зарафшон дар солҳои 1870-1880 ташкил медиҳад ва нақши шинондани дарахти бедро барои хоҷагии обёрӣ тавсиф менамояд. Дар он ташаббуси нодири таъсиси боғҳои ҷамъиятии чангал аз бед барои эҳтиёҷоти низомҳои обёрӣ баён ёфтааст. Диққати махсус на танҳо ба вазъи воқеии чангалҳои Зарафшон, балки ба ҷанбаҳои маъмурӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии татбиқи чораҳои ҳифзи табиат дар шароити идораи маъмурияти рус равона шудааст.

Г. А. Арандаренко баррасии муфассали низоми чангалшинониро, бо таърибаҳои маҳаллӣ ва таърибаи аҳолии деҳот, бахусус дар соҳаи ниҳолпарварӣ, пешниҳод мекунад. Дар баҳогузориҳои амалияҳои даҳлатӣ муаллиф аз принсипи эҳтиром ба воқеиятҳои иҷтимоӣ иқтисодии минтақа сарчашма мегирад. Г. А. Арандаренко зикр мекунад, ки тамоми водии Зарафшон ба як боғи мутғасил монанд аст, аз ҷумла барои он ки: «аҳолии маҳаллӣ зарурати мавҷудияти ниҳолро хуб мефаҳманд ва аллакай муддати зиёд бе ягон ёдраскунӣ, ҳадди ақал дар мавриди шинонидани ниҳол дар замини худ, амал мекунанд» [5, 14]. Ӯ ба баҳогузориҳои тадбирҳои маъмурият дар соҳаи ҳифзи чангалҳои кӯҳистонӣ, махсусан чангали арча, аҳамияти махсус медиҳад. Муаллиф қайд мекунад, ки сарфи назар аз дониши маҳдуд дар бораи сохтори чангали кӯҳӣ, мансабдорони идораи ҳарбию мардумии ноҳияи Зарафшон аз солҳои аввали ҳамаҷумла шудани минтақа ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон «оғози бодикқат пайгирӣ кардани чангалдорӣ ва ангиштпазии кӯҳистониёро гузоштанд» [5, 14]. Арандаренко ба таври интиқодӣ самаранок набудани сиёсати маъмурияти русии солҳои 1870 зикр карда, менавишт: «Ин тадбир барои чангалпарвариҳои водӣ, ки ба осонӣ ва зуд барқарор мешавад, натиҷаи манфӣ медиҳад ва боиси нобудшавии бештар [дар болооби Зарафшон] чангали сустрасии арча [истиғодашаванда аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ] барои эҳтиёҷоти сохтмон мегардад» [5, 15]. Ба андешаи ӯ, чунин сиёсат қочоқи ҷӯбро тақвият дода, аҳолиро ба истиғодаи ғоратгаронаи чангалҳо водор мекард. Дастоварди калидии Г. А. Арандаренко ин баён намудани робитаи байни буридани чангал ва таназзули захираҳои гидрологии минтақа мебошад. Ӯ менависад: «Камшавии назарраси ҳаҷми об дар Зарафшон, ки ҳам аз рӯйи вазъи кунунии ҷӯйбори ин дарё нисбат ба соҳилҳо ва ҳам аз рӯйи ба вучуд омадани чарогоҳҳои даштӣ дар ин водӣ тасдиқ мешавад, натиҷаи мустақими ҳамбастагии се сабаб аст: 1) қобилияти баланди фурубудани об аз ҷониби таркиби фучурдаи кӯҳҳо; 2) тадричан кам шудани пиряхҳои болоӣ; 3) камшавии назарраси ҳаҷми об дар дарёи Зарафшон, бинобар нобудсозии чангалҳо дар кӯҳҳо, ки қаблан ба пайдоиши чашмаҳо мусоидат мекарданд» [5, 15]. Ҳамчун намунаи таърибаҳои ӯ таърихи дарёи Қаротеппаро меорад, ки пас аз буридани чангалҳои кӯҳистонӣ «чунон

кам шуд, ки ҳоло танҳо аз рӯйи чойгиршавии чӯйбор нисбат ба соҳилҳо маълум мегардад, ки ин бошад, ба коҳиши назарраси заминҳои кишт овард» [5, 15].

Ғайр аз таҳлили вазъи ҷангал, муаллиф ба масъалаҳои самаранокии сиёсати аграрии давлатӣ низ дахл карда, кӯшишҳои мансабдоронро барои таҳмил кардани зироатҳои кишоварзӣ ё анъанаҳои деҳқонӣ, ки барои аҳолии маҳаллӣ бегона буда, ғоидаи амалӣ намеоранд, шадидан танқид мекунад. Ҳамзамон, Г. А. Арандаренко мисолҳои зиёди рафтори оқилона ва мутобиқшавандаи деҳқонро меорад, ки чандирии онҳо ва қобилияти қабул кардани навоариҳои муфидро нишон медиҳанд: «Бумие, ки ба пайравӣ майл дорад, омода аст маҳсулоти нав ва усулҳои нави коркарди заминро ба низоми хоҷагии заминии худ ворид кунад, агар, ҳатто дар як мисоли шахсӣ бошад ҳам, мувофиқати онҳоро бо шароит ва ғоидаовар буданашонро бинад. Ҳеч кас бумиёро омӯзонида набуд, ки сабзавоти боғӣ, аз салатро, ки аз ҷониби аврупоӣҳо ба ин сарзамин ворид карда шуданд, парвариш кунад, ё тамоку коркард намояд, ё мурғу гусфанди хонагӣ парвариш намояд, вале имрӯз ҳамаи шахрҳои бузурги Осиёи Миёна ин маҳсулотро танҳо аз бумӣ мегиранд, зеро ин соҳа барои онҳо хеле ғоидаовар баромад» [5, 15]. Г. А. Арандаренко зарурати гузариш аз сиёсати ҷангалӣ, ки хусусияти ҷазодиҳӣ ва эълонкунӣ дорад, ба дастгирии ташаббусҳои маҳаллиро, ки бар асоси донишҳои суннатӣ ва мутобиқ ба шароити табиӣ ва фарҳангии минтақаанд, асоснок мекунад. Г. А. Арандаренко таваччуҳи махсуси худро ба масъалаҳои истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ зоҳир намуда, равише пешниҳод мекунад, ки мушоҳидаи илмӣ, реализм дар идоракунии ва эҳтироми амиқ ба фарҳанги хоҷагидорӣ аҳолии маҳаллиро ба ҳам меомезад. Дар ин замина, арзишмандтарин фикри ниҳони муаллиф чунин аст: «Чорабиниҳои амалӣ, ки бар асоси дониши ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии аҳоли ва талаботи он асос ёфтааст, февран пазируфта мешавад, ба ҳадафи дилхоҳ мерасад, натиҷаи аъло медиҳад ва барои муддати дароз дар ёди ҷомеа бокӣ мемонад» [5, 16].

Дар қисмати панҷуми мақола [6, 18-19] муаллиф масъалаҳои баррасӣ мекунад, ки ба аҳамияти экологӣ ва иқлимӣ ҷангалҳои кӯҳистонӣ ва водии Зарафшон вобастаанд. Муаллиф, бо таъки ба таҳқиқоти илмӣ давраи худ ва осори олимони нуфузманд – аз ҷумла А. Ф. Миддендорф* ва Э. А. Росмеслер**, – нақши ҷангалҳоро ҳамчун омилҳои танзими иқлим ва нигоҳдории захираҳои об таъкид менамояд. Бо шиддат танқид кардани кӯшишҳои шинондани намудҳои номуносиби дарахт, ки бе обёрӣ ривоч намегиранд, Арандаренко таҳлили ноқомии кӯшишҳои парвариши айлант ва акацияро дар шароити лалмӣ пеш меорад ва ба талафоте ишора мекунад, ки аз надонистани воқеияти хусусиятҳои ҷангалпарварии минтақа ба вучуд омадаанд. Ба ҷангалҳои кӯҳистонӣ таваччуҳи махсус зоҳир мегардад, зеро, ба гуфтаи муаллиф, онҳо дорои муҳимтарин вазифаҳои экологӣ мебошанд: «Ҷангали кӯҳӣ – ин дасти эҳтиёткорест, ки ба ҳамворӣ мувофиқи эҳтиёҷ об медиҳад ва онро ҳам аз камбудӣ ва ҳам аз зиёдати об начот мебахшад» [6, 18]. Г. А. Арандаренко таъкид мекунад, ки ҷангалҳои кӯҳӣ оҳиста барқарор мешаванд, агар умуман пас аз харобшавӣ барқароршавӣ имконпазир бошад: «... барқароршавии ҷангалҳои кӯҳистонӣ бисёр вақт ғайриимкон мешавад бинобар ҷамъшавии шағал ва санг аз борон ё шусташавии хок» [6, 18]. Ӯ аҳамияти ҷангалҳои даштиро низ фаромӯш намекунад, бо таъкид бар нақши онҳо дар мубориза бо биёбоншавӣ ва ҳифзи тарзи зиндагии чорводорӣ даштӣ: «Дар мавриди Туркистон бояд аҳамияти на камро ба ҷангали даштӣ эътироф кард, чунки он шиддатҳои ҳароратро мулоим мекунад, оазисҳои кишоварзиро аз фуру рафтанишон ба қумҳои шамолдошта муҳофизат менамояд ва паҳншавии рустаниҳои алафӣ дар қумҳоро таъмин мекунад, ки чорводорӣ даштиро дастгирӣ мекунад. Ҷангали даштӣ <...> сазовори ҳифзи бодикқат аст, зеро барқарорсозии сунъии он дар муҳити биёбонии беобу қумӣ амалан ғайримумкин мебошад. Ба илова, намудҳои дарахтони даштӣ аз реша хеле душвор месабзанд, то ҷое ки барқароршавии табиӣ чунин ҷангалҳо дар қумҳо даҳсолаҳои зиёдро талаб мекунад» [6, 19].

Қисми бузурги ин таҳқиқот ба таҳлили тавозуни сӯзишвории Самарқанд бахшида шудааст: «Ба ҳисоби миёна, барои гармкунии ҳар як хонаи хусусӣ дар қисми русии шахр дар тамоми мавсим 20 сажен ($\approx 42,6$ м) ҳезум сарф мешавад, ва барои биноҳои давлатӣ – 10 000 сажен ($\approx 21,3$ км) дар як сол. Барои гарм кардани хонаҳо бо манқалҳои кушода (нанқалдон) ва манқалҳое, ки бо мизча ва кӯрпа пӯшонидани (сандалӣ) мешаванд, ба ҳисоби миёна ба ҳар як хона 60 пуд (≈ 982 кг) ангишти ҳезумӣ сарф мешавад. Бо зарб кардани ин рақамҳо мо ҳисоби хароҷоти солонани қисми

русии шаҳрро тақрибан 20 000 сажен ($\approx 42,6$ км) ҳезум ва қисми маҳаллии шаҳрро тақрибан 300 000 пуд ($\approx 4\,914$ тонна) ангишт ба даст меорем, ки хангоми табдил ба ҳезуми тало ба 37 000 сажен ($\approx 78,9$ км) мерасад. Барои гирифтани ҳисоби умумии хароҷоти солонаи сӯзишворӣ, бояд боз 500 сажен ($\approx 1,07$ км) ҳезумро, ки аз ҷониби панҷ заводи машруботсози ҳукумати сӯзонда мешавад, ва тақрибан 100 000 пуд ($\approx 1\,638$ тонна) ангишти ҳезумро, ки дар қисми маҳаллии шаҳр аз ҷониби оҳангарон, заводҳои оҳанбарорӣ, нонпазҳо, самоварсозон, нукрасозон ва мисгарон сарф мегардад, илова кард. Ана чунин аст ҳаҷми хароҷоти солонаи сӯзишворӣ барои як шаҳр бо 40 000 аҳоли!» [6, 19]. Ҳамзамон, тавре ки Арандаренко қайд мекунад: «Ҳамон қадар ангишт дар 860 деҳаи қисми Самарқанд низ сарф мешавад, ки дорои ҳамон нонпазхонаҳо, ҳамон чойхонаҳо, ҳамон оҳангархонаҳо ва ҳамон хонаҳои сарватманданд, ки дар сандалӣ ва дар қисми берунии хона (ташқорӣ) бо меҳмонон ва дар қисми занонаи хона (ичқарӣ) бо аҳли оила гарм мешинанд» [6, 19]. Бо вучуди он ки ин хароҷот хеле бузург менамояд, Г. А. Арандаренко мегӯяд, ки истеъмоли солонаи ангишт дар 600 000 пуд ($\approx 9\,828$ тонна) барои 45 000 хона ва 300 000 нафар аҳоли набояд зиёд шумурда шавад. Ў таъкид мекунад, ки ин миқдор сӯзишворӣ барои чунин шумораи аҳоли комилан муътадил аст, зеро аҳолии маҳаллӣ ҳар гуна шоха ва хасу хашокро, ки дар боғҳо ва канори роҳҳо чамъ мешавад, ба сӯзишворӣ табдил медиҳанд, ва сокинони қишлоқҳо барои гарм кардани хонаҳо аз поруи чорво истифода мекунанд, ки онро бевосита аз кӯча ба ҳаммомҳо, кулолхонаҳо мекунанд ва инчунин алафи ботлоқзорро, ки дар нонпазхонаҳо месӯзонанд: «Агар ин ёрӣ дар дастони тозаандешу амалгарои маҳаллӣ, ки ҳатто баргҳои дарахтонро ба сӯзишворӣ ва ба хӯроки гӯсфандон табдил медиҳад, намебуд, ҳаҷми умумии истеъмоли ангишт ва ҳезум ба рақамҳои азим мерасид ва рустании ҷангалӣ дар давоми 3-4 сол комилан аз байн мерафт» [6, 19]. Г. А. Арандаренко паҳлуҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии мавзӯро таҳлил намуда, нишон медиҳад, ки чӣ гуна низоми таъминоти ангишт ва ҳезум тавассути миёнаравии таъминкунандагон ва фурӯшандагони ҳезум, аз ҷумла қabilaҳои кӯчманчи қирғиз, ташкил карда шудааст.

Вобастагии зичи унсурҳои экологӣ дар ҳаёти мардуми ноҳияи Зарафшон дар мисоли харобшавии ҷангали даштӣ дар Қизилқум нишон дода мешавад: «Самарқанд бо деҳоти худ ҳар сол тақрибан дуним миллион дарахти сақсовулро ба миқдори то 400 ҳазор пуд ($\approx 6\,552$ тонна) ангишт, ки аз ҷониби қирғизҳо оварда мешавад, масраф мекунад. Агар ба ин рақам миқдори солонаи сақсовул ва ангиште, ки барои Бухоро ва маҳалҳои аҳолинишини вилояти Сирдарё гирифта мешавад, низ илова гардад; агар изҳороти қирғизҳоро, ки ҷангалҳои сақсовули Қизилқум дар тӯли ҳашт соли охир аз марзи онҳо “сад вёрст пас нишастааст» ($\approx 106-110$ км), дуруст шуморем; ва агар ба назар гирем, ки истеъмоли сӯзишворӣ аз ҷониби аҳолии Самарқанду Бухоро ба ҳеч ваҷҳ коҳиш намеёбад, зеро он аллақай хеле сарфакорона истифода мешавад, он гоҳ масъалаи нобудшавии ҷангали даштӣ воқеан ба мушкили хеле ҷиддии тамоми минтақа табдил меёбад» [6, 19].

Дар ин қисми тадқиқот Арандаренко тадбирҳои маҳдудкунандаи маъмуриро, ки соли 1879 дар тюменҳои кӯҳистонии ноҳияи Зарафшон ҷорӣ шуда, барои манъи тайёр кардани ангишт аз ҷангалҳои кӯҳистонӣ бе арзёбии дурусти оқибатҳои он ба экосистемаи дашт равона гардида буданд, ба танқид мегирад.

Ин тадқиқот на танҳо таҳдидҳои асосӣ ба рушди ҷангалҳоро ошкор мекунад, балки зарурати як стратегияи мутавозин ва илман асосёфтаро барои ҳифзи ҷангалҳо нишон медиҳад.

Дар қисми шашум [7, 21-23] таҳлили ҳолати саноати ҷангалии ноҳияи Зарафшон, робитаи он бо иқтисодии минтақа ва дурнамои эҳёи хоҷагии ҷангалбарорӣ пешниҳод мешавад. Г. А. Арандаренко масъалаҳои муҳими устувории экологӣ, танзими қатъӣ ва банақшагирии чорабиниҳоро дар соҳаи фаъолияти ҳифзи муҳити зист ба миён мегузорад, ки мушоҳидаҳои амалӣ, ҳисобҳои иқтисодӣ ва тавсияҳои амалиро дар бар мегирад. Яке аз масъалаҳои калидии ӯ набудани маълумоти дақиқи картографӣ ва омӯри буд, ки барои банақшагирии илмӣ асосёфтаи ҷангалкорӣ заруранд: «Мо маҷбурем аз тавзеҳ оғоз кунем, ки барои муайян кардани нисбати масоҳати ҷангал ба масоҳати умумии водии Зарафшон маълумоти кофӣ надорем» [7, 21]. Дар набудани ин маълумот, Г. А. Арандаренко ба натиҷаҳои мушоҳидаҳои шахсиаш така карда, пешрафтҳоро дар эҳёи ҷангалҳо дар қитъаҳоеро қайд мекунад, ки дар онҳо истихроҷ қатъ шудааст: «Бо хурсандии маҳсуси қалбӣ мо имкон пайдо кардем, ки тобистони гузашта шахсан муваффақияти назарраси эҳёи

табиии чангалро мушоҳида кунем» [7, 21]. Бо вучуди ин, Г. А. Арандаренко пешниҳод мекунад, ки ба ҷои истифодаи усулҳои манъи куллии маъмурӣ барои буридани дарахтон, сиёсати илмӣ асосёфтаи ҳифзи чангалҳои Зарафшон, мутобиқ ба шароити минтақавӣ ва ҷустуҷӯи тавозун байни эҳтиёҷоти аҳолии маҳаллӣ ба сӯзишворӣ, масолеҳи сохтмонӣ ва талошҳои маъмурияти ноҳия барои ҳифзи чангал коркард карда шавад. Ҳангоми таҳияи пешниҳодҳо барои эҳёи чангалҳои Зарафшон, Г. А. Арандаренко ба масъалаи ниҳолшинонӣ ва шинондани сунъии дарахтон дар Самарқанд ва умуман – дар водии Зарафшон муроҷиат мекунад. Ӯ қайд менамояд, ки кӯшишҳои маъмурият дар самти шинондани оммавии дарахтон натиҷаи назаррас додаанд [7, 23]. Нигоҳубини ин шинонданҳои сунъӣ тавассути низоми обёрӣ, таҷрибаи хоҷагии мардумӣ ва талаботи устувор ба масолеҳи сохтмонӣ таъмин мегардид. Ба андешаи муаллиф, ҳамин равиш бояд асоси ташаккули сиёсати самараноки ҳифзи чангалҳои минтақа гардад.

Дар қисми ҳафтум [8, 25-26] хусусиятҳои хоҷагии чангалпарварии водии Зарафшон таҳлил мешаванд. Ӯ беқадрии заҳмати аҳоли ва соҳибкорони русро нисбат ба лоихаҳои дарозмуддати чангалпарварӣ қайд мекунад: «Ҳангоми харчи даҳҳо ҳазор рубл барои боғ, натиҷа танҳо пас аз 40 сол интизор мешавад» [8, 22]. Ба ин муносибат, ӯ даъват мекунад, ки дар ниҳолпарвархонаҳо ва заминҳо ҳамон дарахтоне парвариш карда шаванд, ки дар шароити маҳаллӣ самаранокии худро нишон додаанд. Ҷои марказӣ дар низоми хоҷагии минтақа ба тал [8, 22] тааллуқ дошт, ки бо вучуди намуди зоҳирии «нисбатан оддӣ»-аш, дорои бисёрҷониба будан аст: «Ҳатто агар тасодуфан ҳам шинонда шавад – бо кӯлҳо, дар канори ҷӯйборҳо, дар марзи заминҳои киштӣ – пас аз 15 сол тал ба дарахти мустаҳкам бо қутри 2 аршин ва тоҷи сояфкан табдил меёбад» [8, 22]. Тал аз ҷониби аҳоли васеъ барои гармкунӣ ва ҳамчун масолеҳи сохтмонӣ барои сохтани фашин ва садди истифода мешуд. Г. А. Арандаренко таъкид мекард, ки бисёрҷониба будани тал талаботи баландро ба он ҳам дар байни аҳолии маҳаллӣ ва ҳам дар байни муҳожирони рус таъмин менамояд [8, 23]. Гайр аз тал, нақши муҳим дар ноҳияи Зарафшонро бед, махсусан навъи кук-терек [8, 23] мебозид, ки бо сифати баланди ҷубаш фарқ мекард ва барои сохтмон хеле мувофиқ буд. Ҳамзамон, Г. А. Арандаренко қайд мекард, ки муҳлати истифодабарии бед хеле маҳдуд аст: «Бед танҳо то синни сиву панҷсолағӣ хуб аст, баъд аз он дохилаш ҳолӣ мешавад ва зуд мефасад» [8, 23], – ва пас аз ин танҳо ҳамчун сӯзишворӣ мувофиқ аст. Карағоч*, махсусан навъҳои чинни ва нароекӣ, дар ноҳияи Зарафшон ҳам барои сифатҳои сохтмонӣ ва ҳам барои аҳамияти ороишӣ ва иқлимӣ қадр мешуд: «Нарокӣ-қарағоч <...> беҳтарин ҳалқаҳоро барои чархҳо медиҳад <...> «Чиннӣ-қарағоч бо тоҷи зебо ва ғафсаш <...> ҷойи беҳтаринро дар ҳавлӣ, канори ҳавзҳо, назди масҷид ишғол мекунад» [8, 23]. Ба андешаи Арандаренко, чинор дар фарҳанги мардуми ин минтақа ҷойгоҳи махсус дорад, зеро дорои вазифаи фарҳангӣ ва муқаддас мебошад: «Чанд аср зиндагӣ мекунад, гоҳе манзили зисти ягон дарвеш, мулло ва мактаби кӯдаконаи ӯ мешавад» [8, 23]. Нақши махсус миёни дарахтон, махсусан дар кӯҳистон, ба тут (тутӣ, шёлковица) дода мешуд. Арандаренко таъкид мекард, ки он на танҳо дарахти сохтмонӣ, балки мевадиханда ва чарогоҳӣ низ ҳаст: «Тухмиҳои тут бо кулча ҳам шӯрбо ва ҳам гӯштро иваз мекунанд» [8, 23]. Дар ноҳияҳои кӯҳӣ тут ҷойгузини нон мегардад: «Тути хушкшуда (тутмавиз) ва орде, ки аз он омода мешавад (тутталқон), дар ҳақиқат <...> ҷойгузини нонро ташкил медиҳанд» [8, 23]. Аз ин рӯ, дарахтони тут дар ноҳияи Зарафшон ҳамчун объекти моликият, маводи харидуфурӯш, ичора, васият ё мерос баррасӣ мешуданд. Г. А. Арандаренко аҳамияти ташаббусҳои муштараки маъмурият ва аҳолии маҳаллиро дар сабзкорӣ ва ободонии водии Зарафшон таъкид карда, самаранокии шинондани дарахтон дар канори роҳҳо ёдовар мешуд, ки фоидаи онҳо ба шакли кӯлҳо, ҳезум ва масолеҳи сохтмонӣ бозмегардид. Аҳамияти мақола дар он аст, ки равиши низомманди муаллифро дар тавсифи таҷрибагии хоҷагии чангалии ноҳияи Зарафшон, дар таҳлили иқтисодии давраҳои истехсолӣ ва таъсири иҷтимоии рушди шинондани сунъии чангалҳо нишон медиҳад. Ин далолат мекунад, ки то соли 1886 дар водии Зарафшон аллакай таҷрибаҳои мутобиқшуда ва хеле самаранокии чангалкорӣ, ки ба ҳаёти хоҷагидорӣ ва фарҳангии ҷомеаҳои маҳаллӣ ворид шуда буданд, бартарӣ доштанд.

Қисми ҳаштум [9, 30-32] чамъбасти мушоҳидаҳои Арандаренко оид ба ҳолати динамикии ниҳолшинониҳои сунъӣ ва чангалҳои табиӣ дар водии Зарафшонро баён мекунад. Муаллиф пайваста тарафдори рад кардани равишҳои утопӣ буда, диққатро ба самаранокии чангалпарварӣ дар

минтақаҳои обёришаванда чалб менамояд ва ин стратегияро дар мисоли Боғи Самарқанд, ҳамчун як намунаи муваффақ ва иқтисодан муассир дар рушди хоҷагии ҷангал, тасвир мекунад.

Пеш аз таҳлили чораҳое, ки маъмурияти ноҳияи Зарафшон дар соҳаи ҷангалпарварӣ дар солҳои 1880 амалӣ намудааст, Г. А. Арандаренко нақл мекунад, ки ин масъалаи ҷангал дар даҳсолаи аввали мавҷудияти ноҳияи Зарафшон дар чӣ ҳолат қарор дошт: «Иҷрои ин вазифа душворӣ надорад, зеро ки мо дар ихтиёри худ ҳам маълумоти пурсишӣ, ҳам санадҳои хаттӣ, ҳам мушоҳидаҳои шахсӣ ва тулонии рафти ин кор, ва ниҳоят, як таҳқиқоти нисбатан мукамал оид ба масъалаи ҷангалро дар мақолаи «Истифодабарии ҷангалҳои кӯҳии ноҳияи Зарафшон», ки дар шумораҳои 13, 15, 16 ва 19-и рӯзномаи «Туркестанские ведомости» соли 1877 чоп шудааст, дорем. Бо назардошти ҳамаи ин маълумотҳо, мо метавонем гувоҳӣ диҳем, ки аллакай дар солҳои аввал пас аз ҳамроҳшавии Самарқанд ба империя, масъалаи ҷангал дар дараҷаи олии маъмурияти маҳаллиро ба ташвиш овардааст» [9, 30]. Қобили зикр аст, ки барои Г. А. Арандаренко иҷрои ин кор воқеан душвор набуд, зеро маҳз ӯ дар тӯли ин даҳсола роҳбарии тюменҳои кӯҳии ноҳияи Зарафшонро ба уҳда дошт ва ӯ ба силсилаи мақолаҳои худ истинод меорад, ки дар онҳо чораҳои амалии ҳифз ва барқарорсозии ҷангалҳои кӯҳӣ пешниҳод шуда буданд [10]. Ҳамзамон, ӯ диққати махсусро ба хусусияти тавсиявии қорӣ кардани тадбирҳои ҳифзи ҷангал, махсусан дар соҳаи ниҳолшинонӣ, равона мекард: «Албатта, дар се соли аввал, то замоне ки аҳоли ҷанӯз бо талаботи мо ва умуман бо мақомоти русӣ хуб шинос набуд, ин чора бо эҳтиёт, бештар бо маслиҳат, на бо фармон амалӣ мешуд; <...> Баъди муддати кӯтоҳ маслиҳатҳо ба фармонҳо табдил ёфтанд, ки бо онҳо, таҳти назорати маъмурияти маҳаллӣ, шинонидани густурдаи дарахтони тал ва бед дар канори ариқҳо, дар марзҳои заминҳои кишоварзӣ, дар боғҳо, шаҳрҳо ва деҳаҳо оғоз ёфт» [9, 30].

Г. А. Арандаренко қайд менамуд, ки қарорҳои маъмурияти ноҳияи Зарафшон ҳислати расмӣ надоштанд, балки дорои аҳамияти стратегӣ буданд. Онҳо дар байни аҳолии маҳаллӣ муқовимат ба миён намеоварданд, зеро ки низоми асилии зироаткориро вайрон намекарданд, майдонҳои киштро бе об намегузоштанд ва ниҳолшинонӣ дар канори роҳҳо танҳо дар он ҷойҳо анҷом дода мешуд, ки оби зиёдатӣ мавҷуд буд. Иқдомҳои ҷангалпарварӣ ҳам аз ҷониби маъмурият ва ҳам аз ҷониби деҳқонон дастгирӣ пайдо карда, самараи амалӣ ва босуръат нишон доданд: «Ба шарофати афзоиши босуръати тала, ки дар шинониданҳои канори роҳҳо ҳукмфармо буд, аҳоли аллакай дар соли сеюм ба амалигарии ин чора бовар ҳосил кард, зеро ки ин шинониданҳо ба ниёзмандон на танҳо меҳҳо барои шинонидани минбаъда, балки маводи сохтмонӣ ва фашин барои ариқҳо ва ҳатто сӯзишвории ройгон аз буридани ҳарсолаи шоҳаҳои ин дарахти ноҷило, вале мувофиқ ба шароити маҳаллӣ, медоданд» [9, 30]. Паҳншавии боғчаҳои ниҳол ва шинонидани ҳарсолаи дарахтон дар тӯли 5-10 сол натиҷаи назаррас овард. Ба шарофати афзалияти тала дар водии Зарафшон нисбат ба дигар навъҳои дарахт, то миёнаҳои солҳои 1880 ин водӣ қариб пурра бо миқдори чунин дарахт пӯшида шуд, ки он на танҳо барои таъмини сӯзишворӣ ва маводи сохтмонӣ ба ноҳияи Зарафшон, балки ба аморати ҳамсоияи Бухоро низ кофӣ буд.

Г. А. Арандаренко маълумоти муҳимро оид ба фаъолияти боғчаҳои ниҳол, меъёрҳои коштан, усулҳои омода кардани хок, хароҷот барои барқарорсозии ҷангалҳо нашр намуда, таъкид менамуд, ки дар ҳамаи марҳилаҳои фаъолияти ҷангалпарварӣ бояд аҳолии маҳаллии Осиёи Миёнаро чалб кард: «Дар ин замина мо наметавонем хоҳиши худро иброз надорем, ки мактабҳои шахрӣ бояд ба хонандагон, ҳатто дониши кӯтоҳ дар бораи ҷангал диҳанд ва зиндонҳои маҳаллӣ, бо маҳбусони бекор, дар назди худ, чуноне ки дар Самарқанд амал карда мешавад, боғчаҳои ниҳолпарварӣ ташкил кунанд, то ки навъҳои муфиди дарахтонро бо нархи арзон ба аҳоли фурӯшанд» [9, 31].

Таҳлили қисми хотимавии асари Г. А. Арандаренко имкон медиҳад, ки онро ҳамчун чамъбасти низомии сиёсати ҷангалдорӣ дар минтақа арзёбӣ намоем. Дар ин ҷо як модели комили истифодаи табиат баён мегардад, ки дар он шинонидаҳои сунъӣ ба захираи устувор табдил ёфта, ба низоми обёриву заминдорӣ деҳқонӣ ҳамгиро карда шудаанд. Нишонаи асосии сиёсати пешниҳодшуда эҳтиром ба анъана, мутобикшавӣ ба воқеиятҳои хоҷагии об, назорат бар истифодаи захираҳои ҷангал, ҳавасмандгардонии ташаббуси меҳнатии аҳоли ва дастгирии моликияти хусусӣ ба дарахтон мебошад. Ҳамаи ин равиши навоаронаеро, ки барои замонаш хос нест, ифода

мекунад, ки дар он қатъияти идорӣ бо истифодаи чандири таҷрибаи маҳаллӣ барои ҳифз ва барқарорсозии захираи стратегии ноҳияи Зарафшон – ҷангалҳои кӯҳиву водӣ – ҳамчун карда шудааст. Г. А. Арндаренко давраи бисёрсолаи таҳқиқоти худро бо суханони зерин ҷамъбасти мекунад: «Ин асарӣ бепретенсияи худро бо эътимоди гуворо ба анҷом мерасонем, ки мо вазифаи худро мувофиқи фурсат, таҷриба ва дониш, бо ягона мақсад – равшан сохтани ҳолати воқеии ин қори муҳим дар замони ҳозира, барои беҳбудии эҳтимолии он дар оянда – иҷро намудем» [9, 32].

Таҳқиқоти Г. А. Арндаренко оид ба масъалаи ҷангал намунаи нодири таҳқиқоти ҳамгирои илмӣ-амалӣ барои замони худ мебошад, ки ҷанбаҳои муҳофизати муҳит, иҷтимоию иқтисодӣ ва маъмуриро дар идораи захираҳои ҷангал дар Осиёи Миёна фаро мегирад. Ӯ на танҳо бӯҳрони экологиро сабт намуда, балки роҳҳои ҳалли низомиро пешниҳод кардааст, ки дар бисёр ҷиҳатҳо принципҳои муосири истифодаи устувори табиатро пешбинӣ мекарданд*. Нашриҳои ӯ то ҳол барои таҳлили раванди рушди тафаккури экологӣ ва ташаккули сиёсати ҳифзи муҳит дар Осиёи Марказӣ муҳим боқӣ мемонанд, ва мероси илмӣ ӯ арзандаи омӯзиши минбаъда ҳамчун манбаи муҳими таърихӣ экологӣ барои тарҳрезии моделҳои самараноки идораи захираҳои табиӣ дар шароити ҷолишҳои муосир мебошад.

Бояд қайд кард, ки таҳқиқоти Г. А. Арндаренко берун аз доираи танҳо сабти таҳдидҳои экологӣ рафта, тасвири комили маҷмӯи иҷтимоию табииро шакл медиҳанд, ки дар он ҷангал, иқлим, захираҳои об, иқтисод ва анъанаҳои фарҳангии аҳолии бумӣ ҳамчун унсурҳои ба ҳам вобаста ва муттақобилан таъсиррасон баррасӣ мешаванд. Ин гуна муносибат имкон медиҳад, ки ӯро яке аз пешгузаштагони таҳлили низомӣ ва байнисоҳаии муосири истифодаи табиат шуморем, ки ба устувории дарозмуддат ва тавозуни манфиатҳои ҷомеа ва табиат равона шудааст.

Мавқеи илмӣ Г. А. Арндаренко бар муносибати инсонгароёна ба табиат ва аҳоли асос ёфта, ҳассосияти экологиро бо прагматикаи идорӣ ва муносибати амалгароёна ба танзими ҳифзи муҳит муттаҳид месозад. Аз ин ҷиҳат, саҳми ӯ на танҳо самтҳои асосии тафаккури экологӣ дар асри ХХ, балки принципҳои муосири идораи ҳамгирои захираҳои табииро пешбинӣ мекунад. Усулҳои баённамудаи Г. А. Арндаренко оид ба идораи экологӣ-бахрабардорӣ захираҳои табиӣ, барқарорсозии ҷангалҳои кӯҳӣ, авлавият додан ба намудҳои маҳаллӣ, тавозуни эҳтиётоти инсон ва экосистема то имрӯз, дар асри ХХІ, низ аҳамияти худро гум накардаанд. Саҳми Г. А. Арндаренко дар эволюсияи фаъолияти ҳифзи муҳит бешубҳа сазовори таҳлили минбаъда дар контексти ташаккул ва амалисозии сиёсати экологии муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Осиёи Миёна дар маҷмӯъ мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: Лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – №№ 1-8.
2. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 1. – С. 2-3.
3. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 2. – С. 6-8.
4. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 3. – С. 9-11.
5. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 4. – С. 14-16.
6. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 5. – С. 18-19.
7. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 6. – С. 21-23.
8. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 7. – С. 25-26.
9. Арндаренко, Г. А. Зеравшанские заметки: Лесной вопрос / Г. А. Арндаренко // Туркестанские ведомости. – 1886. – № 8. – С. 30-32.

10. Арендаренко, Г. Эксплуатация горного леса в Зеравшанском округе / Г. Арендаренко // Туркестанские ведомости. – 1877. – №№ 13, 15, 16, 19.

11. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 489. Оп. 1. Д. 7104. Л. 34-36.

12. Россмеслер, А. Лес / А. Россмеслер; под ред. Ф. К. Арнольда, Н. Е. Попова. – СПб.: Тип. Куколь-Яснопольского, 1866. – 657 с.

ИНКИШОФИ НАЗАРҶОИ Г.А. АРАНДАРЕНКО ДАР МАСЪАЛАИ ЧАНГАЛ ДАР НАШРИЯҶОИ СОЛИ 1886 (ҚИСМИ 2)

Таърихи ташаккули сиёсати чангал дар Осиёи Марказӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX бо номи маъмури ҳарбӣ ва шарқшинос Г. А. Арендаренко саҳт пайванд дорад. Силсилаи мақолаҳои ӯ аз соли 1886 бо унвони «Ёддоштҳои Зарафшон. Масъалаи чангал» намунаи нодири ҳамбастагии мушоҳидаҳои амалӣ, таҷрибаи идорӣ ва равишҳои илмӣ ба идоракунии захираҳои табиӣ ба шумор меравад.

Ҳадафи мақола ошкор намудани инкишофи андешаҳои Арендаренко дар бораи ҳифз ва истифодаи оқилонаи чангал дар муқоиса бо нашрияҳои соли 1877 ва арзёбии аҳамияти онҳо барои фаҳмиши таърихи экологӣ мебошад. Барои иҷрои ин вазифа таҳлили муқоисавӣ, бозсозии таърихиву экологӣ ва шарҳи маълумоти микдорие, ки худи муаллиф овардааст, истифода шуданд.

Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар давраи 1877-1886 Г. А. Арендаренко дониши худро дар бораи робитаи чангал, тавозуни об, хоҷагии обёрӣ ва зиндагии иҷтимоиву иқтисодии аҳолии водии Зарафшон амиқтар гардонид. Ӯ зидди татбиқи бечунучарои моделҳои аврупоии чангалшиносӣ буд ва зарурати таърихӣ ба таҷриба ва анъанаҳои маҳаллиро таъкид мекард. Барномаи ӯ ҳамгироии идоракунии давлатӣ, ташаббусҳои ҷомеа ва рушди чангалдорӣ мутобиқшавандаро дар бар мегирифт. Пешниҳодҳои ӯ дар бораи ҳисоби қатъии захираҳои ҷӯб, таъсиси ниҳолхонаҳо, ҳавасмандгардонии шинонидани шахсӣ ва зарурати «истироҳати чангал» барои барқароршавии табиӣ аҳамияти вижа доштанд.

Навоварии тадқиқот дар он аст, ки мақолаҳои соли 1886 ҳамчун барномаи ҳамаҷонибаи идоракунии чангалҳо нишон дода мешаванд, ки дар онҳо табиат, иқтисод ва фарҳанги аҳолии маҳаллӣ ҳамчун унсурҳои ҳамбаста дида мешаванд. Ин андешаҳо бисёр меъёрҳои сиёсатҳои муосири истифодаи устувори захираҳоро пешгӯӣ карда, арзиши мероси илмӣи Г. А. Арендаренкоро ҳамчун намунаи барвақти равиши низомии ҳифзи чангал таъкид менамоянд, ки аҳамияти худро дар асри XXI низ нигоҳ доштааст.

Калидвожаҳо: Г. А. Арендаренко, Зарафшон, масъалаи чангал, 1886, иқлим, ирригатсия, чангалпарварӣ, Осиёи Миёна, сиёсати чангал, мутобиқсозӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Одинаев Абдумавлон Назирович – ходими хурди илмӣи шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ (Душанбе, Тоҷикистон).

E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025.

Борошко Сергей Леонидович – номзади илмҳои химия, Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Россия (Москва, Федератсияи Россия).

E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557.

Божинская-Арендаренко Людмила Васильевна – Донишгоҳи федералии чанубӣ (Ростови лаби Дон, Русия).

E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498.

РАЗВИТИЕ ВЗГЛЯДОВ Г. А. АРАНДАРЕНКО НА ЛЕСНОЙ ВОПРОС В ПУБЛИКАЦИЯХ 1886 ГОДА (ЧАСТЬ 2)

История формирования лесной политики в Средней Азии во второй половине XIX века тесно связана с именем военного администратора и востоковеда Г. А. Арандаренко. Его публикации 1886 года под общим названием «Зеравшанские заметки. Лесной вопрос» представляют собой уникальный пример синтеза эмпирических наблюдений, административного опыта и научных подходов к управлению природными ресурсами.

Цель статьи выявить эволюцию взглядов Г. А. Арандаренко на проблемы охраны и рационального использования лесов в сравнении с его ранними публикациями 1877 года и показать их значение для современного понимания экологической истории региона. В исследовании применяются методы сравнительного анализа, историко-экологической реконструкции и интерпретации количественных данных, приведённых самим автором.

Результаты анализа показывают, что в период 1877-1886 гг. Арандаренко значительно углубил своё понимание взаимосвязи между лесным покровом, водным балансом, ирригационным хозяйством и социально-экономической жизнью населения Зеравшанской долины. Он выступал против механического переноса европейских моделей лесоразведения, предлагая учитывать традиции и практику местного населения. Его концепция сочетала государственное регулирование, инициативы общин и развитие адаптивного лесоводства. Особое значение имели его идеи о строгом учёте древесных ресурсов, создании питомников, стимулировании частных посадок и необходимости «отдыха леса» для естественной регенерации.

Новизна работы заключается в том, что впервые показана роль публикаций 1886 года как целостной программы управления лесами, где природа, хозяйство и культура местного населения рассматривались как взаимосвязанные элементы. Эти идеи предвосхитили многие принципы современной концепции устойчивого природопользования, включая интеграцию экологических, экономических и социальных факторов. Таким образом, научное наследие Арандаренко можно рассматривать как ранний образец системного подхода к охране лесов, сохранивший значимость и для XXI века.

Ключевые слова: Г. А. Арандаренко, Зарафшан, лесной вопрос, 1886, климат, ирригация, лесоразведение, Средняя Азия, лесная политика, адаптация.

Сведения об авторах:

Одинаев Абдумавлон Назирович – младший научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ (Душанбе, Таджикистан).

E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025.

Борошко Сергей Леонидович – кандидат химических наук, Институт востоковедения Российской академии наук, г. Москва, Российская Федерация.

E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557.

Божинская-Арандаренко Людмила Васильевна – Южный федеральный университет (Ростов-на-Дону, Россия).

E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498

THE DEVELOPMENT OF G. A. ARANDARENKO'S VIEWS ON THE FORESTRY ISSUE IN HIS 1886 PUBLICATIONS (PART 2)

The history of forest policy in Central Asia during the second half of the 19th century is closely linked to the legacy of G. A. Arandarenko, a military administrator and orientalist. His 1886 series of publications entitled “Zeravshan Notes: The Forest Question» represents a unique synthesis of empirical observations, administrative experience, and scientific approaches to natural resource management.

The purpose of this study is to trace the evolution of G. A. Arandarenko's views on forest conservation and rational use in comparison with his earlier 1877 writings, and to highlight their significance for understanding the region's environmental history. The methodology includes comparative analysis, historical-ecological reconstruction, and interpretation of quantitative data provided by the author himself.

The findings reveal that between 1877 and 1886 G. A. Arandarenko deepened his understanding of the links between forest cover, water balance, irrigation systems, and the socio-economic life of the Zeravshan Valley population. He opposed the mechanical transfer of European afforestation models, advocating instead for the inclusion of local traditions and practices. His program integrated state regulation, community initiatives, and adaptive forestry. Particularly notable were his proposals on strict accounting of timber resources, the establishment of nurseries, the encouragement of private planting, and the necessity of "forest rest» for natural regeneration.

The novelty of this research lies in showing how G. A. Arandarenko's 1886 writings formed a comprehensive program of forest management, treating nature, economy, and culture as interrelated dimensions. His insights anticipated many elements of contemporary concepts of sustainable resource use, including the integration of ecological, economic, and social factors. Thus, G. A. Arandarenko's scientific legacy can be regarded as an early model of a systemic approach to forest conservation, retaining its relevance well into the 21st century.

Keywords: G. A. Arandarenko, Zaravshan, forest question, 1886, climate, irrigation, afforestation, Central Asia, forestry policy, adaptation.

About the Authors:

Odinaev Abdumavlon Nazirovich – Junior Researcher, Department of Ancient, Medieval, and Modern History, Institute of History, Archaeology, and Ethnology named after A. Donish, NAST (Dushanbe, Tajikistan).

E-mail: abdumavlon1987@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9730-8735, Web of Science ResearcherID: OOM-2197-2025.

Boroshko Sergey Leonidovich – Candidate of Chemical Sciences, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation.

E-mail: slbolvex@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-7587-2557.

Bozhinskaya-Arandarenko Lyudmila Vasilievna – Southern Federal University (Rostov-on-Don, Russia).

E-mail: lvbor2017@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1842-1498.

РАВАНДИ АСОСИИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШУРАВӢ (1929-1941)

Каримзода У.Н.¹

Бунёди низоми таҳсилоти олии касбии аврупоисохти шуравӣ дар Тоҷикистон нисбат ба дигар ҷумҳуриҳои шуравии Осиёи Марказӣ дертар, ё амиқтараш, аз ибтидои солҳои сиюми асри гузашта, пас аз ташкилҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз ёфт. Рушди босуръати хоҷагии халқи ҷумҳурӣ, бавижа соҳаи кишоварзӣ ва маориф зарурати ҳар чи бештар тайёр намудани мутахассисони касбии дорои таҳассуси олиро талаб менамуд. Аз тарафи дигар дар ҷумҳурӣ заминаҳои асосии ба роҳ мондани таҳсилоти олии касбӣ низ муҳайё гардида буданд. Ҳамзамон, аз соли таҳсили 1930/31 гузариш ба таълими умумии ибтидоӣ ва баъдан ба таълими умумии ҳафтсола зарурати дар дохили ҷумҳурӣ тайёр намудани омӯзгорони касбии дорои таҳсилоти олиро талаб менамуд. Аз ин рӯ, роҳбарияти ҷумҳурӣ масъалаи ташкили макотиби олии касбиро мавриди омӯзиш ва чораҷӯии ҷиддӣ қарор дод [14, с. 80].

Дуруст аст, ки 30 сентябри соли 1925 дар ҷаласаи васеи раёсати Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон зарурати ташкили мактаби олии омӯзгори ба миён гузошта шуда буд. Асосан, Кумитаи инқилобӣ ду роҳи тайёр намудани омӯзгорони маҳаллиро пешниҳод намуд, ки яке аз он ташкили донишкадаи педагогии тоҷик барои тайёр намудани кадрҳои омӯзгорӣ буд. Дар ин ҷаласаи таърихии Кумитаи инқилобӣ дар маҷмӯъ 10 масъала мавриди муҳокима қарор гирифт, ки 5 масъалаи он ба маорифи халқ дахл дошт [13, с. 30; 15, с. 7; 14, с. 80]. Вале дар ҷаласа оид ба ташкили мактаби олии педагогӣ қарори мушаххас қабул нагардид, танҳо зарурати ташкили он барои омода намудани омӯзгорони касбӣ таъкид шуд. Дар ҷаласаи декабри раёсати Кумитаи Иҷроияи Марказии Шууроҳои ҶМШС Тоҷикистон ба таври мушаххас оид ба ташкили мактаби олии педагогӣ дар Душанбе ва тадриҷан ба Донишкадаи олии педагогӣ таъин додани Донишкадаи маорифи тоҷик дар Тошканд қарор қабул гардид [14, с. 80].

Масъалаи зарурати ташкили мактаби олии омӯзгори дар ҷумҳурӣ бори аввал дар ҷаласаи раёсати Кумитаи Иҷроияи Марказии Шууроҳои ҶМШС Тоҷикистон 15 декабри соли 1928 ба миён гузошта шуд [14, с. 80]. Раёсати КИМ Шууроҳо маърузаи ҳисоботии Комиссариати халқии маорифи ҷумҳуриро оид ба вазъи муассисаҳои таълимӣ дар соли таҳсили 1928/29 муҳокима намуда, таъкид кард, ки баробари инкишофи босуръати шабакаи мактабҳо нисбат ба солҳои пешин, дар сифати фаъолияти ин муассисаҳо низ баъзе пешравиҳо мушоҳида мешаванд. Асосан, дигаргунии сифатӣ дар заминаи баланд бардоштани сатҳи касбии омӯзгорон ва то андозае бештар шудани пойгоҳи таълимию моддӣ ва раванди таъмини мактабҳо бо васоити таълимӣ, ҷалб намудани диққати аҳли ҷомеа ба мушкилиҳои сохтмони мактабҳо, таҷдиди назар намудани маҳалли ҷойгиршавии онҳо ба даст омадааст. Баробари муваффақиятҳо дар қисми маорифи халқ КИМ норасоӣҳо ва камбудии ҷойдоштаро дар ин самт низ муайян сохта, пеш аз ҳама талаботи рӯзафзуни маорифро қонеъ карда натавонистани маблағгузориҳои соҳа эълон намуд. Дар натиҷаи таҳлили ҳамаҷаъаи бурду боҳти сохтмони мактабу маорифи ҷумҳурӣ раёсати КИМ Шууроҳо пешниҳод намуд, ки барои баланд бардоштани дараҷаи касбии омӯзгорон бояд аз тамоми васоити имкониятҳо истифода бурда шавад [9, в. 68-70].

Дар заминаи таҳлили вазъи воқеии мактабу маориф ва тайёр намудани кадрҳои омӯзгорӣ раёсати КИМ Шууроҳои ҶМШС Тоҷикистон қарор намуд, ки «Талаботи рӯзафзуни фарҳангии аҳоли, ки сол ба сол афзуда истодаст, тақозо менамояд, ки дар солҳои наздиктарин дараҷаи тайёр намудани мутахассисони касбии педагогӣ баланд бардошта шавад ва аз он, ки дар маркази ҷумҳурӣ муассисаи мутаносибии таълимӣ мавҷуд нест, зарур ва ҳатмист, ки масъалаи ташкил намудани Донишкадаи педагогии тоҷик дар шаҳри Душанбе мавриди омӯзиш қарор гирад ва Донишкадаи

1. Убайдулло Насрулло Каримзода – д.и.т., профессор, сарҳодими илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АМИТ (Душанбе, Тоҷикистон)

маорифи тоҷик дар шаҳри Тошканд тадриҷан ба Донишкадаи олии педагогӣ бо шуъбаи тайёрӣ барои қабул шудан ба макотиби олии дигар табдил дода шавад» [9, в. 70].

Ҳамин тариқ, дар сатҳи Ҳукумати ҷумҳурӣ бори нахуст масъалаи ташкили мактаби олии педагогӣ дар маркази ҷумҳурӣ охири соли 1928 мавриди баррасӣ қарор гирифта буд. Таҳлили санадҳои бойгонӣ нишон дод, ки то соли 1930 масъалаи ташкили донишкадаи олий дигар мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Эҳтимол, яке аз сабабҳои асосии он банд будани роҳбарияти ҷумҳурӣ ба масъалаҳои сиёсӣ, махсусан талошу муборизаҳо барои ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил додани Тоҷикистон бошад. 6 апрели соли 1930 Бюрои КМ ҲК(б) Тоҷикистон пас аз баррасии масъалаи «Оид ба маорифи халқ дар Тоҷикистон» зарурати таъсиси мактаби олии педагогиро дар шаҳри Душанбе бори дигар таъкид намуд. КМ ҲК(б) ва ШКХ Тоҷикистон дар асоси қарори мазкур ба КМ ҲК(б) ва ШКХ Иттиҳоди Шуравӣ муроҷиат намуд, ки оид ба масъалаи ташкили мактаби олии педагогӣ дар ҷумҳурӣ кўмак расонанд [16, с. 193]. Бо супориши мақомоти олии ҳизбӣ ва идории мамлакат дар ташкили мактаби олии педагогии Душанбе бояд Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна бо ҷудо намудани теъдоди муайяни донишҷўёну омўзгорон ба Комиссариати халқии маорифи Тоҷикистон мадад менамуд [14, с. 81].

Дар пешрафт ва рушди мактабу маорифи ҷумҳурӣ, ба вижа таъсиси макотиби олий, қарорҳои анҷумани IV Шуроҳои ҶШС, ки аз 17 то 25 феввали соли 1931 баргузор гардид, нақши ҳалқунанда бозид. Анҷуман дар чаласаи охири худ маърузаи ҳисоботи Комиссариати халқии маорифро мавриди баррасӣ қарор дода, пеш аз ҳама ба мақоми омўзгор дар ҷомеа, ворид намудани таълими касб дар мактабҳо ва мувофиқи мақсад будани ташкили муассисаҳои олии педагогиро мавриди баррасӣ қарор дод [13, с. 41-42; 14, с. 82]. Ҳамзамон, анҷуман ҷорабиниҳои ҳукуматро баҳри дар маркази ҷумҳурӣ шаҳри Сталинобод (Душанбе) ташкил намудани донишкадаи педагогӣ ҷонибдорӣ намуда, супориш дод, ки қорҳои ташкилӣ моҳҳои июл-августии соли 1931 ба анҷом расонида шаванд [1, в. 12-18; 21, с. 325; 15, с.7]. 2 июни соли 1931 КМ ҲК(б) Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси Донишкадаи олии агропедагогии тоҷик дар Тошканд» қарор қабул намуд [6, в. 20].

18 июли соли 1931 нахустин мактаби олии Тоҷикистон - Донишкадаи олии агропедагогии тоҷик дар асоси қарори Кумитаи роҳбарии муассисаҳои илмию таълимии КИМ ИШ дар заминаи ду шуъбаи факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна таъсис дода шуд [3, в. 1; 14, с. 84]. Тазаққур бояд дод, ки ибтидои солҳои 30-юм бо қарори КМ ҲК(б) Иттиҳоди Шуравӣ сиёсати ғайримуттамарказгардонии макотиби олий пеш гирифта шуд. Тибқи ин амал тамоми низомии макотиби олии мамлакат бо усули тақсимоти соҳавӣ аз нав сохта шуд. Сохтори мактабҳои олии дорои факултетҳои зиёд тағйир дода шуд ва дар заминаи факултетҳои онҳо донишкадаҳои олии соҳавӣ таъсис ёфтанд. Аз ҷумла, сохтори Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна низ мувофиқи сиёсати пешгирифтаи ҳукумати марказӣ аз нав таҳрезӣ гардид.

Вобаста ба тамоюли таҳассусӣ, сохтори донишкадаи аввалини педагогӣ бояд аз шуъбаҳои физикаю техника, таъриху иқтисодиёт, адабиёту забоншиносӣ, агробиология ва шуъбаи ташкилию педагогӣ мурабтаб меёфт ва дар ин шуъбаҳо таълими фанҳои ҷамъиятию сиёсӣ, политехникӣ, педагогию педагогӣ, забонҳо ва фанҳои таҳассусию ҳарбӣ ба роҳ монда мешуд. Ғайр аз шуъбаҳои мазкур, инчунин, дар назди донишкада факултети коргарӣ ва шуъбаи тайёрӣ ба хотири омода намудани ҷавонон барои таҳсил дар донишкада кушода мешуд [3, в.2].

Тибқи қарорҳои қабулшуда мебоист шумораи донишҷўёни донишкада дар соли таҳсил ба ҳисоби миёна на кам аз 600 нафар бошад, ки 300 нафари он дар шуъбаҳои рўзона, 100 нафар дар факултети коргарӣ ва 200 нафар дар шуъбаи тайёрӣ фаро гирифта мешуданд [3, в.2]. Аммо, ба ин миқдор пайдо намудани ҷуяндагони таҳсил дар мактаби олий аз байни хатмкунандагони мактабҳои ҷумҳурӣ қори ниҳоят мушкул буд, зеро дар ҷумҳурӣ соли таҳсили 1932/33 аз 2319 мактаб 2297-тои он мактаби ибтидоӣ, 20 мактаби ҳафтсола ва ҳамагӣ 2 мактаби миёна буд. Шумораи умумии хонандагони макотиби ҷумҳурӣ 125 ҳазор нафарро ташкил медод, ки танҳо 1,6 ҳазори он дар мактабҳои миёна таҳсил менамуданд, боқӣ 116,6 ҳазор дар мактабҳои ибтидоӣ ва 6,8 ҳазор дар мактабҳои ҳафтсола фаро гирифта шуда буданд [11, с.33]. Аз ин ру, бо ҷунин миқдори хонандагони мактаби миёна иҷро намудани нақшаи қабули довталабон ба донишкада ғайри имкон буд ва аз рӯи ҳамин зарурат низ кушодани факултети коргарӣ ва шуъбаи тайёрӣ ба нақша гирифта шуд.

Аз сабаби набудани теъдоди зарурии омузгорону донишчуён, ба донишкадаи навтаъсис миқдори муайяни омузгорон ва донишчуён низ фиристода шуданд. Аз чумла, 4 нафар профессор, 8 дотсент, 16 ассистент, 14 аспирант ва 14 нафар корманди маъмурию техникӣ интиқол дода шуданд [3, в. 2]. Тибқи маълумоти расмӣ, дар байни 42 нафар омузгору аспиранти барои донишкадаи ҷудогардида, ҳамагӣ 3 нафар ўзбек ва 1 нафар қазоқ ба сифати намояндаи халқҳои маҳаллӣ ҳозир шуданд ва дар он гуруҳ аз тоҷикон касе набуд [14, с. 86].

Мувофиқи қарорҳои қабулшуда, ба Донишкадаи олии агропедагогӣ 195 нафар донишҷу интиқол ёфт, ки 118 нафари он дар шуъбаи адабиёту забоншиносӣ ва 77 нафар дар шуъбаи таъриху иқтисодиёт таҳсил мекарданд [3, в. 32]. Аз 195 нафар донишҷӯи ба донишкадаи педагогӣ интиқолёфта, ҳамагӣ 12 нафараш тоҷик буд. Азбаски тибқи муқаррароти мақомоти болоии давлатӣ теъдоди донишҷӯёни донишкадаи таъсисёфта 600 нафар муайян шуда буд ва чӣ тавре ишора рафт, аз Донишгоҳи Осиеи Миёна ҳамагӣ 195 нафар ҷудо гардид, кумитаи тадорукот зарур донист, ки шумораи боқимондари аз ҳисоби ҷалби ҷавонони маълумотдошта пур намояд. Барои иҷрои ин якчанд чораҳои мушаххас андешида шуданд, аз ҷумла, тибқи рузномаҳои осиеимиёнагӣ ва ҷумхуриявӣ эълонҳо дарҷ намуда, ба ҳудуди Тоҷикистон ва дигар ҷумхуриҳо 10 гуруҳи тарғиботӣ фиристода шуд. Ин чораҳо натиҷаи хуб доданд ва ҳангоми оғози фаъолият теъдоди донишҷӯён ба меъёри муқарраршуда (600 нафар) расонида шуд [3, в.3;14, с. 86].

Ҳамин тариқ, бо кушиш ва андешидани чораҳои мушаххас аввалин мактаби олии Тоҷикистон тибқи нақшаи муайяншуда 1 сентябри соли 1931 ба фаъолият оғоз намуд. Аммо, донишкада фаъолияти худро дар ибтидо на дар Сталинобод (Душанбе), балки дар Тошканд оғоз намуд.

Фаъолияти пурсамари муассисаи таълимӣ ҳама вақт аз маблағгузорӣ ва сатҳи пойгоҳи моддию таълимии он вобастагии зиёд дорад. Махсусан, дар ибтидои фаъолият ва ташкили раванди таълим ин омилҳо бештар нақш мебозанд. Таҳлили вазъи моддӣ ва хоҷагии аввалин мактаби олии ҷумхурий дар ибтидои оғози фаъолият нишон медиҳад, ки донишкада аз бисёр ҷиҳат дар ҳолати ниҳоят нугувор қарор доштааст. Пеш аз ҳама, мувофиқи матлаб набудани бинои таълимӣ ва сари вақт ҷудо нагардидани бинои иловагии таълимӣ, ки аллақай декабри соли 1931 он дар мушовараи Комиссариати халқии маориф мавриди муҳокима қарор гирифта буд, дар кори дуруст ба роҳ мондани раванди таълим таъсири манфӣ гузошт. Ба замми ин, аз ҳисоби Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна барои донишкадаи олий амвол ва маводи зарурии таълимӣ ҷудо нагардида буд ва роҳбарияти донишкадаро лозим буд, ки аз ибтидо баробари ташкили раванди таълим, барои ташкил ва таъмини донишҷӯён бо хобгоҳ, асбобу анҷоми зист, ҷиҳозонидани синфхонаҳо ва кабинетҳои таълимӣ машғул гардад [3, в.3].

Дар раванди ташкилӣ ва, махсусан, дар соли нахустини фаъолият барои Донишкадаи олии агропедагогии тоҷик душворҳои зиёди молиявӣ ҷой доштанд. Ҷамъ барои ташкил ва таъмини фаъолияти донишкада барои 4 моҳи соли 1931 412876 рубл маблағ ҷудо гардида буд [3, в. 7-9; 14, с. 88]. Ҳарчанд маблағи умумии ҷудо гардида дар назари аввал зиёд ва ҳатто басанда ба назар расад ҳам, талаботи донишкадаро пурра қонеъ гардонидани наметавонист. Аз тарафи дигар маблағи зарурӣ сари вақт интиқол намешуд ва баъзан донишкада маҷбур мегардид, ки барои дар вақташ додани музди меҳнат ва стипендияи донишҷӯёну аспирантҳо аз муассисаҳои гуногун қарз гирад [3, в. 9].

Соли аввали таҳсил мувофиқи маълумоти расмӣ кафедраҳои илмҳои таърихӣ, иқтисодӣ, методологӣ, забон ва адабиёти тоҷик, забон ва адабиёти ўзбек, забон ва адабиёти рус, забон ва адабиёти Аврупои Ғарбӣ, кафедраи фанҳои дақиқ, фанҳои политехникӣ ва педагогика ва педология кушода гардиданд [1, в.41]. Соли нахустини таҳсилро донишкада бо 73 нафар донишҷӯю 9 нафар омузгор [15, с.13] ва ё бо маълумоти дигар бо 58 нафар донишҷӯ [17, с.5-6; 10, с.3,5] оғоз намуд. Фаъолияти донишкада аз рӯзи аввал мунтазам зери назорати роҳбарияти ҷумхурий, алалхусус Комиссариати халқии маорифи ҷумхурий қарор дошт. Азбаски донишкада соли аввал дар Тошканд фаъолият дошт ва бо иллати дурии роҳ назорати фаъолияти он ба зиммаи намояндагии доимии ҷумхурий вогузор шуда буд, вале новобаста ба ин масъалаҳои марбут ба ин муассисаи мудом дар мушовараҳои Комиссариати халқии маориф мавриди баррасӣ қарор мегирифтанд. Аз ҷумла, дар мушовараи ноябрӣ ва декабри Комиссариати халқии маориф соли 1931 фаъолияти донишкада

ду маротиба мавриди таҳлили ҳаматарафа қарор гирифт. Дар чаласаи аввал, 6 ноябри соли 1931 бо қарори мушовараи Комиссариати халқии маориф Донишкадаи олии агропедагогии тоҷик ба Комбинати таълимии агропедагогӣ таъдил дода шуд, ки он донишкадаи педагогӣ, омӯзишгоҳи педагогии Тошканд ва курсҳои кӯтоҳмуддати тайёркунии ташкилкунандагон ва методистони дараҷаи ноҳиявии маорифи халқро дар ихтиёр дошт [2, в. 53-54; 13, с. 55]. Ҳамин тариқ, донишкада на танҳо ба тайёр намудани омузгорони мактабҳо, инчунин ба сифати маркази баланд бардоштани сатҳи таҳассусии омузгорони муассисаҳои махсуси миёнаи касбӣ низ амал мекард [2, в.53].

Рушди ҷомеа ва инкишофи суръатафзои иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ тақозо менамуд, ки очилан ва зиёдтар мутахассисони соҳибмаълумоти соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ тайёр карда шаванд. Бо ин мақсад соли 1932 дуюмин мактаби олии педагогӣ - Донишкадаи педагогии шаҳри Ленинобод (ҳоло Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров) бо ду шӯъба ташкил карда шуд. Ин донишкада дар ибтидо ҳамчун донишкадаи шабона барои тақмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои дараҷаи аввали шаҳри Хучанд амал менамуд ва танҳо аз сентябри соли 1933 қабули хонандагон ба шӯъбаҳои рӯзонаи ин муассиса оғоз гардид. Соли таҳсили 1933/34 ин донишкада дорои 4 шӯъба - химияю биология, физикаю математика, таъриху иқтисодиёт ва адабиёту забоншиносӣ буд ва 104 нафар донишҷу дошт [4, в.66]. Аз шумораи умумии донишҷӯён 81 нафарашон тоҷик буданд.

14 августи соли 1935 ШКХ Тоҷикистон қарор «Дар бораи ташкил намудани донишкадаи ду-солаи муаллимӣ дар шаҳри Тошканд» -ро қабул намуд. Ин донишкада дар заминаи омӯзишгоҳи педагогии Тошканд бо факултетҳои таърих, ҷуғрофия ва табиатшиносӣ таъсис ёфт ва соли аввал тибқи муқаррароти Комиссариати халқии маориф 140 нафар донишҷӯ қабул намуд, ки дар байни онҳо 87 нафар тоҷикон буданд [5, в. 49-52]. Баъдан, соли 1939 дар Сталинобод ва соли 1940 дар Кӯлоб тибқи қарори ШКХ Тоҷикистон Донишкадаҳои муаллимӣ ташкил гардиданд.

Баробари муассисаҳои таълимии педагогӣ дар ҷумҳурӣ аввалин мактабҳои олии соҳавӣ бо мақсади тайёр намудани мутахассисони соҳаҳои хоҷагии халқ низ таъсис ёфтанд. Соли 1931 дар шаҳри Хучанд Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии меваю сабзавоти Осиеи Миёна ташкил карда шуд, ки баъдан соли 1935 ба Донишкадаи кишоварзии Тоҷикистон мубаддал гардид [8, в. 36;]. Дар ибтидо Донишкада аз ду факултет- аграрӣ ва меваю сабзавот иборат буд ва соли аввал теъдоди донишҷӯёни он ба 150 нафар расид. Паса аз ба донишкадаи кишоварзӣ мубаддал гардидани пажӯҳишгоҳ вазифаи асосии он омода намудани мутахассисони соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ муқаррар шуд. Дар давраи фаъолияти худ дар Ленинобод (ҳоло Хучанд) (то соли 1944) Донишкада дар маҷмӯъ 317 нафар мутахассисон, аз ҷумла аграрому муҳандис омода намуд [12, с.648]. Ба зами донишкадаи мазкур барои соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ инчунин се омӯзишгоҳи дигар дар Душанбе, Хучанд ва Кӯлоб ба омода намудани мутахассисон машғул буданд. Дар соли таҳсили 1931/32 дар ин муассисаҳо 800 нафар донишҷӯён таҳсил мекарданд ва миёнаи солҳои 30-юм нахустин хатмкунандагони он ба истеҳсолот фиристода шуданд.

Қадами ҷиддӣ дар ташаккули низоми таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ бо кушода шудани мактаби олии тиббии Тоҷикистон соли 1939 гузошта шуд. Кӯшиши таъсиси мактаби олии тиббӣ аз тарафи мақомоти олии ҳизбию давлатӣ ҳанӯз солҳои 1933-1934 ба амал омада буд, аммо бо сабабҳои гуногун, пеш аз ҳама набудани имконияти молиявӣ ва нарасидани кадрҳои зарурӣ донишкада таъсис нагардид ва тибқи қарори КМ ҲК(б) Тоҷикистон ба ҷойи он мактаби миёнаи тиббӣ ташкил шуд [7, в. 52]. 12 августи соли 1939 бо қарори ШКХ ҶШС Тоҷикистон Донишкадаи давлатии тиббии Тоҷикистон ташкил ёфт, ки соли аввал барои таҳсил 130 нафар довталаб ҷалб карда шуд. Донишкада бо ҳамин ном то соли 1993, яъне то ба Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино таъдил ёфтанд, фаъолият намуда, барои соҳаи тандурустии ҷумҳурӣ ва берун аз он мутахассисони сатҳи баландро омода намудааст.

Умуман, раванди ташаккул ва рушди низоми таҳсилоти олии Тоҷикистон бо як чанд хусусиятҳои хоси худ аз дигар ҷумҳуриҳои шуравии Осиеи Миёна фарқ мекунад: 1) низоми таҳсилоти олии ҷумҳурӣ чун дигар ҷумҳуриҳои Осиеи Миёна пас аз инқилоб ва барпошавии ҳукумати шуравӣ ба вучуд омад ва дар давраи шуравӣ инкишоф ёфт; 2) ташаккули ин низом аз ташкили мактаби олии педагогӣ оғоз ёфт, ки он вақт барои ҷумҳурӣ ҳаётан зарур буд; 3) низоми таҳсилоти

олии касбӣ дар чумхурӣ дар ҷойи «тамоман ҳолӣ» бунёд ёфт, ки то ин вақт ягон мактаби олий ва заминаи моддию таълимӣ мавҷуд набуд ва табиист, ки ин боиси ба миён омадани душвориҳои зиёд гардид; 4) то охири солҳои 30-юм бо сабаби ниҳоят кам будани мактабҳои миёна теъдоди зарурии донишҷӯён барои макотиби олий аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ, ба вижа духтарон дастрас набуд; 5) хатмкардагони омӯзишгоҳҳо бо сабаби нарасидани омӯзгорон ба мактабҳо фиристода мешуданд, аз ин рӯ, хатмкардагони шуъбаҳои тайёрӣ ва факултетҳои коргарӣ, ки аз ҳисоби онҳо донишҷӯён қабул мешуданд, дониши ба талаботи мактабҳои олий мувофиқ надоштанд; донишкада бо омӯзгорони касбии маҳаллӣ таъмин набуд ва мутахассисони касбии бештар аз берун даъватшуда забони тоҷикиро балад набуданд. Табиист, ки ҳамаи ин раванди донишандӯзӣ ва азхудкунии барномаҳои таълимиро ҳалалдор менамуд [19, с. 319-321].

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуоми солҳои 30-юм раванди ташаккули низоми таҳсилоти олии касбии чумхурӣ асосан ба анҷом расид, ки он аз ду мактаби олии педагогӣ, Донишкадаи кишоварзӣ, Донишкадаи тиббӣ, донишкадаҳои муаллимии Тошканд, Сталинобод (ҳоло Душанбе), Хучанд ва мактаби олии коммунистӣ иборат буд. Соли таҳсили 1940/41 дар чумхурӣ 6 мактаби олии касбӣ мавҷуд буд, ки дар онҳо 2343 донишҷу таҳсил мекард, аз ҷумла 1295 нафари он дар шуъбаи рӯзона мехонданд [11, с. 74]. Гарчанде қомебиҳо дар ин самт ниҳоят назаррас бошанд ҳам, вале бо бисёр нишондодҳо низоми таҳсилоти олии касбии Тоҷикистон дар байни чумхуриҳои Осиеи Миёна мақоми охириро ишғол менамуд. Агар дар чумхурии Тоҷикистон ба ҳар 10 ҳазор нафар аҳоли 15 нафар донишҷу рост меомад, ин нишондод дар Ўзбекистон ба 29 нафар, Туркменистон ба 23 нафар, Қирғизистон ба 20 нафар, Қазоқистон ба 17 нафар баробар буд [21, с.343].

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Бойгонии марказии давлатии Чумхурии Тоҷикистон (БМД ҚТ). - Ф. -13.-Н. 1.-Б.9.-В.12-18.
2. БМД ҚТ. Ф.- 360. - Н.-1. Б. -30. В.- 53-54.;
3. БМД ҚТ.-Ф. - 360.-Н. 1.-Б. - 69.-В.1.
4. БМД ҚТ. Ф.- 360.-Н.-1. Б. - 426. В.- 66.
5. Бойгонии хизбии Институти таҳқиқоти сиёсии Кумитаи Марказии Ҳизби коммунистии Тоҷикистон (БҲ ИТС КМ ҲҚТ). Ф.- 3. Н.- 120. Б.-27- В.-49-52.
6. БҲ ИТС КМ ҲҚТ. Ф.- 3. Н.- 1. Б.- 67.- В.-20.
7. БҲ ИТС КМ ҲҚТ. Ф.- 3. Н.- 3. Б.-22- В.-52
8. БҲ ИТС КМ ҲҚТ. Ф.- 3. Н.- 5. Б.-96- В.-36.
9. БҲ ИТС КМ ҲҚТ. Ф.- 1. Н.- 1. Б.- 1013.- В.-68-70.
10. Душанбинский государственный педагогический институт им. Т.Г.Шевченко. – Душанбе, 1970. – 176 с.
11. История культурного строительства в Таджикистане (1917-1977 гг.). Т.1. – Душанбе, 1979. – 284 с.
12. История таджикского народа. Т.V. Новейшая история (1917-941 гг.). – Душанбе, 2004. – 752 с.
13. Каширина Т. В. Народное образование в Таджикистане в 1924-1932 гг. Источниковедческий анализ документальных материалов / Т.В. Каширина. – Душанбе, 1986. – 96 с.
14. Пирумшоев Ҳ., Убайдуллоев Н. ва диг. Донишгоҳи омӯзгорӣ дар масири таърихи миллат / Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 488 с.
15. Расулов Қ., Раҳимов Б. ва диг. Махзани илму дониш / Қ. Расулов, Б. Раҳимов ва диг. – Душанбе, 2001. – 345 с.
16. Сафаров Н. Компартия Таджикистана и вопросы подготовки учительских кадров в годы построения социализма / Сафаров Н. // записки ДГПИ им. Т.Г. Шевченко. Т. 64. – Душанбе, 1969. – С.191-198.
17. Солехбоев Ҳ. 25-солагии Институти давлатии педагогии Сталинобод ба номи Т.Г. Шевченко / Ҳ. Солехбоев //Маҷмӯаи идона. – Сталинобод, 1958. – С. 3-25.

18. Убайдуллоев Н. Становление советской системы народного образования Таджикистана в отечественной историография. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 176 с.
19. Убайдуллоев Н. Историография народного образования Таджикистана второй половины XIX-первой половины XX вв. / Н. Убайдуллоев. – Душанбе, 2016. – 410 с.
20. Шерғозиев М., Додохонов М. Нахустдонишгоҳи олии Тоҷикистон / М. Шерғозиев, М. Додохонов. – Душанбе, 2009. – 192 с.
21. Шукуров М.Р. История культурной жизни советского Таджикистана (1917-1941гг.). – Душанбе, 1985. – 160 с.

РАВАНДИ АСОСИИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШУРАВӢ (1929-1941)

Мақола ба таҳқиқи раванди ташаккули низоми таҳсилоти олии касбӣ дар ҶШС Тоҷикистон бахшида шудааст. Бунёди низоми таҳсилоти олии касбии аврупоисохти шуравӣ дар Тоҷикистон нисбат ба дигар ҷумҳуриҳои шуравии Осиёи Марказӣ дертар, ё амиқтараш аз ибтидои солҳои сиёми асри гузашта, пас аз ташкилбодии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз ёфт. Муаллиф хулоса менамояд, ки раванди ташаккул ва рушди низоми таҳсилоти олии Тоҷикистон бо як чанд хусусиятҳои хоси худ аз дигар ҷумҳуриҳои шуравии Осиёи Миёна фарқ мекунад: 1) низоми таҳсилоти олии ҷумҳуриӣ чун дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна пас аз инқилоб ва барпошавии ҳукумати шуравӣ ба вучуд омад ва дар давраи шуравӣ инкишоф ёфт; 2) ташаккули ин низом аз ташкили мактаби олии педагогӣ оғоз ёфт, ки он вақт барои ҷумҳуриӣ ҳаётан зарур буд; 3) низоми таҳсилоти олии касбӣ дар ҷумҳуриӣ дар ҷойи «тамоман холӣ» бунёд ёфт, ки то ин вақт ягон мактаби олий ва заминаи моддию таълимӣ мавҷуд набуд ва табиист, ки ин боиси ба миён омадани душвориҳои зиёд гардид; 4) то охири солҳои 30-юм бо сабаби ниҳоят кам будани мактабҳои миёна теъдоди зарурии донишҷӯён барои макотиби олий аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ, ба вижа духтарон дастрас набуд; 5) хатмкардагони омӯзишгоҳҳо бо сабаби нарасидани омӯзгорон ба мактабҳо фиристода мешуданд, аз ин рӯ, хатмкардагони шуъбаҳои тайёрӣ ва факултетҳои коргарӣ, ки аз ҳисоби онҳо донишҷӯён қабул мешуданд, дониши ба талаботи макотиби олий мувофиқ надоштанд; муассисаҳо бо омӯзгорони касбии маҳаллӣ таъмин набуданд ва мутахассисони аз берун даъватшуда забони тоҷикиро наметонистанд.

Раванди ташаккули низоми таҳсилоти олии касбии ҷумҳуриӣ асосан дар нимаи дуими солҳои 30-юм ба анҷом расид, ки он аз ду мактаби олии педагогӣ, Донишкадаи кишоварзӣ, Донишкадаи тиббӣ, донишкадаҳои муаллимии Тошканд, Сталинобод, Хучанд ва Мактаби олии коммунистӣ иборат буд. Соли таҳсили 1940/41 дар ҷумҳуриӣ 6 мактаби олии касбӣ мавҷуд буд, ки дар онҳо 2343 донишҷӯ таҳсил мекард, аз ҷумла 1295 нафари он дар шуъбаи рӯзона мехонданд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, таърихи маорифи халқ, маориф, таҳсилот, низоми маориф, таҳсилоти олии касбӣ, мактабҳои олий, донишкада, мутахассис, омӯзгор, соҳибкасб, таҳсил, раванди таълим, хусусиятҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Убайдулло Насрулло Каримзода – сарҳодими илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор.

Тел: (+992) 938500010; E-mail: nasrullokarimovich@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВЕТСКОМ ТАДЖИКИСТАНЕ (1929-1941 гг.)

Статья посвящена исследованию процесса становления системы высшего профессионального образования в Таджикской ССР. Формирование системы высшего профессионального образования советского европейского образца в Таджикистане началось позже, чем в других среднеазиатских советских республиках, а точнее, в начале тридцатых годов прошлого века, после образования Таджикской ССР. Автор приходит к выводу, что процесс становления и развития

системы высшего образования в Таджикистане отличается от других советских республик Центральной Азии рядом специфических особенностей: 1) система высшего образования республики, как и других республик Средней Азии, возникла после революции и установления Советской власти и развивалась в советский период; 2) формирование этой системы началось с создания высшей педагогической школы, которая была жизненно необходима республике в то время; 3) система высшего профессионального образования в республике создавалась на «совершенно пустом» месте, где до этого времени не было ни высшей школы, ни материально-учебной базы, и, естественно, это привело ко многим трудностям; 4) до конца 1930-х годов из-за крайне малого количества средних школ не было возможности получить необходимое число местного молодежи, особенно девушек для получения высшего образования; 5) выпускники учебных заведений направлялись в школы из-за нехватки преподавателей, поэтому выпускники подготовительных отделений и рабочих факультетов, с которых осуществлялся прием студентов, не обладали знаниями, требуемыми высшими учебными заведениями; институты не были укомплектованы местными профессиональными преподавателями, а большинство приглашенных из-за рубежа специалистов не владели таджикским языком.

Процесс формирования системы высшего профессионального образования республики в основном завершился во второй половине 1930-х годов, когда в ее состав входили два высших педагогических института, сельскохозяйственный институт, медицинский институт, Ташкентский, Сталинабадский и Ходжентский учительские институты, а также Высшая коммунистическая школа. В 1940/41 учебном году в республике функционировало 6 высших профессиональных учреждений, в них обучалось 2343 студента, в том числе 1295 студентов дневной формы обучения.

Ключевые слова: Таджикская ССР, история народного образования, образование, система образования, высшее профессиональное образование, высшие учебные заведения, институт, специалист, преподаватель, профессионал, образование, учебный процесс, особенности.

Сведения об авторе: Убайдулло Насрулло Каримзода – главный научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ, доктор исторических наук, профессор.

Тел: (+992) 938500010; **E-mail:** nasrullokarimovich@mail.ru

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION IN SOVIET TAJIKISTAN (1929-1941)

The article is devoted to the study of the process of formation of the system of higher professional education in the Tajik SSR. The formation of the system of higher professional education of the Soviet European model in Tajikistan began later than in other Central Asian Soviet republics, or more precisely, in the early thirties of the last century, after the formation of the Tajik SSR. The author comes to the conclusion that the process of formation and development of the higher education system in Tajikistan differs from other Soviet republics of Central Asia in a number of specific features: 1) the system of higher education of the republic, like other republics of Central Asia, arose after the revolution and the establishment of Soviet power and developed during the Soviet period; 2) the formation of this system began with the creation of a higher pedagogical school, which was vital for the republic at that time; 3) the system of higher professional education in the republic was created on a "completely empty" site, where before that time there was neither a higher school, nor a material and educational base, and, naturally, this led to many difficulties; 4) Until the late 1930s, due to the extremely small number of secondary schools, it was not possible to obtain the required number of local youth, especially girls, for higher education; 5) graduates of educational institutions were sent to schools due to a shortage of teachers, therefore, graduates of preparatory departments and workers' faculties, from which students were admitted, did not have the knowledge required by higher education institutions; institutes were not staffed with local professional teachers, and most of the specialists invited from abroad did not speak Tajik.

The formation of the republic's higher professional education system was largely completed in the

second half of the 1930s, when it included two higher pedagogical institutes, an agricultural institute, a medical institute, the Tashkent, Stalinabad, and Khujand teacher training institutes, and the Higher Communist School. In the 1940/41 academic year, six higher professional institutions operated in the republic, with 2,343 students enrolled, including 1,295 full-time students.

Key words: Tajik SSR, history of public education, education, education system, higher professional education, higher educational institutions, institute, specialist, teacher, professional, education, educational process, features.

About the author: Ubaydullo Nasrullo Karimzoda - Director of the Institute of History, Archeology and ethnography named after A. Donish NAST, Doctor of Historical.

Tel: (+992) 938500010; **E-mail:** nasrullokarimovich@mail.ru

ТРАНСПОРТНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА КАК ИНСТРУМЕНТ КОММУНИКАЦИИ ГОРНОГО ПАМИРСКОГО РЕГИОНА

30-90-х ГОДОВ XX-ГО ВЕКА

Бегмуратова К.Х.¹

Одной из важнейших проблем горных районов Таджикистана является их труднодоступность, которая в основном связано с отсутствием дорог, что отрицательно влияет на развитие этих регионов. Одним из таких высокогорных регионов является Памир, освоение которого началось после установления Советской власти в 30-е годы XX - го века. Непроходимые дороги Памира и суровый горный климат региона практически оставляли этот регион в изоляции. Непрístupные перевалы Памира воспрепятствовали развитию экономики этого региона. Однако в 30-е годы, была поставлена задача строительство дорог и инфраструктуры для создания местного промышленного производства Памира. Основным транспортным средством были лошади, а в некоторых местах в частности на Восточном Памире использовали ешаки и верблюды для переноса грузов. Бурное развитие кустарного производства в 30-е годы XX-го века требовали нового подхода к решению транспортной проблемы Памира.

Учитывая востребованность новых автомобильных дорог, в июне 1931 года, По ходатайству Правительства Таджикской ССР, Совет Народных комиссаров СССР принял Постановление «О строительстве автодороги Ош-Хорог» протяженностью 728 км и в 1935 году, строительства Восточно-Памирского тракта из города Ош до областного центра ГБАО города Хорога было завершено. Оно проходило через перевалы Куйтезак (4271 м), Кызыл-Арт (4280 м), Найзаташ (4137 м) и Окбайтал (4655 м), которые считались непроходимыми для автомашин [3, с. 72]. Для соединении Памира с столицей Таджикистана городом Душанбе, 14 декабря 1939 года ЦК КП (б) Таджикистана и СНК Таджикской ССР приняли совместное Постановление «О строительстве новой Памирской дороги» по маршруту Хорог - Сталинабад. Для строительство этой дороги в 1940 году было выделено 8 миллионов рублей, 400 тонн аммонала, 500 куб. метров круглого леса, 500 куб. метров пиленого леса, и 250 тонн бензина и других материалов. Более 22 тысячи рабочих из Горного Бадахшана, Дарваза и Гарма трудились на этой стройке, которая завершилась в конце 1940-го года. После открытия этой трассы, 9 января 1941 года вышло Постановление СНК Таджикистана «О мероприятиях по выпуску продукции из местного сырья, согласно которому перед предприятиями Памира была поставлена задача налаживания производство товаров из местного сырья с постепенным переходом области на самообеспечение. После завершения строительство дорог, увеличилось количества цехов швейного производства, продукцию которых отправляли на фронт. В частности, было увеличено производство фуражек, гимнастеров и военного обмундирования. На фронт было направлено около 400 пар брюк, 1000 гимнастеров а также продукцию частных производителей [7, с. 78].

Большую часть товаров на Памир ввозили из города Ош, Кыргызской ССР, поскольку дорога Душанбе – Хорог в зимний период, из-за закрытия перевала Хобурбот (Калаихумбский район) не функционировала. В 1944 году, на трассе Ош-Хорог работали около 300 машин. Внутренние перевозки выполнялись автобазой Памирского автотранспортного управления (ПАТУ). К началу 50-х годов XX-го века, в Хорогском ПАТУ было 61 машин следующих марок:

- автомашина ГАЗ-АА – 37;
- автомашина ЗиС-5 – 30;
- автомашина марки ЗиС – 101 – 1;
- автомашина марки М-1 – 8;
- автомашины марки ГАЗ-А – 2;
- иномарка – 1 [7,90].

В 40-е годы для развития местного транспорта Постановление Горно-Бадахшанский Облис-

1. Бегмуратва Камала – ассистент кафедры гуманитарных и естественных математических наук Института цифровых технологий и искусственного интеллекта Международного университета туризма предпринимательства Таджикистана.

полком приняло ряд постановлений. В частности было принято постановление «О развитии табунного коневодства», «О дополнительной оплате колхозникам за выращивание лошадей», «О производстве конного инвентаря» и «О кадрах в сфере коневодства». Для почтовых служб ГБАО было выделено 33 лошадей и 33 извозчика. В частности распределение лошадей было следующим:

- для Мургабского района - 8 лошадей;
- для Ванджского района - 5 лошадей;
- для Аличурского района - 4 лошади;
- для Ваханского района - 5 лошадей;
- для Рошткалинского района - 4 лошади;
- для Ишкашимского района - 7 лошадей [7,90].

Таким образом, часть транспорта было снято с работы в почтовых отделениях и заменено гужевым транспортом.

В начале 50-х годов заметно выросло количество машин на трассе Ош-Хорог и было доведено до 400 машин. Также в этот период в городе Ош открылись филиалы ПАТУ и ГЛАВСНАБ ГБАО. Но с количеством населения Памира в 70-е годы, количество машин заметно не хватало и было принято решение Совета министров Таджикской и Совета министров Кыргызской республик о создании совместного транспортного управления в городе Ош [8, с. 33].

Исходя из этого, в 70-е годы, развитие автомобильных дорог и энергетики стало главной стратегической задачей Республики Таджикистан на ближайшие десятилетия. По ходатайству Правительства Таджикской ССР, Совет министров СССР в 1971 году, приняло Постановление «О совершенствовании автодороги Ош-Хорог» протяженность которого составляло 728 км. В частности были выявлены дефекты дороги, труднопроходимость перевалов и множество лавиноопасных участков. В рамках этих работ, на участке Бидурд Шугнанского района были построены тоннели, защищающие участок от лавин, что позволяло проходить этот опасный участок без его закрытия в зимний период.

В начале 80-х годов, перед Памирским автотранспортным предприятием в городе Ош была поставлена задача поставки угля на территории Горно-Бадахшанской автономной области из месторождения угля в Алайской долине. Это месторождение находилась на расстоянии 60 км от границы Таджикистана и Киргизии. На этом месторождении производилась открытая добыча угля, которая не требовало много затрат и по сравнению с угольными шахтами на Памире была более рентабельной со сниженной себестоимостью угля. К тому же эта шахта находилась около главной дороги по направлению Хорог – Ош и дороги Джиргиталь – Ош. Отчасти именно эти факторы стали решающими в пользу добычи угля на угольных месторождениях Алайской долины. Поставка угля была налажена, и ежегодно более 300 машин Памирского автотранспортного предприятия в городе Ош, начиная с сентября месяца, занималось поставкой угля на территорию Горно-Бадахшанской автономной области.

С ростом количества предприятий и населения области росли и поставки угля на территорию ГБАО. Если в 50-е годы ежегодно в Горно-Бадахшанскую автономную область из города Ош завозилось 8500 тонн угля, то в 80-е годы по договору с областным потребительским обществом в область осуществлялась поставка более 50 000 тонн угля только для нужд населения Горно-Бадахшанской автономной области. Кроме этого, также осуществлялась поставка угля для обогрева школ, больниц, детских дошкольных учреждений, государственных организаций и других потребителей угля. В целом только на обеспечение нужд города Хорога требовалось ежегодно более 70000 тонн угля, что намного превышало поставки в другие регионы республики [9, с. 34].

Преимуществом Памирского тракта Ош – Хорог в 90-е годы было именно в том, что эта дорога функционировала круглый год, когда как дорога Душанбе – Хорог закрывалась на зимний период. С ухудшением отношений между республиками бывшего СССР, в 1991 – 1992 годы поставка товара из Киргизии была приостановлена, что стало причиной экономического кризиса в ГБАО.

Другим фактором этого кризиса стало, то, что именно в начале 90-х годов должно было завершиться строительство ГЭС «Памир-1», обеспечение которого было на автотранспортное пред-

приятие ПАТУ в городе Ош.

В 1989 году вместо 8,2 освоено 7,8 миллиона рублей, в 1990 году вместо 11 миллионов освоено 5 миллионов рублей. В 1989 году из 9 тысяч тонн цемента на стройку поступило только 5 тысяч, а в 1990 году из 12 тысяч тонн только 7 тысяч тонн цемента было доставлено на строительную площадку [6, с. 67].

В 1990 году из города Ош в Горно-Бадахшанской автономной области было завезено 10356 тонн дизельного топлива, 174 тонн дизельного масла, 145 тонн бензина и 13 тонн трансформаторного масла, которые были предназначены для строительства ГЭС «Памир-1». В 1991 году, из города Ош в Хорог были доставлены агрегаты ГЭС «Памир-1».

После начала экономического кризиса 90-х годов в 1991 году, в Таджикистане началась гражданская война, что привело к разрыву связей между основными поставщиками товара в ГБАО. Начиная с 1991 по 1996 годы, внутренний валовой продукт снизился почти на 60 процентов. В эти годы в республике с каждым годом производство падало всё ниже, и к 1996 году объем промышленного производства по сравнению с 1992 годом сократился на 40,6 процента [6, с. 90].

Все это также сказывалось на работе автотранспортных предприятий. Не хватало денежных ресурсов на содержание машин и их ремонта. Из автопарка основных транспортных и строительных предприятий было вывезено около 70 процентов автомашин, сняты запасные части, что привело к простоям этих предприятий.

В 1993 году, в центре, так и в областях по всему Таджикистану была установлена законная власть во главе с Председателем Верховного Совета Таджикистана Эмомали Рахмоном. С первых же дней своей работы на посту руководителя Республики, Эмомали Рахмон поручил областным органам власти приступить к восстановлению автопарка ПАТУ и других транспортных предприятий Памира. 16 июля 1993 года Совет Министров Таджикистана принял специальное Постановление «О первоочередных мерах по стабилизации экономического и общественно-политического состояния Горно-Бадахшанской автономной области». Согласно этому Постановлению все министерства и ведомства Республики Таджикистан должны были принять необходимые меры по оказанию всемерной помощи населению Горно-Бадахшанской автономной области и возобновить дальнейшее развитие экономики Горно-Бадахшанской автономной области. Летом 1993 года на территории области впервые после начала гражданской войны, поступили грузы из города Душанбе. Было завезено 393 тонны строительных материалов, 3690 тонны бензина, 1823 тонны дизельного топлива, 2828 тонн цемента и 89,5 тонны шифера [4, с. 35].

В конце 1993 года, автопарк ПАТУ в городе Ош начала перевозку товара кампании «Барки точик» из города Ош в Хорог. В частности перевезено около 5000 тонн цемента, дизельного топлива и муки для рабочих Гидроспецстроя «Рогун», которые работали на Памире на строительстве ГЭС «Памир-1».

В 1995 году, со стороны Правительства Республики Таджикистан, было принято решение под №260 о «Программе развития Горно-Бадахшанской автономной области». Согласно этой программы, предстояло провести ряд реформ в экономике Горно-Бадахшанской автономной области и в частности реконструкцию дорог в период 1995-2000 годов.

В мае 1995 года, в ходе посещения Памира, Президент Таджикистана Эмомали Рахмон отметил, что «согласно данной Программы, ответственные ведомства и министерства обязаны отчетаться перед Правительством каждые три месяца и доложить о ходе выполнения поставленных задач» [1, с. 167].

Важным этапом в истории строительства дорог было создание на базе бывшего ДЭУ-140 (дорожно эксплуатационное управление ГБАО) в начале 90-х годов была создана хозрасчетная организация «Бадахшонрох», которая занималась строительством дорог на Памире. В частности данная организация содержала на балансе трассу Ош-Хорог и реализации плана по строительству канала с озера Яшикуль до притока реки Гунт длиной 18 км.

В 1992 году, была сдана в эксплуатацию первая часть дороги Душанбе – Хорог на расстояние 275 километров, которая состояла из мостов и реконструкции старых дорог, на общую сумму 25.4 тысячи сомони. В 1993 году работы проводились на участках 375-350, 360-390, 410-486 километра дороги Душанбе-Хорог. В этот же период проводились работы по ремонту внутренних

дорог. В частности дорога Мотравн-Андарбак, Ванль-Першер (Ванджский район), участок 23-34 км по линии Рушан-Басид, Басид - Рошорв (Рушанский район) и участок 45-76 км Рошткала – Тузбулок (Рошткалинского района). Были построены следующие мосты:

- селение Рог – Ванджский район;
- селение Шошбувад – Рошткалинский район;
- селение Шадзуд – Шугнанский район;
- селение Барсем – Шугнанский район;
- селение Язгулом – Ванджский район;
- селение Басид – Рушанский район [5,93].

В 1997 году, по поручению Правительство Республики Таджикистан, началось строительства дороги Мургаб – Кульма, которую проводили производственное объединение «Бадахшонрох» и его дочерние предприятия ДСУ-8, ДСУ-34, ДРСУ-29 Шугнанского района, ДРСУ – 26 Мургабского района и ДРСУ-21 Ванльского района. До конца мая 1998 года, было освоено 700 тысячи сомони и была запущена первая часть машин по новой дороге. Также усилиями производственного объединения «Бадахшонрох» и предприятия ДСУ-8, ДСУ-34, ДРСУ-29 Шугнанского района, ДРСУ – 26 были проведены ремонтные работы на участке 225-226 км автодороги Душанбе – Хорог, участка 275 км, на участках 340, 346-348, 367-370 км данной дороги. В этот же период проводились работы на участке Зигар – Кулоб усилиями предприятий СУ-71 Калаи Хумбского района и СУ-957 города Куляба. На вертолете около 20 рабочих из ПО «Бадахшонрох» на участок Яхшимиёна, которые под руководством заместителя начальника ПО «Бадахшонрох» Х. Абдураимова и главного инженера ДСУ-15 Ш. Назриева смогли в срок выравнять 1,5 км бездорожья. Таким образом, благодаря стараниям и подвигу строителей, 30 января 1999 официально сдано в эксплуатацию дорога Душанбе-Куляб – Хорог. На открытие этой дороги, со стороны Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмон было отмечено, что «эта дорога станет дорогой дружбы Бадахшана и Хатлона, а также всех жителей Таджикистана, которая будет способствовать процветанию всего Таджикистана [2, с. 190].

Таким образом, подводя итоги данной статьи, ужно отметить, что в конце 30-х годов завершилось строительстве первой дороги для автомашин Ош-Хорог. Но строительство этой дороги на Памире не соединило область с столице и поэтому в 1940 году завершилось строительства второй трассы Сталинабад – Хорог, что стало важным событием в истории Памира. Благодаря строительству дорог, Памир развивался и превратился в регион с самостоятельными объектами промышленности. Однако с развалом Советского Союза и началом гражданской войны в наступил кризис в транспортной сфере. Но несмотря на тяжелый финансовый кризис, Правительство Республики Таджикистан, продолжало финансирование дорожного строительство, которая стала надеждой на пути выхода из изоляции и в частности в зимний период.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рахмонов Э.Ш. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Т.1/ Э.Ш. Рахмонов. – Душанбе, 2002. – 539 с.
2. Рахмон Э. Тоъикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ / Э. Рахмон. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 540 с.
3. Клеандров А. Экономика Советского Горного Бадахшана / А. Клеандров. – Душанбе, 1974. – 356 с.
4. Лутфишоев Б. Состояние энергетики ГБАО / Б. Лутфишоев // Паёми Донишгохи Давлатии Хоруғ. – 2000. – № 2. – С. 117.
5. Масов Р., Пирумшоев Ҳ.П. Файзи истиқлол дар «Боми чаҳон» / Масов Р., Пирумшоев Ҳ.П. – Душанбе: Дониш, – 412 с.
6. Мирзоашрафов П. История развития энергетики и электрификации Горно-Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан (1925 – 2017 гг.). Дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Специальность: 07.00.02 – отечественная история, 2020. – 178 с.

7. Саидасанов Ю.Ш. ГБАО в годы Великой отечественной войны 1941-1945 гг. Диссертация на соискание уч. ст. кандидата ист. наук. Специальность: 07.00.02 – отечественная история, 2011. – 167 с.

8. ГА ГБАО. – Ф. 24. - Оп. 1. – Д. 12. – Л. 29.

9. ГА ГБАО. Статистический отчет Областного отдела экономики Горно-Бадахшанского облисполкома за 1975 год. – Л. 34.

10. Ходжибеков Э.Х. История строительства автодороги Ош-Хорог на Памире / Э.Х. Ходжибеков // Вестник Хорогского государственного университета им М. Назаршоева. №3, 2018.

11. Кротов. А. Таджикистан. Памир: практический и транспортный путеводитель – путевые заметки практическая информация и исторические отрывки о дороге полезно для современных наблюдений и сопоставления с архивными данными , 2016.

12. Vland S. (статьи репортажи) – журналистские очерки о трансграничной торговле дороге наркотрафика и современном состоянии Памирского тракта (полезно для современной исторической перспективы).

ИНФРАСОХТОРИ НАҚЛИЁТӢ ҲАМЧУН ОЛОТИ МУОШИРАТИ МИНТАҚАИ КУҲИИ ПОМИР ДАР ДАВРАИ СОЛҲОИ 30-90 УМИ АСРИ ХХ

Дар мақола муаллиф заминаҳои бунёди роҳҳои муосирро ба таҳлил кашида, таърихи пайдоиш ва масири онҳоро таҳқиқ намудааст. Мақола масъалаи инфрасохтори нақлиётӣ ҳамчун олоти муоширати минтақаи куҳии Помир дар давраи солҳои 30-90 уми асри ХХ - ро таҳлил мекунад. Муаллиф чунин нуктаи назарро асоснок мекунад, ки новобаста аз душвориҳои иқтисодӣ нақши роҳ дар рушди Помир хеле калон аст. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз иншооти муҳими нақлиётӣ мамлакат роҳи Хоруғ - Душанберо эҳё намуда, барои аз бунбасти коммуникатсионӣ раҳо намудани мамлакат онро зарур донист ва аввалин роҳи сохташуда дар давраи соҳибистиклолии Тоҷикистон мебошад, ки сохтмони пурраи он соли 1999 ба анҷом расид. Илова бар ин, муаллиф қайд мекунад, ки пайвасти кардани хатҳои роҳи байни давлатҳо, сохта ба истифода дода шудани роҳи Кулма ҷанбаҳои мусбат дорад. Ин масир имкон медиҳад, ки Тоҷикистон бо Чин, Афғонистону Туркменистон пайвасти шуда, барои комилан аз бунбасти коммуникатсионӣ баромадани кишвар шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Дар оянда ин хатти роҳи Абрешим як ҷузъи роҳи Чин - Тоҷикистон – Афғонистон – Эрон шуда, имконоти транзитии кишвар афзоиш ёфта, Тоҷикистон тавассути роҳҳои оҳани байналмилалӣ фаромарзӣ ба бандарҳои баҳрӣ дастрасӣ пайдо мекунад. Аз ин рӯ, роҳҳои на танҳо аҳамияти минтақавӣ, балки аҳамияти байналмилалӣ пайдо мекунад.

Калидвожаҳо: нақлиёт, роҳ, Душанбе, Бадахшон, шоҳроҳ, боркашонӣ, истгоҳ, Чин, Помир, Кулма.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бегмуратова Камила Хайратовна ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ риёзии Институти технологияҳои рақами ва зехни сунъии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон.

E-mail: kamilabegmuratova204@mail.ru **Тел:** +992 557573333

ТРАНСПОРТНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА КАК ИНСТРУМЕНТ КОММУНИКАЦИИ ГОРНОГО ПАМИРСКОГО РЕГИОНА 30-90-Х ГОДОВ ХХ-ГО ВЕКА

В статье автор проанализировал основы строительства дорог а также изучил историю их возникновения и маршрута следования. Дискутируется вопрос транспортной инфраструктуры как инструмента коммуникации горного Памирского региона 30-90-х годов ХХ-го века. Автор обосновывает точку зрения, что, несмотря на трудности продолжало работу на одном из важных транспортных направлений определяя его роль в развитие экономики таджикского народа. До-

рога Душанбе – Хорог как первая дорога в истории построенная в ранний период и восстановленная в период независимости Таджикистана, полное строительство которой было завершено в сентябре 1999 года. Кроме того, автор отмечает, что соединение линий дорог между странами, строительство и ввод в эксплуатацию дороги имеет положительные стороны. Этот маршрут позволит соединить Таджикистан с Китаем, Афганистаном и Туркменистаном, а также создаст благоприятные условия для полной ликвидации коммуникационной изоляции страны. В будущем эта линия станет частью дороги Таджикистан-Афганистан-Иран, транзитные возможности страны увеличатся, а Таджикистан получит доступ к морским портам по международным трансграничным железным дорогам. Таким образом, возрождение Великого шелкового пути приобретает не только региональное, но и международное значение.

Ключевые слова: транспорт, дорога, Душанбе, Бадахшан, магистраль, грузоперевозки, станция, Китай, Кульма, Памир.

Информация об авторе: Бегмуратова Камила Хайратовна ассистент кафедры гуманитарных и естественных математических наук Института цифровых технологий и искусственного интеллекта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.

E-mail: kamilabegmuratova204@mail.ru **Тел:** +992 557573333

THE INFRASTRUCTURE OF THE TRANSPORTATION AS INSTRUMENT OF COMMUNICATION MOUNTAIN PAMIR REGION IN PERIOD 30-90-S YEARS XX CENTURY

In the article, the author analyzed the basics of the construction of ways in the region and also studied the history of their origin and route. Topic discussed problem of the infrastructure of the transportation as instrument of communication mountain pamir region in period 30-90-s years XX century. The author substantiates the point of view that, despite economic difficulties and the continuation of the, the continued to work on one of the role of silk road in development of economy and culture of Tajik people, which was necessary for the liberation of the region, including the Tajik region, from communication blockade. This is the first way built during the period of independence of Tajikistan, the full construction of which was completed on September 1999. In addition, the author notes that the connection of railway lines between the center and south of the country, the construction and commissioning of the way has positive aspects. This route will connect Tajikistan with Chine, Afghanistan and Turkmenistan, and will also create favorable conditions for the complete elimination of the country's communication isolation. In the future, in development of economy and culture of Tajik people will become part of the Tajikistan-Afghanistan-Iran way, the country's transit capabilities will increase, and Tajikistan will gain access to seaports via international cross-border ways. Thus, the way acquires not only regional but also international significance.

Keywords: transport, Dushanbe, Badakhshon, way, cargo transportation, station, Chine, Kulma, Pamir.

Information about author: Begmuratova Kamila Khairatovna assistant at the department of humanities and natural mathematical sciences, at the Institute of digital technologies and artificial Intelligence of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

E-mail: kamilabegmuratova204@mail.ru **Phone:** +992 557573333

БОЗТОБИ МАБОҲИСИ ТАЪРИХӢ ДАР ШЕЪРИ ҲОФИЗ ВА ҲАМАСРОНИ Ӯ

Пирова С.¹

Инсонҳо дар ҳар давр мутобиқ ба сатҳи тафақури роизи давра фикр мекунанд ва сухан ме-
гӯянд; дар ғайри ин сурат, афқору суханонашон нобаҳинҷор қаламдод мешавад. Зиндагӣ ва шеъ-
ри Ҳофиз дар қарни XIV ҳамзамон бо сулолаҳои Оли Инҷу ва Оли Музаффар дар авохири зуҳури
Темур дар Шероз буд ва ҳаводиси доираи ҳокими қудрат дар Шерози замони Ҳофиз дар шеъри ӯ
мунъакис шудааст. Дар ин ҷо аз мабоҳиси сиёсӣ-ичтимоии замони Ҳофиз, ки дар шеъри ӯ ворид
шудаанд ва ҳамчунин, наҳваи воқуниши Ҳофиз ба ин баҳсҳо, сухан мегӯем.

Яке аз баҳсҳои муҳимми фикрӣ ва сиёсии даврони Ҳофиз (даврони ҳукумати Шайх Шох
Абуисҳоқи Инҷу) баҳси эҳёи подшоҳии эронии замони Сосониён буд. Шайх Абуисҳоқи Инҷу пас
аз ғалаба ба рақибон ва барқарории ҳукумати худ дар Шероз, сиёсати эҳёи подшоҳии бостонӣ ва
эронии замони Сосониёнро дар барномаи ҳукуматаш ҷой кард. Иқдом ба эҳёи суннатҳои под-
шоҳӣ ва бостонии Сосониён, ки ба хотири касби эътибори қонунии ҳокимияти Оли Инҷу буд,
дар манобеи ин давра низ бозтоб ёфта аст. Ибни Баттута дар мушоҳидаҳои худ зимни сафар ба
Шероз аз оғози сохтмони бошукӯҳе ба ном “Тоқи кисро” сухан ба миён меорад. Баъди тасаллути
Муборизидин Музаффар бар Шероз ва аз қудрат рафтани сулолаи Оли Инҷу ин сохтмони азим
нотамом монд, вале маълумоти Ибни Баттута баёнгари аҳаммияти гуфтамони сиёсии он замон ва
истикболи умумии шерозиён аз амри эҳёи ҳукуматдории таърихӣ Сосониён аст. Ибни Баттута
дар ин бора дар сафарномааш менависад: Шох Абуисҳоқ тасмим гирифта буд айвони назири ай-
вон қасре бино кунад, лизо фармон дод, ки мардуми Шероз пояи биноро бикананд. Мардуми он
шаҳр дар иҷрои фармон ба чунбучӯши бузург бархостанд. Ҳар як табақот мекушиданд, ки дар ин
кор саҳми бештар дошта бошанду ҳамчашми ба ҷое расид, ки занбалҳои бузурги чармин барои
хокбардорӣ дуруст карданду он сабадҳоро ба порчаҳои абрешимии зарбофт пушониданд. Ҳатто
аз ин низ гузашта полонҳо ва хурчинҳои давобро ба тарзи мазбур меоростанд ва бархе кулангҳо
аз нукра дуруст карда буданд... Шох Абуисҳоқ аз ҷойгаҳи махсуси худ амалиёти мардумро назора
мекард. Ман худ ин биноро дидам, ки ҳудуди се зироъ аз замин боло омада буд... [3, 358/1].

Ҳамчунин, Убайди Зоконӣ (1301-1371) аз шоирони номдори ин давра низ дар робита ба сох-
тани бинои мазкур шеъре овардааст:

Подшоҳи ҷаҳон Абуисҳоқ,
Он ҷаҳонро паноҳу истизҳор.
Қабеҳи борғаҳи айвонаш,
Баргар аз ҳафт кавкаби сайёр.
Зол бо нуну дол аз хичрат,
Ройи Хусрав бар он гирифта қарор.
К-аз пайи рӯз бору базму тараб,
Ин иморат бино кунад меъмор.
Ваҳ чун дид тарҳи ӯ аз дур,
Гуфт аз аҷз ё улулабсор.
Ин чи расмест бекарону саът,
В-ин чӣ нақшест осмон кирдор.
Ақли кул ё муҳандиси фалак аст,
Бар замин гашта бар чунин паргор.
Гар касе шарҳи ин бино гуфтӣ,
Ақл бовар накардӣ ин гуфтор.
Лек чун дида диду ҳис дарё,
Ақл ҳисро қучо кунад инкор.

1. Пирова Сайёра – унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Мархабо, эй ба тарз Ҳинди барин,
Ҳабзои, эй ба вазъ дори қарор.
Саҳни ту чонфазо чу саҳни биҳишт,
Шакли ту дилрабо чу талъати ёр.
Рух шояд банотро бано,
Навх зебад саротро назор.
Шимшимаҳои ту офтобшуоъ,
Сақфҳои ту осмонкирдор.
Тоқи аълот то абад айман,
Аз залозил чун гумбади даввор.
Нақши деворхошро доим,
Нусрати фатҳ бар ямину ясор.
Осмон бар дари ту чун ҳалқа,
Ахтарон тахтахошро мисмор.
Мекунад ин иморати олий,
Ҳиммати шоҳ шаммас изҳор.
Ай, ки осори хусравони замин,
Дар ақолим дидаи бисёр.
Ин иморат нигар ба дидаи ақл
Бар ту то кашф гардад ин асрор.
Он асоруҳи тадаллу илайх,
Фанзуру афанзуру ила-л-осор.

[11, 33-34]

Иқдоми дигаре, ки Абуисҳок дар чиҳати эҳёи суннати эронӣ роҳандозӣ кард, бо нақшу нигори тилоӣ оростан ва китобат (тазҳиб)-и “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, кандакории чанд катиба ба сабки подшоҳони Сосонӣ [1, 39-40] ва дар айни ҳол, интиҳоби унвони Шоҳ дар оғози номаш (Шоҳ Абуисҳоки Инчу) аст. Ин иқдомоти ӯ дар доираи сиёсӣ маҳдуд намонад ва дар матни адабии ин давра, назари “Девон”-и Ҳофиз ва “Куллиёт”-и Убайди Зоконӣ низ инъикос меёбад.

Албатта, бояд дар назар дошт, шайх Абуисҳок ва вазирон аз ҳомиёну пуштибонони ҳунармандону шоирони ин давра, мисли Ҳофизу Убайди Зоконӣ ва дигарон буданд. Ҳофиз бо шайх Абуисҳок муносибати наздике дошта ва аз алоқамандони вай ба шумор мерафт. Вай ҳамчунин, дар шеърӣ зайл бо ҳасрат аз айёми дурахшиши фармонравии шоҳ Абуисҳок бар Шероз сухан ба миён оварда ва аз он даврон ба хубӣ ва хушӣ ёд намудааст:

Ростӣ хотами фирӯзаи Буисҳокӣ,
Хуш дурахшид, вале давлати мустаъҷал буд.
[13, 199-207].

Алоқамандӣ ва тавачҷуҳи Ҳофиз ба даврони кӯтоҳи ҳукумати Оли Инчу боис шудааст, ки ёду хотираи даврони хусравонӣ ва бостонии ин сулоларо дар шеърӣ худ ҷой диҳад. Ҳофиз зери таъсири баҳсҳои сиёсии Оли Инчу роҷеъ ба эҳёи Эрони Бостон, хоҳони як шоҳи фараҳманду додгар аст. Аз ин ҷост, ки дар шеърӣ Ҳофиз зухду ибодати Шоҳ матраҳ нест, он чи дар шеърӣ вай ҷой меёбад, адлу доди подшоҳ аст:

Шоҳро беҳ бувад аз тоати садсолаву зухд,
Қадри яқсоата умре, ки дар ӯ дод кунад.
[11, 190]

Фурӯпошии сулолаи Элхонии муғул (736 ҳ. қ.) боис шуд, ки ҷомеа маҷоли рӯчуъ ба таърих ва гузаштаи худро пайдо кунад. Ин давра дар андешаи рӯшанфикрону андешамандони ҷомеа гароише эҷод шуд, ки ба эҳёи номи Эронзамин ва фарҳангу суннати таърихии иқдом намуданд.

Намунаи барҷастаи он амалкард ва мактаби фикрии шайх Шихобиддин Суҳравардӣ буд. Вай ҳикмати хусравониро ба ҳикмати навафлотунӣ омезиш дод, дар фарҳанги эронии баъд аз даврони муғул пайравони бисёре ёфт [2, 125]. Оли Инчу барои касби эътирофи сиёсӣ худро дар катибаҳои фармонравоёни Аҷам муаррифӣ мекарду аз подшоҳони бузурге чун Ҷамшед мадад меҷуст. Бо навиштани катибаҳои дар тахти Ҷамшед худро ба ин ном ва афзун бар он Ҷамшеди асотирӣ муаррифӣ мекарданд (сонту 91:1387). Дар китоби “Анисалмос” ки ҳамчун тазкира дар даврони шоҳ Абуисҳоқи Инчу эҷод шудааст, ишорате ба сифатҳои одилона мешавад, ки нависанда бо нисбат додани он ба Абуисҳоқ ва дигар ҳокимони ин сулола меҳаҳад ба баҳсҳои сиёсии Оли Инчу кумак кунад [15, 277-278].

Ҷамчунин, бозтоби талашҳо барои эҳёи фарҳанги даврони хусравонии Эрони бостон ва ҳамчун чехраи хусравонӣ нишон додани Шоҳ Абуисҳоқи Инчу, дар матни адабии дигаре аз ин давра тахти унвони маснавии «Ушшоқнома» – асари Убайди Зоконӣ, ки аз шоирони дарбори Шоҳ Абуисҳоқ буда, мушоҳида мешавад:

Чу устои табиат дод созиш,
Навиштам номи Хусрав бо тарозиш.
Шаҳаншоҳи ҷаҳон, дорои олам,
Ҷароғи дудмони насли Одам.
Хумоюн гавҳари дарёи шоҳӣ,
Вучудаш ояти лутфи илоҳӣ.
Ҷами сонӣ, ҷамоли дуниву дин,
Абуисҳоқ султони салотин.
Хучаста подшоҳи додгустар,
Ҷаҳонгир офтоби ҳафт кишвар
[11, 120].

Ва ё дар шеъри дигаре, ки дар қолаби қасида дар мадҳи шоҳ Абуисҳоқи Инчу гуфта:

Мерасад Наврӯз иду медиҳад бӯи баҳор,
Бод фаррух бар ҷаноби шоҳи гардунофтоб.
Қаҳрамони чор унсур, подшоҳи шаш ҷаҳон,
Офтоби ҳафт кишвар, сояи парвардигор.
Шайх Абуисҳоқ султони ҷаҳон, дорои даҳр,
Хусрави гетиситон, Ҷамшеди афридуншумор...
Подшоҳо, дидаи аҳли ҷаҳон равшан ба туст,
Ин ҷаҳонро базмат аз Кайхусраву Ҷам ёдгор.
Мезанад хуршед аз ройи ҷаҳонгири ту лоф,
Мекунад гардун ба хоки остонат ифтихор.
Қомати гардун шавад чун қади ҷавгон ҳампазир
Гилаи шерафканон чун кӯйи гардон хоксор.
[11, 29]

Аз Шоҳ Абуисҳоқ бо ибораву таркиботе чун офтоби ҳафт кишвар, сояи парвардигор, султони ҷаҳон, дорои даҳр, хусрави гетиситон, «Ҷамшеди афридуншумор», Кайхусрав, «Ҷамёдгор» ва монанди онҳо дар шеъри Убайди Зоконӣ ва дар осори дигаре аз матнҳои ин давра ёд шудааст. Бо истифода аз ин таъбири калимот дар шеъри Ҷофиз низ ба истилоҳ минӣётурҳои зариф ва ҳунармандона Ҷофиз тасвир шудааст. Ва он давраи Оли Музаффар низ давом доштааст. Чунонки Ҷофиз дар шеъре ки дар мадҳи шоҳ Мансур Музаффарӣ суруда, омезише аз дағдағаҳои сиёсии Оли Инчуро бо дискуссия ё гуфтумони сиёсии даврони Музаффарӣ, бозтоб менамояд:

Ай дар руҳи ту пайдо анвори подшоҳӣ,
Дар фикрати ту пинҳон сад ҳикмати илоҳӣ.

Килки ту боракалло бар мулку дин кушода,
Сад чашма Оби ҳайвон аз қатраи сиёҳӣ.
Бар Аҳриман натобад анвори исми Аъзам,
Мулкони туст Хотам фармои ҳар чи хоҳӣ.
Боз аз чӣ гоҳ-гоҳе бар сар ниҳод кулоҳе,
Мурғони қоф донанд оини подшоҳӣ.

[13, 364-389]

Баъд аз сукути ҳукумати Оли Инчу тавассути Муборизиддин Музафар дағдағаҳои эҳёи фарҳангу суннати эронӣ ҳам камранг мешуд ва заминаи таҳқвияти андеша ва тафаккури динии исломӣ фароҳам шуд ва гуфтумони шариатмехвар ва халифабовари Аббосиён бартарӣ пайдо намуд.

Амир Музафар, пас аз барқарории ҳукумати худ дар Шероз ба хотири хушхизматӣ ба халифаҳои Аббосӣ таваччуҳи вижае ба онҳо нишон дод ва талош намуд, ба ҷои гуфтумони сиёсии хусравонӣ ва эронибостонӣ баҳси шариатмехварии Аббосиёнро матраҳ намояд. Вай ҳамзамон мактубҳои дӯстона ба охирин халифаи бозмондаи Аббосиён дар Миср фиристод ва зиккаҳое зарб зад, ки [14, 315]. Дар як тарафи он номи хулафои Рошидин ҳақ шуда буд. (тасвири шумораи 2). Амир Музафарӣ ҳамчунин бо фатвои олимону фақеҳони исломӣ ва мубориза бо куффор, ба сарқуби афрод ва гурӯҳҳои пардохт, ки дар тавсеаи қаламрав монев мешуданд. Ӯ дар айни ҳол дар як ҳаракати намоишкорона, ҳатто як тори мӯеро, ки гуфта мешуд аз паёмбари ислом дар назди хонадони Буя буд, соҳибӣ кард [4].

Амир Муборизиддин дар ақидаи ифротии намоишкоронаи диндорӣ худ то ҷое пеш рафт, ки мехост қабри Саъдиरो биканаду чанозаи вайро оташ бизанад, зеро ашъори Саъдиरो хилофи дину шариат медонист. Ба ин ҳама, шоҳ Шучоъ писараш бо хондани байте аз Саъдӣ вайро аз ин кор боздошт [7, 152-153].

Амир Музаффарӣ дар иқдомоти ифроғароёнаи худ то ҷое расид буд, ки танҳо илми фикҳ, тафсиру ҳадисро ҷоиз мешуморид ва худ дар мақоми муҳтасиби муҷримон гардан мезад [10, 293]. Ин кори вай воқуниши зарофатгӯён ва хунармандону шоирони асрро ба думбол дошт. Дар матнҳои адабии ин давра вайро бо номи “муҳтасиб” хитоб карданд. Ҳофиз низ ба хотири он ки Музаффарӣ Шоҳ Абуисҳоқи Инчуро қатл карда буд ва Ҳофиз ба ӯ алоқаи фаровон дошт, ҳамчунин, барои иқдомоти ифротии Муборизиддин дар амри шариат, аз ӯ норозӣ буд. Бино бар ин, Ҳофиз бо истифода аз унвони “муҳтасиб”, ки баёнгари шахсияти Амир Муборизиддин Музаффар аст, муқобилияти худро бо амири ифротӣ ва динзада нишон медиҳад:

Муҳтасиб шайх шуду фисқи худ аз ёд бибурд,
Қиссаи мост, ки дар ҳар сари бозор бимонд.

[13, 178]

Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги чанг маҳӯр май, ки муҳтасиб тез аст

[13, 41]

Шароби хонагӣ тарси муҳтасиб хурда,
Ба рӯйи ёр бинӯшему бонги нӯшонӯш.

[13, 238]

Бо вучуди ин, нависандагоне чун Муайиддини Яздӣ ва Маҳмуди Катбӣ талош намуданд, ки амалкардҳои динии ӯро ҳақ бароварда ва ҷомаи қонунӣ пӯшонанд. Муайиддини Яздӣ дар китоби “Мувоҳиб-ул-ҳая” аз чунин ёд мекунад: Мушайиду Моасарушшаръу-ал-мубин ва мубайина мино ҳечал ҳаққал ал-мустабина ва мавъуду ал-алмоиҳи ас-собиаҳу, мучаддаду маросиму аш-шариаҳу ал-ғарроъа, ал-мучтаҳид фи иълаи калиматаҳу, соҳибу Қуръонил малик ва ад-дин [7, 24] ёд намулдааст.

Баъди даргузашти Амир Музаффар шиддати тафакури мазҳабӣ ва дағдағаи сиёсии динмадоронаи вай низ коҳиш пайдо намуд ва фарзандонаш роҳи мадороро пеша карданд. Ҳофиз низ ни-

шонаҳои тағйир ёфтани сиёсати он давраро дар шеъри худ бозтоб додааст. Барои намуна Ҳофиз дар абёти зерин, ки дар мадҳи Шоҳ Шучоъ – фарзанди Амир Муборизиддин суруда, аз ҳукумати вай истикбол намудааст.

Саҳар зи ҳотифи ғайбам расид мужда ба гӯш,
Ки даври Шоҳ Шучоъ асту май далер бинӯш.
Маҳалли Нури таҷаллист ройи анвари шоҳ,
Чу қурби ӯ талабӣ, дар сафои ният кӯш.
Ба чуз санои ҷалолаш масоз вирди замир,
Ки ҳаст гӯши дилаш маҳрами паёми Суруш.
Рамузи маслиҳати мулки хусравон донанд,
Гадои гӯшанишинӣ ту, Ҳофизо, махурӯш!

[13, 241]

Дар шеъри зер низ бо бознамои омезае аз гуфтумони шариату гуфтумони хусравонӣ, вайро айёру мизони дину шариат доништа ва барои ин бовар аст, ки вай дорои фараҳи Яздӣ аст.

Довари дин шоҳ Шучоъ он ки кард,
Руҳи қудус ҳалқаи амраш ба гӯш.

[13, 284]

Ё дар шеъри зайл, ки ба Яҳё ибни Музаффар тақдим намуда, даргоҳи вайро даргоҳи адлу дод ва ўро подшоҳи адлматор муаррифӣ намудааст:

Дорои ҷаҳон, нусрати дин хусрави комил,
Яҳё ибни Музаффар молики олами одил,
Ай дарғаҳи ислом паноҳи ту кушода,
Бар рӯи замин равзанаи ҷону дари дил.
Даври фалакӣ яксара бар манҳачи адл аст,
Хуш бош, ки золим набарад роҳ ба манзил.
Ҳофиз қалами шоҳи ҷаҳон муқсими ризқ аст,
Аз баҳри маишат макун андешаи ботил.

[13, 307].

Ҳамин тавр, дар шеъри Ҳофиз ҳам тамоюли хусравонии гуфтумони даврони Оли Инчу ва ҳам руҳияи шариатмадоронаи гуфтумони даврони Музаффарӣ бозтоб ёфтааст.

Баъди сари хонадонҳои тоҷикии Оли Инчу ва Музаффариён даврони гуфтумонҳои хусравонии Эрони бостонӣ ва шариатматорӣ ҳам сар омад ва даврони дигаре оғоз шуд, ки шартан ба он метавон гуфтумони туркмадоронаи темурӣ гуфт. Темур аз табори муғулу турк буд, ки ҳокимият ва сарзаминҳои Эрон ва Ҳиндро забт карда буданд. Зоҳиран, Ҳофиз умедвор будааст, ки Темур вазъияти нобасомону ошӯфтаи Форсро дар пайи мунозаҳои хунини шоҳзодагони Музаффарӣ сару сомон диҳад. Аммо замоне, ки хабари ҳучуми Темурро ба Хоразм шуд [12, 147] умеди ӯ ба яъс мубаддал шуд ва дар ин бора сурудааст:

Ба хубон дил мадеҳ Ҳофиз, бубин ин бевафоихо,
Ки бо Хоразмиён карданд туркони самарқандӣ.

[13, 350].

Агар соли вафоти ҳазрати Ҳочаро 1389 бидонем, вай бетардид, ахбори марбут ба тозиши Темур ба Эрон, яъне тасарруфи навоҳии шарқӣ ва шимолии ин сарзаминро шунида ва дарк кардааст. Темури ланг дар Исфаҳон ба ривояте 70 000 сар одамиро чамъ намуда ва дар чандин маҳаллаи шаҳр аз он каламанора сохтааст.

Темур пас аз ҷанги Исфаҳон бидуни муқовимат ба Шероз ворид шуду мамолику қаламрави

хукумати Музаффарро байни бозмондагони онон тақсим кард [8, 590]. Бад-ин тартиб, бозмондагони Оли Музаффар чанд вақти дигар фурсат ёфтанд ба унвони дастнишондагони Темур дар каламрави худ ҳукумат намоянд.

Дар ҳар ҳол, Ҳофиз дар авохири умр бо навмедиҳои эҳёи дубораи даврони хусравонии Эрон ба шакли талвехӣ ба айёми хуши ҷавонии худ дар даврони Шоҳ Абуисҳок паноҳ мебарад ва орзуи хусравонии худро, бо ишора ба Рустам, ингуна ибраз менамояд.

Сина молмоли дард аст, эй дарёго марҳаме,
Дил зи танҳой ба чон омад, Худоро ҳамдаме.
Зиракero гуфтаи ин аҳвол бин, хандиду гуфт,
Саъб рӯзе, булаҷаб коре, парешон оламе.
Сухтам дар чоҳи сабр аз баҳри он шамъи Чигил,
Шоҳи Туркон фориғ аст, аз ҳоли мо ку Рустама

[13, 350].

Ҳамин тавр, дар даврони зиндагонии Ҳофиз ҷаҳор ҳоким дар сарзамини ӯ ҳукумат кард ва се гуфтумони (дискурс) сиёсӣ ҳам дар ин давра вучуд дошт, аз ҷумла гуфтумони эҳёи хусравонӣ ва Эрони бостонии Оли Инчу, гуфтумони динмадоронаи Амир Музаффар ва гуфтумони туркмадоронаи Темури ланг. Ҳамаи ин гуфтумонҳо дар осори Ҳофиз бозтоб ёфта, балки дар бисёре аз маврид Ҳофиз алоқа ва муносибати худро ба ин равандҳо баён кардааст.

Саранҷом, осори Ҳофиз, ки дар поёни умри худ сурудааст, баёнгари он аст, ки шоир дар орзуи бозтавлид ва эҳёи гуфтумони хусравонӣ буд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Бурҳониपुर Алӣ. Таъсири улғуи ҷомеашинохтии сиёсии форсӣ дар сиёсати амалии Оли Инчу // Алӣ Бурҳониपुर. Фаслномаи таърихи ислом ва Эрон, №8, 1389, саҳ. 29-53.
2. Зарринқуб Абдулҳусайн. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон // Абдулҳусайн Зарринқуб-Техрон: Амир Кабир, 1377.
3. Ибни Баттута, Сафарномаи Ибни Баттута-Техрон, 1379.
4. Катиба, 6: 1364
5. Катиба, 67, 1364
6. Лимберт Ҷон. Шероз дар рӯзгори Ҳофиз Мутарҷим Ҳумоюн Санъатизода-Шероз, 2004.
7. Яздӣ Муъйиддин. Мавоҳиби илоҳӣ дар таърихи Оли Музаффар. Муъйиддини Яздӣ. -Техрон. 1326. 152-153: 1383.
8. Шомӣ Низомиддини, Зафарнома Низомуддини Шомӣ-Техрон: 1363, саҳ. 590-591.
9. Поянда, Ҳусайн. Хониши матн ба масобаи таърихгароёни навин. Мутолиоти фарҳанг ва иртиботот: Ҳусайн Навида Техрон 1397, №53, саҳ. 11-39.
10. Самарқандӣ, Камолиддин. Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн. // Камолиддини Самарқандӣ.-Техрон, 1382.
11. Зоконӣ Убайд. Қуллийёт Убайди Зоконӣ -Техрон, 1387, саҳ. 33-34.
12. Хайрандеш, Абдулрасул. Турки Шерозӣ (назар ва гузар ба туркон дар асри Ҳофиз). -Техрон, 1380.
13. Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад. Девон Ш. М. Х. Ш.-Техрон, 1394.
14. Шабонқорай Муҳаммад. Маҷмаалинсон.-Техрон, 1381.
15. Шучой. Анис-ан-нос.-Техрон, 1356.

БОЗТОБИ МАБОҲИСИ ТАЪРИХӢ ДАР ШЕЪРИ ҲОФИЗ ВА ҲАМАСРОНИ Ӯ

Зиндагӣ ва шеъри Ҳофиз дар қарни XIV ҳамзамон бо сулолаҳои Оли Инчу ва Оли Музаффар дар авохири зуҳури Темур дар Шероз буд ва ҳаводиси доираи ҳокими қудрат дар Шерозии замони Ҳофиз дар шеъри ӯ мунъакис шудааст. Дар ин ҷо ба мабоҳиси сиёсӣ-иҷтимоии замони Ҳофиз, ки дар шеъри ӯ ворид шудаанд ва ҳамчунин наҳваи воқуниши Ҳофиз ба ин баҳсҳо сухан гуфта

шудааст. Яке аз баҳсҳои муҳимми фикрӣ ва сиёсии даврони Ҳофиз (даврони ҳукумати Шайх Шоҳабуйсҳоқи Инчу) баҳси эҳёи подшоҳии эронии замони Сосониён буд. Шайх Абуисҳоқ Инчу пас аз ғалаба ба рақибон ва барқарории ҳукумати худ дар Шероз, сиёсати эҳёи подшоҳии бостонӣ ва эронии замони Сосониёнро дар барномаи қораш қарор дод.

Дар замони зиндагонии Ҳофиз чаҳор ҳоким дар сарзамини ӯ ҳукумат кард ва се гуфтумони (дискурс) сиёсӣ ҳам дар ин давра вучуд дошт, аз ҷумла гуфтумони эҳёи хусравонӣ ва Эрони бостонии Оли Инчу, гуфтумони динмадоронаи Амир Музаффар ва гуфтумони туркмадоронаи Темури ланг. Ҳамаи ин гуфтумонҳо дар осори Ҳофиз ва ҳамасрони ӯ ба монанди Убайди Зоконӣ бозтоб ёфта, балки дар бисёре аз маврид Ҳофиз алоқа ва муносибати худро ба ин равандҳо баён кардааст.

Калидвожаҳо: Шеър, Ҳофиз, ҳамасрон, Зоконӣ, Оли Инчу, хусравонӣ, таърихӣ, амир Музаффар, Темури Ланг, Эрони бостон, зухур, эҳё, замон, гуфтумон, шариат, турк, ҳукумат, сиёсат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Пирова Сайёра, унвонҷӯ Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи ба ном Садриддин Айни. шаҳри Душанбе, Тоҷикистон
Тел: +992 915105103; E-mail: sayra.pirova@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЛЕМИК В ПОЭЗИИ ХАФИЗА И ЕГО СОВРЕМЕННОКОВ

Жизнь и поэзия Хафиза приходятся на XIV век, эпоху династий Инджуидов и Музаффаридов, а также на последние годы становления власти Тимура в Ширазе. События, происходившие в политических кругах Ширазе того времени, нашли отражение в его стихах. В данной работе рассматриваются политико-социальные вопросы эпохи Хафиза, отразившиеся в его поэзии, а также то, как сам поэт откликался на эти темы. Одним из важнейших идеологических и политических споров периода Хафиза (время правления шейха Абу Исхака Инджу) была дискуссия об идее возрождения иранского царства по образцу Сасанидов. После победы над своими соперниками и утверждения власти в Ширазе, шейх Абу Исхак Инджу сделал восстановление древнеперсидской монархии сасанидского образца одним из направлений своей государственной политики.

В период жизни Хафиза четыре правителя господствовали на его родной земле, и существовали три основных политических дискурса. Среди них дискурс возрождения хосраванской и древнеиранской монархии династии Инджуидов, религиозно-ориентированный дискурс Амира Музаффара и тюркоцентрический дискурс Тимура (Темур-и Ланг). Все эти идеологические течения нашли отражение в творчестве Хафиза и его современников, таких как Убайд Закани. Более того, в ряде случаев Хафиз прямо выражает своё отношение и позицию по отношению к этим политико-культурным процессам.

Ключевые слова: поэзия, Хафиз, современники, Закани, династия Инджу, хосраванская традиция, исторический, Амир Музаффар, Темур-и Ланг, древний Иран, становление, возрождение, эпоха, дискурс, шариат, тюрк, власть, политика.

Сведения об авторе: Пирова Сайёра, соискательница, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Тел: +992 915105103; E-mail: sayra.pirova@mail.ru

THE REFLECTION OF HISTORICAL DISPUTES IN THE POETRY OF HAFEZ AND HIS CONTEMPORARIES

The life and poetry of Hafez belong to the 14th century, the period of the Injuid and Muzaffarid dynasties, as well as the final years of Timur's rise to power in Shiraz. The political events and power struggles of Shiraz at that time found vivid reflection in his poetry. This study explores the socio-political issues of Hafez's era as represented in his verse and examines the poet's own response to these themes. One of the major ideological and political debates of Hafez's time during the reign of Sheikh Abu Ishaq Inju — was the discussion concerning the revival of the Iranian monarchy modeled on the Sasanian Empire. After defeating his rivals and consolidating power in Shiraz, Sheikh Abu Ishaq Inju adopted the

restoration of the ancient Persian Sasanian-style kingship as one of the cornerstones of his state policy.

During Hafez's lifetime, four rulers governed his homeland, and three dominant political discourses coexisted in that period. These included the discourse of reviving the Khosravani and ancient Iranian monarchy of the Injuid dynasty, the religiously oriented discourse of Amir Muzaffar, and the Turkic-centered discourse of Timur (Temur-i Lang). All these ideological movements are reflected in the works of Hafez and his contemporaries, such as Ubayd Zakani. Moreover, in many cases, Hafez explicitly expressed his own stance and attitude toward these political and cultural processes.

Keywords: poetry, Hafez, contemporaries, Zakani, Injuid dynasty, Khosravani tradition, historical, Amir Muzaffar, Timur (Temur-i Lang), ancient Iran, formation, revival, epoch, discourse, sharia, Turk, power, politics.

Information about the author: Pirova Sayyora — PhD candidate, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.

Tel.:+992 915105103; **E-mail:** sayra.pirova@mail.ru

ЗАБОНШИНОСИ

МУҲАҚҚИҚИ ЗАБОН ВА ФАРҲАНГИ СОКИНОНИ ВОДИИ ВАХОН

(Бахшида ба 80-солагии муҳаққиқи шаҳир
Михаил Иванович Стеблин-Каменский)

Охонниёзов В. Д.¹

Намояндагони миллати рус барои ҷамъоварӣ, ҳифз, таҳлилу таҳқиқ ва дастраси аҳли илми олам гардондани фарҳангу адаби мо хизмати шоистаеро анҷом доданд ва бар мост, то аз онҳо ёд кунем ва онҳоро бо дуо ва ёди нек қадрдонӣ намоем. Дар ин мақола ба ҷаъолияти яке аз чунин симоҳо дахл мешавад, ки тамоми умрашро вақфи таҳқиқу пажӯҳиши фарҳанги тоҷик намуда буд. Ин симо Михаил Иванович Стеблин-Каменский аст, ки соли 1945 дар ш. Ленинград (Санкт-Петербург) ҳозира) дар оилаи филолог-скандинавшинос Михаил Иванович Стеблин-Каменский ба дунё омадааст. Ӯ факултаи шарқи Донишгоҳи давлатии Ленинградро бо тахассуси филологияи Эрон дар соли 1968 хатм намудааст. Дониши мукамалро дар омӯзиши забонҳои форсӣ, осетинӣ, хоразмӣ, авестӣ, пушту, форсии миёна, форсии қадим, суғдӣ, тоҷикӣ, арабӣ, юнонии қадим ва забони латинӣ андӯхта, адабиёти форсии тоҷикӣ ва фарҳанги модии Эронро низ аз худ карда будааст. Соли 1964 дар экспедицияҳои археологӣ ва лингвистӣ дар Тоҷикистон (бо шумули Бадахшон ва қисмати Помир), Туркменистон, Синзен, Қирғизистон, Эрон ва минтақаҳои Тува ва Урали Ҷанубӣ ширкат варзида, дар ин сарзаминҳо тадқиқоти илмиро дар самти этнолингвистика ва этноботаника гузарондааст. Ҷолиб аст, ки дар давоми соли 1967 мавсуф дар яке аз мактабҳои деҳоти Бадахшони Тоҷикистон ба ҳайси муаллими забони русӣ адои вазифа низ намудааст.

Соли 1968 ба аспирантураи шуъбаи ленинградии Институти шарқшиносии Академияи илмҳо дохил мегардад ва соли 1971 кори номзодашро дар мавзӯи «Историческая фонетика ваханского языка» («Фонетикаи таърихӣ забони вахонӣ») таҳти роҳбарии мусташриқи номӣ Владимир Аронович Лившицс ҳимоя мекунад.

Аз ҳамон сол сар карда, ҷаъолияти илмиашро дар ҳамин боргоҳи илм оғоз менамояд ва аз моҳи сентябри соли 1981 бошад, пурра ба ҷаъолияти педагогӣ дар факултаи шарқи Донишгоҳи давлатии Ленинград мегузарад. Кори докториашро соли 1984 таҳти унвони «Земледельческая лексика памирских языков в сравнительно-историческом освещении» («Лексикаи кишоварзии забонҳои помирӣ дар ойинаи муқоисавӣ-таърихӣ») дар Институти забоншиносии Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дифоъ менамояд. Оғоз аз ҳамин сол М.И.Стеблин-Каменский дар вазифаҳои гуногун дар факултети шарқи донишгоҳ кор кардааст. Узви вобаста ва баъдтар узви воқеии Академияи илмҳои Федератсия Россия мегардад ва ҳамчунон, ӯро ба узвияти бисёре аз ҷамъиятҳои илмӣ қабул намуданд [7].

Қариб то 200 номгӯӣ мақолаҳо ва гузоришҳои сирф илмиро аз худ боқӣ гузоштааст ва асарҳои ӯ на танҳо ҳамчун осори илмӣ ва назарӣ барои садҳо кори дигар дар хизмат ҳастанд, балки онҳо инчунин маводи мазидеро дар худ ҷо додаанд, ки дорои арзиши беқиёс мебошад.

Ҷамъоварӣ, тарҷума ва дастраси аҳли илму омма гардондани осори зиёди фарҳангиву адабии тоҷикон аз ҷаъолиятҳои мудаввоми ин донишманд будааст ва назар андохтан ба номгӯи ҷанде аз ин қабил осор, ки дар зер оварда мешавад, маҳз истинботи хизмати ӯ барои миллати мо мебошад:

1) Сказки народов Памира. Перевод с памирских языков. – М., 1976. – 536 с. (Составление и комментарии совместно с А. Л. Грюнбергом).

2) Языки Восточного Гиндукуша. Ваханский язык. Тексты, словарь, грамматический очерк. – М., 1976. – 670 с. (Совместно с А. Л. Грюнбергом).

3) Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарии. – Душанбе: Адиб, 1990. – 176 с.

1. **Охонниёзов Варқа Дустович** – д.и.ф., сарҳодими илми Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ.

- 4) Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата / Перевод с авестийского И. Стеблин-Каменского. – М.: Дружба народов, 1993. – 208 с.
- 5) Гаты Заратуштры / Пер. с авест., вступ. ст., комм. и прилож. И. М. Стеблин-Каменского. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 192 с.
- 6) Фольклор Вахана // Фольклор и этнография. – Л., 1970. – С. 212-219.
- 7) Повседневная и ритуальная пища ваханцев // Страны и народы Востока. – Вып. XVI. Памир. – М., 1975. – С. 192-209.
- 8) Два ваханских топонима // Иранское языкознание. История, этимология, типология (к 75-летию проф. В. И. Абаева). – М., 1976. – С. 182-185.
- 9) Река иранской прародины // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 72-74.
- 10) «Колени» и «локти» памирского субстрата // Переднеазиатский сборник. III. История и филология стран Древнего Востока. – М., 1979. – С. 212-214.
- 11) Памирские языки о мифологии древних иранцев // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н. э.). – М., 1981. – С. 238-241.
- 12) Историческая классификация ваханских глаголов // Иранское языкознание: Ежегодник. 1980. – М., 1981. – С. 57-66.
- 13) Новые материалы по ваханской лексике // Иранское языкознание: Ежегодник. 1980. – М., 1981. – С. 178-185.
- 14) Венок из Вахана. – Monumentum Georg Morgenstierne. II. «Acta Iranica», vol. 22. Leiden, 1982, p. 227-249.
- 15) Названия пахотного орудия в памирских языках // Иранское языкознание: Ежегодник. 1981. — М., 1985. — С. 154—170.
- 16) Термины орошения в памирских языках // Иранское языкознание: Ежегодник. 1982. – М., 1987. – С. 132-157.
- 17) Лексика полевых работ в памирских языках // «Петербургское востоковедение», вып. 9. Центр «Петербургское Востоковедение». – СПб., 1997 [1998]. – С. 208-226.
- 18) Eškāš(e)mī. – «Encyclopaedia Iranica», ed. by E. Yarshater. Vol. VIII, fasc. 6 (Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1998), p. 614b-615b.
- 19) Tādjikī. Language / Steblin Kamensky I. // Encyclopaedia of Islam. 2nd ed : [англ.] : in 12 vol. / edited by P. Bearman; Th. Bianquis; C. E. Bosworth; E. van Donzel & W. P. Heinrichs. – Leiden : E.J. Brill, 2000. – Vol. 10. – P. 64b-65a.
- 20) Авеста и зороастризм: древность и современность (религия и оккультизм) // Труды Объединенного научного совета по гуманитарным проблемам и историко-культурному наследию. 2004. – СПб., 2005. – С. 139-150.

Ин 20 номгӯи осор муште аз хирвор аст, ки дар баҳри илм ҳадду канор надорад. Дар илми эроншиносӣ таваччуҳи асосии муҳаққиқ бар ҷанбаҳои гуногуни таърих, фарҳанг, забон ва фолклору адабиёти тоҷик будааст. Ва агар ба осори илмии М. И. Стеблин-Каменский нигоҳи жарфтар шавад, маълум мегардад, ки дар шинохти фарҳангу тамаддуни миллати тоҷик масъалаҳои марбут ба маскунони кӯхистонии ин кишвар таваччуҳи ӯро бештар ба худ кашидааст.

Ҳамин тариқ, М.И. Стеблин-Каменский дар пойдор намудани улуми забоншиносӣ ва фолклоршиносии муосири тоҷик саҳми назаррас дорад ва ёд аз ин симо дар ин ду илм ба таври мудаввом хоҳад шуд. Мо дар ин гузориши кӯтоҳ аз нақши Стеблин Каменский дар омӯзиши фолклори як мардуми кӯчаки минтақаи Осиёи Миёна – вахониён, хосса вахониёни Тоҷикистон ёд меорем, ки барои илм ва насли имрӯза маводи дорои арзиши таърихӣ ба ҳисоб меравад.

Таваччуҳи М.И. Стеблин-Каменский аз ибтидои фаъолияти илмиаш ба буду бош ва фарҳанги зист, забону фолклори сокинони водии Вахони Тоҷикистон будааст ва рисолаи номзадаш бо унвони «Историческая фонетика ваханского языка» («Фонетикаи таърихӣи забони вахонӣ») гувоҳи ин андеша аст. Таваччуҳи хоссаи муҳаққиқ ба забони вахонӣ боис гардид, ки ӯ соли 1999 асари пурарзишасро дар ин самт – «Этимологический словарь ваханского языка» («Луғати этимологии забони вахонӣ»)–ро фароҳам оварад. Аҳли таҳқиқи масъалаҳои забон ва забоншиносӣ хуб медонанд, ки навиштани як мақола роҷеъ ба тарафҳои гуногуни забонҳои бехат ҷӣ мушкилиҳоеро

пеш меорад ва чӣ расад ба навиштани як асари таҳқиқӣ дар ин чода. Асари мазкур аз 114 параграф иборат буда, дар он масъалаҳои Вахон ва вахониҳо, забони вахонӣ (бо дарбаргирии ҳудуд ва муҳити истеъмоли, таърихи омӯзиш, маводи омӯзиш, тарҳи луғат), очерки фонетикаи вахонӣ (бо шумули консонантизмҳо, воклизми муосир, таърихи вокализми вахонӣ, ки ҳар яки ин бахшҳо бо зербобҳои алоҳида таҳқиқ шудаанд) мавриди таҳлилу таҳқиқи амиқи илмӣ қарор гирифтаанд [12].

Мо ба таҳлили жарфтари ин масъала даҳлат намекунем, зеро дониши таҳассусиамон ба он дараҷае нест, ки таҳлили чунин як асари бо тамоми нозуқиҳо ва талаботи илми забоншиносӣ анҷомшударо ба дӯш гирифта тавонем. Аммо метавонем гуем, ки ин асар дар баробари таҳқиқи олими дигар Т. Н. Пахалина «Ваханский язык» [3] аз муҳимтарин осори таҳлилу илмӣ дар боби омӯзиши забони вахонӣ ҳамчун яке аз забонҳои гурӯҳи шарқи эронӣ маҳсуб меёбад. Танҳо қайд кардан зарур аст, ки ин намунаи осор танҳо маводди илмӣ забоншиносӣ набуда, он ҳамчунин барои омӯзиши кулли дигар соҳаҳои зиндагонии ин мардум кумак мерасонад. Ба ҳайси мисол, муҳаққиқ дар баҳши «Замимаҳо» чанд расми қаламкашидашро роҷеъ ба тарҳи хона, асбобу анҷоми маишӣ ва симои ду се нафар овардааст, ки аксарашон имрӯз бо дигаргуниҳои ҳаёти муосир ба гӯшаи фаромӯшӣ рафтаанд, вале онҳо таърих ва болотар аз он, маҳсули тафаккур ва андешаи аҷдодони моро дар масоили мухталифи ҳаёт муаррифӣ мекунанд. Қолиб аст, ки олим аксҳои асбобҳоро бо тамоми чузъиётҳои дарҷ кардааст, ки аксарашонро ҳатто ҳамсолони мо ба гӯшаи фаромӯшӣ супурдаанд [12, с. 462-471].

Воқеъан, муҳаққиқ солҳо пештар аз нашри ин асар, аниқтараш соли 1976 дар ҳаммуаллифӣ бо олими дигари шинохта А.Л. Грюнберг очерки грамматикӣро бо дарбаргирии матнҳо ва луғати забони вахонӣ ба дасти нашр расонда буданд, ки аз муътамадтарин асар на танҳо дар забони вахонӣ, инчунин дар кулли тарафҳои ҳаёти ва фарҳанги ин мардум ба ҳисоб меояд [1].

Бовучуди ба масъалаҳои забонии сокинони водии Вахон ихтисос дода шудани ин асар, қисмати асосии он аз «Мутун» иборат аст, ки воқеъан барои таҳлилу таҳқиқи даҳҳо масъалаи роҷеъ ба ҳаёт, муҳиту шароити зист, табиату вазъият, маишату касбу кор, фарҳангу адаби сокинони ин водии афсонавӣ манфиати аввалиндараҷа доранд. Қисмати зикршуда аз мутуни фолклории Вахони ҳудуди Тоҷикистон ва Вахони ҳудуди Афғонистон ва мутуни этнографӣ иборат аст. Мутуни фолклории вахониҳои Тоҷикистонро муаллифони кор ба қисматҳои «Назм», «Зарбулмасалу мақолҳо», «Чистонҳо», «Афсонаҳо» ҷудо намудаанд ва дар ин қисмат 56 матни булбуликҳо, 3-то рубой, 4 суруди алла, як тарона, 37 зарбулмасалу мақол, 17 чистон ва 5 афсона гирдоварӣ шудаанд.

Матнҳои, ки аз вахониҳои Афғонистон гирдоварӣ шудаанд, танҳо аз 5 афсона иборат мебошанд. Пас аз ин, матнҳои этнографӣ оғоз мешаванд, ки роҷеъ ба 91 мавзӯҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ин мардум, ба мисли хоҷагии қишлоқ, айлоқравӣ (бо шумули коркарди маҳсулоти ширӣ ва омодакунии таъомҳо), тарзи омода намудани маводи гуногуни ғизоӣ, баъзе аломатҳо ва боварҳои ба ғизоҳои гуногун алоқаманд, тайёр намудани маҳсулоти шустушӯӣ, хонасозӣ ва ашёву анҷоми вобаста ба он, шикор (бо шумули омӯзиши парранда барои шикор), таваллуди кудак ва маросимҳои вобаста ба парастории кудак, маросиму ойинҳои вобаста ба тӯйу мотам, чашнҳои Наврӯз, Қурбон ва Рамазон, усулҳои табобати мардумӣ, бозиҳои ва ғ. маълумот медиҳанд.

«Луғат» қисмати дигари асарро фароҳам меорад, ки аз муқаддима ва ҳуди луғат иборат буда, бо мавзӯҳои «Номҳои топонимӣ», «Рӯйхати мазорҳо» ва «Рӯйхати қавмҳо» (гурӯҳҳои қавмии сокинон) анҷом меёбад.

Дар муқаддимаи «Луғат» муҳаққиқон роҷеъ ба шакл ва муҳтавои он маълумот медиҳанд, ки як навъ роҳнамо барои доништан ва кор бо он мафҳум мегардад.

Қисматҳои «Номҳои топонимӣ», «Рӯйхати мазорҳо» ва «Рӯйхати қавмҳо», ки аз мавзӯҳои марказии луғати асар маҳсуб меёбанд то 400 номи мавзӯҳои водии Вахон, 29 номи мазорҳо ва 33 гурӯҳҳои қавмии водиро дар бар гирифтаанд. Бадеҳист, ки арзиши ин мавод сол то сол, натавон ба барои илмҳои гуногун, балки донишҷӯи моҳияти онҳо, махсусан донишҷӯи мафҳуми топонимҳо ва нақши мазорҳо дар мафҳум доштани таърихи ниёгон ва таҳқиқи худшиносии миллӣ, афзун мегардад.

Қисмати охири асарро «Грамматический очерк» («Очерки грамматикӣ») фароҳам овардааст.

Аҳаммият ва арзиши ин асарро барои шинохтани натанҳо як халқияти хурди миллати тоҷик, балки барои тамоми таърих, тамаддун ва тафаккури миллӣ бояд тасаввур кард. Омӯзиши жарфи ҳар як суннат, бовар, эътиқод, тарзи рафтору гуфтор, муносибату муошират, маишату фаъолияти сокинони ҳар деҳаву ҳар ноҳияи Тоҷикистон моро ба шинохти беҳтари арзишҳои ниёгон мебарад.

Яке аз манбаҳои асосии эҷод гардидани асари боло, ба андешаи инҷониб, мақолаи муҳаққиқ бо унвони «Фольклор Вахана» («Фолклори Вахон») будааст. Пешдастӣ карда, яке аз арзишҳои баланди ин мақоларо қайд мекунем, ки қимати баланди таърихӣ аст. Ба сухани дигар, маводде, ки мавриди таҳлилу таҳқиқи муҳаққиқ қарор дода шудааст, аллакай маводи таърих аст ва дар ҳудуди қариб 80 сол ин мавод ба тағйироту ташаккули зиёде рӯ ба рӯ шуд. Ҳифзи он дар мақолаҳо ва гузоришҳои олим ва андешаҳои ӯ роҷеъ ба ин мавод имкон медиҳад, то мо онро аз ду нуқтаи назар – аз нуқтаи назари замони муаллиф ва аз нуқтаи назари имрӯз дида бароем.

«Фольклор Вахана»-и ин муҳаққиқи шаҳир аз зумраи он мақолаҳои ангуштшуморе роҷеъ ба эҷодиёти даҳонии сокинони водии Вахони Тоҷикистон ба шумор меояд, ки барои омӯзиши таърихи пайдоиш ва таҳаввули ин қисмати фарҳанги миллӣ маводи арзишмандро пешниҳод менамоянд. Хосса, ин мақола дар замонаш аз нодиртаринҳо ба шумор мерафт ва бо гузашти солҳо қимати илмиаш барои илмҳои гуногуни эроншиносӣ афзоиш меёбад. Мо кӯшиш бар он мекунем, то баъзе андешаҳои ҷолиби муаллифи онро ба таври ҷамъбасти оварда, аҳаммияти онҳоро барои роҳнамоӣ дар таҳқиқоти оянда нишон диҳем:

1) Мақола бо шарҳи ҷуғрофиёи водии Вахон оғоз мешавад ва ду нуқтаи муҳими ин шарҳ аз он иборат аст, ки вахониҳо ватанашонро ё Вахон ва ё Вух Ватан ном мебаранд ва инчунин, соҳили Вахондарёро, то он ҷое, ки ба шоҳаи ишқошимии дарёи Панҷ ба тарафи шимол тоб мехӯрад, Сарҳад мехонанд. Ҳамаи он маълумоти дигаре, ки муаллифи мақола роҷеъ ба аҳолӣ, деҳаҳо, кишрҳои иҷтимоии он, муносибати байниҳамдигарии қавмҳо ва табақаҳо ба қайд гирифтааст, дар омӯзиши ҳаёт ва фарҳангу маишати сокинони ин диёр аҳаммияти беандоза дорад.

2) Қайди муҳаққиқ дар хусуси он, ки ҳамаи он адабиёти мавҷуда (адабиёти илмӣ то замони таълифи ин мақола дар назар аст – В.О.) ё қуллан ба забони вахонӣ таҳсис дода шудааст ва ё масъалаҳои этнографияи сокинони водиро дар бар мегирад, вале «фолклори Вахон, мисли фолклори дигар халқиятҳои Помир, тавачҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб накардаст ва танҳо дар доираи таҳлили грамматикӣ ва нашри матнҳо мунҳасир будааст» [11, с. 212] аз нуқтаи назари даврони муаллиф воқеияти маҳз аст.

3) Муаллиф шахсан ба водии Вахони Тоҷикистон рафта ва мустақиман ҷанбаҳои муҳталифи ҳаёт ва будубоши сокинони онро таҳлил намудааст. Ин санад гувоҳи воқеият доштани ҳолати ходисаҳои нақлшуда ва натиҷаҳои илмӣ муҳаққиқ мебошад. Ӯ соли 1967 водии Вахони ноҳияи Ишқошими Вилояти Автономии Бадахшони кӯҳиро (ҳозир Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон) таҳқиқ намудааст ва ба қавли ҳудаш, ин водиро “мамнуъгоҳи этнографӣ”, мисли он ки М.С. Андреев водии Хуфро гуфтааст, номида намешавад, зеро Вахон қариб ҳамеша дар роҳи корвонии Ҳинду Афғонистон қарор дошта ва бо дунёи беруна дар алоқа будааст [11, с. 213]. Дар заминаи ин масъала, муҳаққиқ андешаҳои ҷолиберо роҷеъ ба як раванди мубодилаи намуд ва жанрҳои фолклорӣ дар миёни қавму миллату кишварҳои дигар баён месозад, ки воқеан ҷолиб мебошад.

Масъалаи ин буд, ки дар миёни афсонаҳои ба забони тоҷикӣ, ки дар давраҳои гуногун дар Душанбе ба дасти чоп расида буданд, ягонтоаш дастрас нагардидаст, ки онро метавон варианти афсонаҳои аз Вахон дастрасшуда қаламдод намуд. Ҳатто дар шимолӣ Тоҷикистон, дар водии Зарафшон, ҷое ки муҳаққиқ афсонаҳои халқиро ҷамъоварӣ намуда буд, чунин вариантҳои монанд ба даст наомад. Олим ба ин далелҳо қаноат намекунад ва кӯшишҳои ӯ идома медиҳад. Ӯ қаринаи яке аз афсонаҳои вахониро дар миёни мутуне, ки соли 1928 В. Иванов, Ҳангоми тафсири диалектикаи забони форсӣ дар Хуросон ҷамъоварӣ ва нашр намуда буд, пайдо мекунад. Ёфтани ин қаринаи афсона сабаб мешавад, ки олим масъаларо чунин хулоса кунад: «Аз ин ҷо метавон тасаввур кард, ки роҳҳои қабули афсонаҳо тавассути Бадахшони ғарбӣ сурат гирифтааст; ин масъала инчунин бо он собит мегардад, ки дар гузаштаи начандон дур табодули мол ва иртибототи фарҳангӣ низ аз ҳамин роҳҳо сурат мегирифтанд» [11, с. 214]. Дар ҳамин замина, инчунин хуло-

саи олимони дигарро роҷеъ ба машхурият надоштани эпоси паҳлавонаи тоҷикии «Гуруғлӣ» дар Вахон ва поёнтарӣ он тақвият медиҳад, ки онро низ ба алокаи камтари иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ доштани вахониён бо ҳамсояҳои кӯхистонии худ аз Дарвозу Қаротегину Ҳисор вобаста медонад.

И.М. Стеблин-Каменский андешаҳои роҷеъ ба қаринанокии афсонаҳои вахонӣ ва роҳҳои пайдоиши онҳо ҷамъбастунон, боз ба як санади дигар таъя мекунад, то ба исбот расонад, ки «фолклори вахонӣ бештар бо фолклори Афғонистон ва Хуросон пайвандигарӣ» дорад: «Ба он, ки фолклори вахонӣ бештар бо фолклори Афғонистон ва Хуросон пайвандигарӣ дорад, инчунин як афсонаи таҷаммуии нисбатан хурдҳаҷм далолат мекунад, ки қаринаи тоҷикӣ-қаротегинии он аз ҷониби А.З. Розенфелд дар муқоиса бо қаринаи хуросониаш нашр гардида буд. Қаринаи вахонӣ бешубҳа ба нусхаи хуросонии он бештар наздик аст, на ба нусхаи қаротегиниаш» [11, с. 214].

4) Андешаҳои муҳаққиқ дар масъалаи дузабонагии сокинони водии Вахон, ки низ барои ҳамаи дигар бошандагони ноҳияҳои болооби Панҷ хос аст, ҷолиб буда, ки ба иқтибос мекунад. И. М. Стеблин-Каменский ин вазъ, яъне вазъи дузабонагии бошандагони водии Вахонро танҳо ба ҳамсоя будани онҳо бо навоҳии дигари тоҷикзабон пайваст намедонад, балки, дар баробари ҷунин мавқеи ҷуғрофӣ доштани ин навоҳӣ, сабаби дигари ниҳоят муҳими таърихию изҳор доштааст, ки бидуни ҳар гуна инкор мебошад. Ӯ изҳор медорад, ки дузабонии бошандагони водии Вахон на танҳо аз ҳамсоя будани онҳо бо тоҷикон вобастагӣ дорад, балки инчунин забони тоҷикӣ аз давраҳои қадим дар Помир забони ҳам адабиёти ҳагӣ ва ҳам забони фолклор ва инчунин, ҳамчун забони муоширати байни халқиятҳои Помир, ки ба забонҳои гуногун тақаллум мекарданд, хизмат кардааст [11, с. 213].

Боз ҳам ҷолибтар ва воқеӣ вазъе дар ин маврид аст, ки муҳаққиқ онро ҳис кардааст ва мушоҳидаашро дар ин хусус ҷунин ба қалам овардааст:

«Бинобар он, ки барои вахониҳо ҳар ду забон, ҳам тоҷикӣ ва ҳам вахонӣ ҳамчун забони модарӣ қабул аст, онҳо байни ин ду забон ягон намуди сарҳадро намегуздоранд, дар ҷое ки забони тоҷикӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими бойшавии лексикаи забони вахонӣ хизмат мекунад. Барои вахонӣ тафриқа надорад, ки афсонаро бо қадом забон, забони тоҷикӣ ё забони вахонӣ нақл кунад. Ҳатто мешавад, ки нақли афсонаро бо вахонӣ оғоз намуда, гӯянда онро ба тоҷикӣ идома медиҳад ва баъд аз он боз ба худ омада, охири афсонаро ба забони вахонӣ анҷом медиҳад. Танҳо дар назм байни ин ду забон сарҳади аниқ гузошта мешавад» [11, с. 213-214].

5) Тафсир ва таҳлили шакли мазмуни фолклори сокинони Вахон аз ҷанбаи дигари ҷолиби ин мақола мебошад. Биноба қавли муҳаққиқ, қисмати қалони фолклори Вахонро афсонаҳо ташкил медиҳанд. Муҳаққиқ ҳангоми дар ин водӣ ба қорҳои тадқиқотӣ машғул буданаш 52 адад афсонаро ба ҳар ду забон ҷамъоварӣ намудааст ва изҳор медорад, ки бархе аз афсонаҳо дар ду ва се қарина сабт гардиданд. Ӯ афсонаҳои сеҳрнокро қисмати зиёди афсонаҳои вахонӣ медонад, ки дарвоқеъ ҷунин хосият барои тамоми афсонаҳои дар Бадахшон машхурбуда хос аст. Масъалаи суҷаҳои якхелаи ин гуна афсонаҳо, ки барои қалли мардумони эрониясл хосанд, аз ҷониби ҳуди муҳаққиқ низ ба таъкид гирифта шудааст, вале зикр мегардад, ки қариб ҳамаи афсонаҳо тасвир ва таъсири ойинҳо ва анъанаҳои доранд, ки танҳо барои вахониҳо хосанд. Инро зикр намуда, тасвири ойинҳои хостгорӣ ва тӯӣ, омода намудани ғизо ва бошишгоҳро муҳаққиқ аз ин қабил қаламдод мекунад [6, с. 215]. Дар ин маврид таҳлили унсурҳои дохилии афсонаҳои сеҳромез, аз ашӯ сар карда, то мазмуну муҳтавои он, ки ба таври кӯтоҳ аз ҷониби олим анҷом шудааст, олимона ва дақиқназарона мебошад. Масалан, роҷеъ ба ғизо дар афсонаҳои вахонӣ тавачҷуҳ намуда, олим аз паҳншудатарини он ёд меорад: «Ғизо, ин хӯрокаи ордии дар Вахон паҳншудатарин бо номи «бат», тухми зирбондашудаи гандум ва чанд номгӯи дигари таъом мебошанд. Ба роҳгузари аз гуруснагӣ хасташуда одатан паргхишпай пешниҳод мегардад, ки аз омехтаи оби гармшуда ва хокаи орд иборат буда, тибқи боварҳои вахониён дорой хосиятҳои сеҳронокӣ ва шифобахшӣ аст» [11, с. 215].

Идомаи таҳлили муҳтаво ва устуҳонбандии афсонаҳо аз ҷониби муҳаққиқ боз ҳам ҷолибтар анҷом шудааст ва он ҳамчун як роҳнамо барои муҳаққиқони масъалаҳои ҳамсон ба назар меояд. Барои дарки беҳтари усул ва услуби таҳлили муҳаққиқ, мо як қисмати қорро дар тарҷума манзур мегардонем:

«Чуноне ки хоси афсонаҳои халқӣ аст, амалҳо дар доира ва муҳите амалӣ мегарданд, ки барои гӯянда шинос ва наздик ҳастанд. Фарқе нест, ки ин қасри подшоҳ ё бошишгоҳи девҳо аст, ҳамаи онҳо хусусиятҳои чудонашавандаи хонаи вахониро доро мебошанд: равазана дар арши хона – риҷн, шумораи муайяни сутунҳои чубӣ, ки болопӯши хонаро нигоҳ медоранд, чойҳои муайяни хоб (неҳҳо), оташдон, ки сохташ мисли он ки дар хонаи гӯянда аст.

Силоҳ дар афсонаҳои халқӣ ҳамеша аз милтиқ ва корд иборат будаст. Вахониҳои муосир роҷеъ ба тирӯ камон камтар маълумот доранд. Бовучуд, дар Вахон ойине мавҷуд аст, ки ҳангоми таваллуди писарбачча чизеро ба мисли камон аз навда, тир ва шамшери чубӣ омода мекунад. Дар якҷоягӣ ин се ашё, ки барои муҳофизати кӯдак аз «чашми бад» омода мегарданд, «хастирак» ном дорад («хас» ва «тир»)» [11, с. 215].

б) Яке аз махсусиятҳои афсонаҳои дар миёни бадахшониён машҳур, мавҷудияти порчаҳои шеърӣ дар дохили матни онҳо мебошад ва бисёре аз муҳаққиқони ба чамъоварию таҳлили ин жанри гуфторӣ сари коргирифта аз он ёд кардаанд. Муҳим ин аст, ки новобаста аз ба қадом забон нақл шудани афсона, порчаҳои назмии он ба забони тоҷикӣ хонда мешаванд ва аксари вақт онҳо бо лаҳну оҳанги суруд бо ё бе асбоби мусиқӣ иҷро мегарданд.

Ҳамин масъала низ таваччуҳи муҳаққиқи мавриди назари моро ба худ ҷалб намудааст ва ӯ менависад, ки дар баъзе аз афсонаҳо сурудҳои тоҷикӣ мавҷуданд. Онҳо машҳурияти зиёд дошта, нисбати дигар сурудҳо беҳтар ва зеботар қабул мегарданд. Пораҳои шеърӣ афсонаи машҳури «Тошбек ва Гулқурбон», афсона дар бораи Начмони Девона ва афсонаи «Муғулдухтар»-ро аз қабилҳои афсонаҳои порчаҳои назмидошта ба қалам овардааст ва ин порчаҳоро «сурудҳо» хондааст [11, с. 215].

Таваччуҳи зиёди муҳаққиқро намунаи асаре дар бораи Шоҳзодалаъл ва Дурбону ба худ ҷалб кардааст, ки онро дoston (повести халқӣ) ном мебарад. Ба қавли муаллифи мақола, ин дoston аз забони як нафар сокини Вахон навишта гирифта шуд, ки ӯ онро аз як шугӯнӣ шунида будаст ва нақли он аз ҷониби сокини Шугӯн ба забони тоҷикӣ сурат гирифта будаст. Муҳаққиқ роҷеъ ба ин масъала изҳори андеша намуда, қайд мекунад, ки эҳтимол ин повест асли баромади китобӣ дошта бошад ва ё коркарди адабии афсонаи халқӣ бошад, ки баъдтар боз ба фолклор баргаштааст.

Ба андешаи ин ҷониб, танҳо бо забони тоҷикӣ нақл шудани дoston санади кам аст, ки асли онро китобӣ гӯем, зеро бидуни нақли ин ё он асари фолклорӣ, тақаллуми як шугӯнӣ бо як вахонӣ аксаран аз тариқи забони тоҷикӣ сурат мегирад. Акнун вазифаи фолклоршиносони муосир аст, ки ин масъаларо таҳқиқи бештар кунанд.

7) Роҷеъ ба афсонагӯёни хирфай сухан карда, мардумшинос ба мушоҳида мегирад, ки чунин ашхос дар ин диёр мавҷуд нестанд. Баръакс, одамони бисёре афсонаҳои зиёдро медонанд ва онҳоро бо маҳорати баланд ба шунавандагон мерасонанд. Ин ашхос дар қулли Вахон машҳуранд.

Дар мавриди нақли афсона И.М. Стеблин-Каменский аз ойине бо номи «банд» ёд меорад, ки чунин аст: «Дар миёни афсонагӯён ойине бо номи банд (яъне қулф, маҳкамшуда ё баста) мавҷуд аст. Дар ҷои ниҳоят шавқманди афсона ист карда, афсонагӯӣ ба шунавандагон мурочиаткунон мепурсад, ки оё хоҳишманде аст, ки афсонаро давом диҳад. Агар хоҳишманди идомаи афсона пайдо нашавад, он гоҳ иштирокдорон ба афсонахон ё пул ва ё ягон майдачуйдари тақдим мекунанд» [11, с. 215].

Чунин ойин воқеъан дар афсонахонӣ вучуд дорад ва банд дар ин маврид вазъи дигаре низ ёд дорам, ки чун афсонахонӣ маъмулан ҳангоми аввали шаб оғоз мешуд, пас аз гузаштани тӯле аз шаб афсонахон ист мекард. Агар касе илтимоси давом додани афсонахонӣ накунад, ин он маъноро дошт, ки ҳамаро хоб бурдааст. Чунин аҳвол сабаб мешавад, ки саҳарӣ, баъди хестан аз хоб, афсонагӯӣ ҳаққи худро аз шунавандагон ситонад.

8) Роҷеъ ба қисмати насри фолклори Вахон андешаҳояшро идома дода, муҳаққиқ И.М. Стеблин-Каменский аз ривоятҳо ёд меорад ва онҳоро марбути деҳаҳои алоҳида қаламдод мекунад. Инчунин, сухан аз афсонаҳои буднабуд ба миён овардааст, ки роҷеъ ба мушоҳидаи ин ё он ходисаҳои фавқуттабаи (нақлҳо дар бораи воҳӯрӣ бо чунин мавҷудот, чун вағд, дев, парӣ, албасти ва барғӯш) эҷод шудаанд. Инро гуфта, масуф ба тасвир ва тавсифи ҳамин мавҷудот мепардозад ва зикр мекунад, ки дар асоси тасаввуроти вахонӣ вағд ин мавҷуди беозори миёнқад, ки дар тан

либоси чудо ҳам ифлос ва пора-пора дорад; дев – бузургчуссаи ғўлпайкар, ки метавонад ҳар шакл ба худ гирад ва фикраш пайваста ба одамхӯрӣ аст; парӣ – махлуқи антрономорфии чинси мардона ва занона аст, ки хеле зебо ҳам мебошад. Дар ин миён аз сухан роҷеъ ба албастӣ даст мекашад ва менигорад, ки дар хусуси албастӣ ва боварҳои ба он вобаста М. С. Андреев ба таври муфассал маълумот додааст. Барғӯшро дар тасавури мардум махлуқи чинси мардона гуфта, ки чудо ҳам зебо, вале дар синаи худ пӯсту устухон надорад ва тамоми ботинаш ҳувайдост. Вай асбобҳои музикии гуногунро ба таври мохирона менавозад ва бо ин роҳ дили занонро моили худ месозад ва онҳо барояш аз ақл бегона мешаванд. Барғӯшро касе намебинад, ба ҷуз аз сағҳо ва занони ошиқи вай [11, с. 216].

9) Аз назари И.М. Стеблин-Каменский масъалаи ширкаткунандагони мустақим ва ғайримустақими афсонаҳо низ дар қанор намондаст. Ӯ роҷеъ ба ин мавзӯ тафаккур намуда, афсонагӯро ширкаткунадаи мустақими воқеа ва ҳодисаҳои афсона ва ё мушоҳидачии онҳо намегӯяд, балки дар ин нақш шахсеро аз наздикони афсонагӯӣ (хешу ақрабо, шинос ё рафиқ), ки ба наздикӣ аз олам гузаштааст, мебинад.

Чунин мушоҳида асоси воқеӣ дорад ва ба шохидӣ гирифтани шахси ба наздикӣ фавтида ба рои исботи «воқеъият»-и ҳодисаҳои афсона ҳукми афсонагӯро аз ду ҷиҳат тақвият мебахшад: аввал, бовари афсонагӯро ба воқеъ гардидани ҳодисаҳо пурқувваттар месозад ва дуюм, суханаш шохид дорад, ки ин ҳодисаро дида будааст, вале мутаассифона, шунаванда акнун ба ин шохид дастрасӣ надорад ва ин маъноӣ онро касб мекунад, ки ғӯянда ҳақ аст.

10) Ривоятҳои маҳаллӣ гуфта, муҳаққиқ афсонаҳо дар бораи ҳаёт дар ғорҳо, сохтмони қалъаҳо, ҷой иваз намудани сангҳои ниҳоят қалон ва кашфи чашмаҳо, ки аз ҷониби Искандари Мақдунӣ, Ҳазрати Сулаймон, Ҳазрати Алӣ, Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ё Носири Хусрав анҷом шудаанд ва дар Осӣи Миёна интишори васеъ доранд, дар назар дорад. Дар ин бахш аз сабти ривояте маълумот дода шудааст, ки дар хусуси ҷавони ба духтаре дилдода аст ва ба рои дили ӯро ба даст овардан, ба деҳа ҷӯи обро қанда мебарорад. Рақиби ӯ дар ин қор пиразане ҳилагару маккор будааст, ки дар саросари мазраи деҳа микоро рост мекунад (минерали шишамонанди қабат-қабат, ки дар таҳи шуъои офтоб мисли об метобад), ки ба об монандии том дошт. Ҷавони сиёҳбахт фикр мекунад, ки рақиби ӯро дар баровардани ҷӯи об пеш гузашт ва худро ба қатл мерасонад. Муҳаққиқ менигорад, ки ривояти монандро дар Қаратоғ, наздикии Душанбе низ шунида будааст.

11) Зарбулмасалу мақол ва чистонҳоро низ аз зумраи жанрҳои намоёни фолклори соқинони водӣ қайд карда, менигорад, ки онҳо ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони ваҳонӣ интишори зиёд дошта, аксарашон дорои унсури шеърӣ қофия мебошанд. Ду чистони сирф ваҳониро ҳамчун мисол меорад, вале нусхаи асли онҳоро наनावиштааст, балки тарҷумаи русии онҳоро овардааст.

12) Ба намунаҳои назми фолклори Ваҳон дахл карда, муҳаққиқ И.М. Стеблин-Каменский аз интишори васеи он ҳарф мезанад ва менависад, ки мисли фолклори насрии дар ҳар ду забон мунташирбуда, фолклори назмӣ низ дар миёни мардум ба таври густурда дар истифода аст. Фарқиати ин ду навъи фолклорро олим дар забон мебинад ва менигорад, ки агар афсонае метавонад дар ҳар ду забон, яъне тоҷикиву ваҳонӣ мавҷуд бошад, як шеър дар ҳар ду забон айнан ва якхела вучуд дошта наметавонад. Таъкид мегардад, ки ашъори фолклорӣ ба забони тоҷикӣ эҷодшуда нисбат ба назми ваҳонӣ ба таври васеъ паҳн аст ва ин мушоҳидаи муҳаққиқ бидуни баҳс аст, зеро аксари қулли матнҳои назми маросимҳои мардумӣ ба забони ноби тоҷикӣ иҷро мешаванд.

Жанри рубой ва навъи сурудҳоро муҳаққиқ аз паҳншудатарин назми тоҷикии фолклори Ваҳон меҳисобад, ки низ дуруст аст. Дар ин қисмати мақола, фолклоршинос бештар ба намунаҳои назм ба забони ваҳонӣ тавачҷӯх мекунад ва ин навъи фолклорро нисбатан қамтар паҳншуда медонад. Аз жанрҳои нисбатан маъмули назми ваҳонӣ булбуликро чудо мекунад ва маъноӣ онро «суруди булбул» гуфтааст.

Ба соҳти булбуликҳо дахл карда, аз се мисраъ иборат будани як банд, шакли қофиябандии АВА ва нақароти «Булбулик тар нолам» («Ман бароят суруди булбул мехонам») доштани онҳоро зикр мекунад. Иттило медеҳад, ки нахустин маротиба 12 булбулик аз ҷониби С. И. Климчитский соли 1936 нашр гардида буданд ва теъдоди онҳоро дар Ваҳони шуравӣ зиёда аз садто ба қайд гирифтааст [11, с. 217].

Дар хусуси шакли сарфиву наҳвии мисраи аввали булбулик изҳори назар карда, дар идомаи он андешаҳои чолиби диққатро роҷеъ ба махсусиятҳои дигари ин жанри назми фолклори Вахон баён медорад ва мо мазмуни онро барои хонандагони мақола мешниҳод мекунем:

«Булбулик жанри махсуси занонаи фолклор маҳсуб меёбад. Занон булбуликро дар айлоқ, ки ба он ҷо бо мақсади омода намудани маводи ширӣ мераванд, месароянд. Ҳангоми сароидани ин сурудҳо, онҳо дар сари саҳра баромада рӯяшонро ба ҷониби деҳа мегардонанд ва гӯшҳояшонро бо ангуштон маҳкам мекунанд. Чунин тарзи иҷро унвони фэлэк дорад. Инчунин, аз ҷониби занон рубой ҳам ба забони тоҷикӣ сароида мешавад. Баъд аз ҳар як мисраи рубой ё булбулик овози э - ро ба тарзи давомдор мекашанд. Баъзан занон булбуликро ба тариқи дуэт, яъне дукаса низ иҷро мекунанд.

Муносибати мардон ба булбуликҳо то андозае безътиноёна аст, вале баъзан онҳо бо навозиши рубоб, ҳар сатрро бо лаҳни аламангез дароз кашида, иҷро мекунанд.

Бинобар он, ки мавзуи асосии булбуликҳо ҷудой аз ватан, аз наздикон ва муҳиббон аст, аз иҷрои онҳо дар деҳа бештари авқот худдорӣ мекунанд, вале дар айлоқҷойҳо онҳо хеле машхур ҳастанд. Муҳаққиқ барҳи тақвияти андешааш тарҷумаи се булбулик дар мақола меорад [11, с. 218]. Дар ҳошияи ин тарҷумаҳо муаллифи мақола менависад, ки ҳангоми дар Вахон буданаш зиёда аз 100 булбуликро навишта гирифта будаст.

Дар баробари булбуликҳо, муҳаққиқ чанд шумораи рубой ва як суруд, ки одатан дар чашнгириҳои гуногун иҷро мегарданд ва микдоре аз бандҳои суруди лолоиро низ сабт намудааст. Барои сурудҳои лолоӣ хосиятҳои бисёрқофиягӣ (монорифмичность) ва беохирбуданро раво мебинад. Хосияти беохир будани сурудҳои лолоиро дар он мебинад, ки ҳар як модар метавонад ба он сатрҳои нав ба навро илова намояд.

13) Як мушоҳидаи дигари муҳаққиқ, ки таваҷҷуҳ ба он аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд, роҷеъ ба ашъори ҳаҷвии мардумӣ мебошад. Пешопеш гуфтанамон лозим аст, ки дар фолклори муосири тоҷик ин масъала ҳанӯз дастнорасида аст. Махсусан ашъори ҳазломезе, ки аз ҷониби муҳочирони меҳнатии дар Федератсияи Россия қарордошта эҷод мешавад, сирф тобеи ҳамин жанр аст. Пас, таҳқиқ ва таҳлили он бар дӯши мо аст, ки бояд анҷом шавад. Акнун ба шарҳи ин масъала аз нигоҳи муҳаққиқ И.М. Стеблин-Каменский мепардозем, ки чунин аст: «Барои назми ваҳонӣ эҷоди шеъри макаронӣ (таъкид аз мост – В.О.) низ хос аст», – менависад муҳаққиқ.

Мо аз пайи ёфтани мафҳуми ин истилоҳ шудем ва ба чунин як шарҳ расидем: Шеъри танзомез ё ҳаҷвомез, ки дар он калимот ва сохторҳои дастурӣ аз забонҳои мухталиф бо ҳам таркиб мешаванд ва ағлаб аз калимоти хоричӣ ё калимоте, ки ба шеваи хоричӣ бозорой шудаанд, барои иҷрои ҷилваӣ комик истифода мегарданд.

Дар «Энциклопедияи бузурги рус» тафсири содаи истилоҳи «макароническая поэзия» чунин дода шудааст: «Шеъри макаронӣ (италиёвӣ: *poesia mascheronica*, аз *mascheroni* – макарон), шеъри ҳаҷвӣ ё мазҳақавӣ, ки калимаҳо ва шаклҳои грамматикӣ забонҳои гуногунро омехта мекунад» [2].

Воқеъан, ин шакли шеърӣ дар адабиёти гуногуни ҷаҳон таърихи қадим ҳам дорад ва сазад дар ин самт таҳқиқҳо дар заминаи фолклору шеъри бойи форсии тоҷикӣ, ки ба тамаддуни дигар халқҳо, хосса арабҳо, ҳиндуҳо, туркҳо, узбекҳо ва русҳо таъсиргузор будааст, фароҳам оварда шавад.

Ба мушоҳидаҳои И.М. Стеблин-Каменский роҷеъ ба ин навъи назми фолклорӣ баргашта, мебинем, ки ӯ сурудҳои баччагонаи ҳазломезро қисмати калони чунин сурудҳо қаламдод мекунад. Ин сурудҳо аз омезиши калимаҳои тоҷикӣ ва ваҳонӣ таркиб ёфтаанд. Мушоҳида шудааст, ки дар ҳолатҳои алоҳида ин сурудҳои дар миёни мардум хеле машхур, ба ин ё он муаллиф мансуб донист мешаванд.

И.М. Стеблин-Каменский барҳақ фолклори назмиву насрии дар миёни сокинони водии Вахон маъмулбударо хоси тамоми сокинони Бадахшон меҳисобад ва онро «қисмати умумии фолклори тоҷикӣ-бадахшонӣ ҳамаи халқҳои Помир» ном мебарад [11, с. 218].

Дар мавриди фолклори насриву назми ба забони ваҳонӣ ройиҷбуда навъи насри онро як навъ мувофиқсозии фолклори Бадахшон ба шароити маҳаллии водӣ меҳисобад. Танҳо фолклори

назмии вахониҳоро ба таври назаррас аз ашғори фольклории дигар халқони Помир фарқкунанда ба ҳисоб меорад. Инро бо жанри булбулик тасдиқ мекунад, «ки хоси танҳо фольклори Вахон аст ва он дар дигар ҷойҳои Помир во намехӯрад» [11, с. 218-219].

Хулосаи муҳаққиро роҷеъ ба таъсири забони тоҷикӣ ба забони вахонӣ ва дигар забонҳои маҳаллии Бадахшон ва ҳамчунон, зарур будани ҷамъоварию нашри мавод ба ин забонҳоро манзури хонандагон мегардонем:

«Нигоҳ доштани танҳо шаклҳои шеърӣ ва зуд аз байн рафтани сарҳад миёни насри вахонӣ ва фольклори тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад, ки раванди аз муошират баровардани забони вахонӣ аз ҷониби забони тоҷикӣ – раванде, ки барои тамоми халқҳои Помир, ки забонҳои худро то ҳол ҳифз мекунад, хос аст ногузир буда, ҷамъоварӣ ва нашри маводҳои забониву фольклории вахонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад» [11, с. 219].

Ба фикри инҷониб, чизеро ба ин хулосаи муҳаққик илова кардан зарурат надорад, аммо ёд наовардан аз суҳанони мутаффакирони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мавриди ҳифзи гурӯҳи забонҳои помирӣ ва забони яғнобӣ аз рӯи инсоф нахоҳад буд. Пешвои миллат ин роҳнамоиро барои мо дар китоби пураъзиши хеш “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ” ба ин тавр изҳор доштаанд:

“Имрӯзо Тоҷикистон аз ҷиҳати бойгари забонӣ музейи зиндаи таърихӣ аст. Чанде аз забонҳои қадим, ки шомили гурӯҳи забонҳои шарки эронӣ мебошанд дар Бадахшон ва савоҳили болоии дарёи Зарафшон маҳфуз нигоҳ дошта шудаанд. Ин забонҳо хазинаи маҳсусе барои омӯзиши таърихи забонҳо доништа мешаванд, ки ҳифзу баррасии онҳо бояд муҳайё карда шавад. Гузариши ҷуғрофиёи забонҳои мазкур боис гардид, ки роҳи ассимилятсияи ин забонҳо ба забони тоҷикӣ пешгирӣ карда шавад. Адами васоити коммуникатсионӣ сокинони ин водихоро дар муҳити маҳдуди таҳҷой қарор дода буд. Имрӯзо сохтмони роҳҳои нав ба роҳ андохта шудааст. Соҳмони шохроҳи Кӯлоб – Хоруғ – Қулма – Қароқурум, роҳи мошингард тавассути ағбаи Девдара алоқа миёни Бадахшон ва маркази Тоҷикистонро дар давоми сол муҳайё месозад. Тағйироте, ки дар асоси талаботи давраи нави таърихии миллати мо ба вуқӯ мепаёвандад, забонҳои помиро ба тағйироти сифатӣ дучор хоҳад намуд, вале мо бояд кӯшиш ба харҷ диҳем, то ин забонҳоро ба сифати бойгари маънавии миллӣ нигоҳ дошта бошем” [5, с. 30-31].

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Грюнберг, А.Л. Стеблин-Каменский, И.М. Ваханский язык. Тексты, словарь, грамматический очерк А.Л. Грюнберг. И.М. Стеблин-Каменский.. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976. – 670 с.
2. Макароническая поэзия. <https://bigenc.ru/c/makaronicheskaia-poeziia> Санаи вуруд: 06.11.2025].
3. Материалы по этнографии иранских племён Средней Азии. Ишкашим и Вахан. Собрал М.С. Андреев и А.А. Половцов // Сборник музея по антропологии и этнографии при Императорской Академии Наук. – С.-Петербург. 1911. – 55 с.
4. Пахалина, Т.Н. Ваханский язык / Т.Н. Пахалина. – М.: 1975. – 343 с.
5. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Э. Раҳмонов. – Душанбе, 2006. – 375 с.
6. Сказки народов Памира. Перевод с памирских языков. – М., 1976. – 536 с. (Составление и комментарии совместно с А. Л. Грюнбергом).
7. Стеблин-Каменский, Иван Михайлович <https://ru.wikipedia.org/wiki> санаи вуруд: 16.11.2025.
8. Стеблин-Каменский, И.М. Два ваханских топонима / И.М. Стеблин-Каменский // Иранское языкознание. История, этимология, типология (к 75-летию проф. В. И. Абаева). – М., 1976. – С. 182-185.
9. Стеблин-Каменский, И.М.. Ещё раз о первой публикации ваханского поэтического фольклора / И.М. Стеблин-Каменский // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока. XVI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения по иранистике). Часть II. – Москва: Наука, 1982. – С. 49-52.

10. Стеблин-Каменский, И.М. Памирские языки о мифологии древних иранцев / И.М. Стеблин-Каменский // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н. э.). – М., 1981. – С. 238-241.

11. Стеблин-Каменский, И.М. Фольклор Вахана / И.М. Стеблин-Каменский // Фольклор и этнография. – Ленинград, 1970. – С. 212-219.

12. Стеблин-Каменский, И.М. Этимологический словарь ваханского языка / И.М. Стеблин-Каменский. – СПб.: Санкт-Петербургское Востоковедение, 1999. – 480 с.

МУҲАҚҚИҚИ ЗАБОН ВА ФАРҲАНГИ СОКИНОНИ ВОДИИ ВАХОН (Бахшида ба 80-солагии муҳаққиқи шаҳир Михаил Иванович Стеблин-Каменский)

Муҳаққиқони рус дар чамбоварӣ, хифз, таҳлилу таҳқиқ ва дастраси аҳли илми олам гардондани фарҳангу адаби миллати мо хизмати шоистаеро анҷом додаанд. Ин хизмат асосан дар доираи ду асри пешин, дар замоне ки илму техника ва иқтисодиёту иҷтимоиёти кишвар ба дараҷаи имрӯзӣ нарасида буд ва дар чамбоварию таҳқиқи манбаъҳои зарурӣ мушкилоти зиёдеро паси сар кардан лозим меомад. Яке аз чунин муҳаққиқони сермаҳсул Михаил Иванович Стеблин-Каменский (1945-2018) буд, ки умри хешро сарфи чамбоварӣ, таҳлил ва наشري маводи зиёди таърихӣ, забонӣ ва фарҳангии миллати тоҷик намуда буданд. Дар мақолаи пешниҳодшуда роҷеъ ба хизматҳои ин олим барои илмҳои гуногуни тоҷик сухан рафта, асосан ба таҳқиқоти ӯ дар бораи муҳити зиндагӣ, будубош, ҳаёти маишӣ, забону фарҳанг ва фолклору адабиёти яке аз сокинони водии дурдасти Тоҷикистон – Вахон тамаркуз карда мешавад. Дар мақола арзиши таърихӣ ва илмии ин мавод таъкид гардида, ба маълумоти чамбоварда ва таҳлилкардаи муҳаққиқ аз ҷониби муаллифи мақола баҳои илмӣ низ дода мешавад.

Вожаҳои калидӣ: муҳаққиқ, М. И. Стеблин-Каменский, эроншиносӣ, тоҷикшиносӣ, фарҳанг, Вахон, забони вахонӣ, фолклор, жанрҳои фолклорӣ, афсона, афсонаҳои сеҳромез, ривоятҳои таърихӣ, рубой, сурудҳо, булбулик, фолклори кӯдакона, ашъори макаронӣ, ҳаҷв.

Маълумот дар бораи муаллиф: Охонниёзов Варқа Дустович, д.и.ф., сарҳодими илмии Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Усмон Холдоров 4.

Тел: +992 93 593 1693; E-mail: shuwoz@mail.ru

ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ ЖИТЕЛЕЙ ВАХАНСКОЙ ДОЛИНЫ (К 80-летию со дня рождения выдающегося исследователя Михаила Ивановича Стеблина-Каменского)

Российские исследователи внесли значительный вклад в сбор, сохранение, изучение и популяризацию культуры и литературы таджикского народа. Основная часть этой работы проводилась в течение двух прошлых столетий, когда уровень развития науки, техники, экономики и общества ещё не достиг современного состояния, в связи с чем сбор и исследование необходимых материалов сопровождалось многочисленными трудностями. Одним из таких талантливых и плодотворных исследователей был Михаил Иванович Стеблин-Каменский (1945–2018), посвятивший свою жизнь сбору, анализу и публикации обширных историко-языковых и культурно-исторических материалов таджикского народа. В представленной статье рассматривается вклад учёного в развитие различных направлений таджиковедения, с особым вниманием к его исследованиям среды обитания, быта, языка, культуры, а также фольклора и литературы жителей одной из самых отдалённых долин Таджикистана – Вахана. В статье подчёркивается историческая и научная ценность собранных материалов, а также даётся научная оценка информации, обработанной и систематизированной исследователем.

Ключевые слова: исследователь, М. И. Стеблин-Каменский, иранистика, таджиковедение, культура, Вахан, ваханский язык, фольклор, фольклорные жанры, сказки, волшебные сказки, исторические предания, рубаи, песни, булбулик, детский фольклор, макаронические стихи, сатира.

Сведения об авторе: Охонниёзов Варка Дустович, д.ф.н., главный научный сотрудник Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, улица Усмона Холдорова 4.

Тел: +992 93 593 1693; **E-mail:** shuwoz@mail.ru

A RESEARCHER OF THE LANGUAGE AND CULTURE OF THE PEOPLE OF THE WAKHAN VALLEY

**(On the 80th anniversary of the birth of the outstanding researcher
Mikhail Ivanovich Steblin-Kamensky)**

Russian researchers have made a significant contribution to the collection, preservation, study, and popularization of the culture and literature of the Tajik people. Much of this work was conducted over the past two centuries, when the level of development of science, technology, the economy, and society had not yet reached its current level. Therefore, collecting and studying the necessary materials was fraught with numerous difficulties. One such talented and prolific researcher was Mikhail Ivanovich Steblin-Kamensky (1945–2018), who dedicated his life to collecting, analyzing, and publishing extensive historical, linguistic, and cultural materials on the Tajik people. This article examines the scholar's contribution to the development of various fields of Tajik studies, with particular attention to his research on the habitat, everyday life, language, culture, as well as the folklore and literature of the inhabitants of one of Tajikistan's most remote valleys – the Wakhan. The article emphasizes the historical and scientific value of the collected materials and provides a scholarly assessment of the information processed and systematized by the researcher.

Keywords: researcher, M.I. Steblin-Kamensky, Iranian studies, Tajik studies, culture, Wakhan, Wakhan language, folklore, folklore genres, fairy tales, fairy tales, historical legends, rubai, songs, bulbulik, children's folklore, macaroni poems, satire.

Information about the author: Okhonniyozov Varka Dustovich, Dr. of Philology, a Leading Scientific Official of the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov under the NAST. Address: 4 Usmon Kholdor St. Khorog, GBAO, Tajikistan.

Phone: 935931693; **E-mail:** shuwoz@mail.ru.

СТРУКТУРНАЯ СИСТЕМА ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Кенджазода М.С.¹

На первый взгляд, проблема предложения в лингвистике кажется полностью изученной, но в истории лингвистики в связи с появлением различных социальных наук проблема грамматики простых предложений наряду со всеми другими проблемами этой отрасли требует нового подхода и отношения. В последние десятилетия в изучение лингвистики включены элементы освоения других различных наук, что требует свежего взгляда на многие изучаемые важные вопросы структуры языка. Поэтому иногда информация, которая была доступна всего несколько лет назад, и выраженная в целом идея теряют свою ценность и требуют нового подхода к проблеме.

Выражение мысли не ограничивается рамками предложений, но логическая взаимосвязь в выражении цели определяется формой предложений. Предложение, как основная единица речи человека в связи с грамматическими образцами имеет структурно-смысловую природу. В предложении наиболее важная семантическая суть выражается через предикативное отношение между главными членами предложения. Кроме того, предложение имеет структурные особенности, которые, в первую очередь, состоят из разных интонаций предложений, порядка слов, типов связи и грамматических средств связи членов предложения.

При изучении правил построения предложений в науке синтаксис, прежде всего, необходимо определить, как слова и словосочетания в предложении объединяются в качестве членов этого предложения и образуют основную единицу общения.

В лингвистике определились два характерных признака предложения, хотя взаимосвязь и последовательность этих признаков еще полностью не исследована. Таковыми признаками являются информационная интонация и предикативное отношение предложения, т.е. соответствие выраженного содержания с действительностью, проявляющиеся в совокупности таких грамматических категорий, которые определяют и устанавливают характер предложения.

Предложение, как и другие единицы языка, имеет свои особенности.

Первым характерным признаком предложения является его предикативная особенность, потому что основная функция предложения - информировать о событиях объективной действительности. Например: Одина проснулся в спешке из-за шума камней, разбивающихся о гору, и звука стада (Аз тараќко–турукки ба ӯам хӯрдани сангъову акси садои кӯъсор ва рамидани рама - аз ин овозҳои ӯавлангез Одина саросемавор аз хоб бедор шуд)[Одина, 10]. Но Рахимабегим умерла, не достигнув исполнения своей мечты (Лекин Раӯимабегим ба ин орзуи худ нарасида, вафот кард)[Одина, 16]

Вторым признаком предложения является интонация (тон) сообщения. Благодаря интонации даже слова и словосочетания становятся предложением: - Бибиджон! Не горюйте зря! Я действительно не болен.

– Каротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд. Одина аз маъбубаи худ абади лӯдо шуда буд! Это были такие развалины притеснения, что его зловещими арбабкамалами Одина был навсегда разлучен со своей красавицей- возлюбленной! [Одина, 144]

Следует отметить, что слова и словосочетания, которые используются в предложении с помощью таких видов связи как согласование, управление и примыкание, могут выражать информацию только посредством интонации.

Академик А.А. Шахматов об этом в своей работе «Синтаксис русского языка» пишет: «Слово и словосочетание становятся предложением при условии, когда выражают полную и совершенную мысль; полная мысль предполагает и требует согласования между субъектом и предикатом, который объединяет член словосочетания единой интонацией» [Шахматов, 17].

1. Кенджазода Манучехри Солеҳ – докторант ТНУ.

Интонация вне лексического содержания, вне отношения предложения с действительностью не выражает отдельную, законченную, логическую мысль. “Интонация - это не средство формирования и воплощения мысли, без слова она может быть выражением эмоции, но не имеет содержательного значения” [Норматов, 2000]. Что касается интонации сообщения, то это лишь форма выражения более или менее закрытой единицы предложения. Интонация может быть средством превращения слова или словосочетания в предложение, она может выполнять предикативную функцию. Таким образом, интонация сообщения является важным средством формирования мысли и выступает как один из особых постоянных признаков предложения. Именно в этом заключается одно из принципиальных отличий предложения от словосочетаний.

Третий признак предложения - это модальный аспект того факта, что действие и состояние происходит во времени и лице. Этот признак предложения выражается различными способами, в первую очередь при помощи сказуемого предложения, которое выражается наклонениями глагола, а также вспомогательными глаголами, глагольными окончаниями, частицами [ГСТЛЯ, 1986;]: Ту дар бораи онъо чизе шунида бошй, бигу. (Если вы о них слышали что-нибудь, скажите.) [Одина, 159]. Як дӯкони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчй бедор шуда дарро кушода дид. [Я поступался в самоварную лавку. Самоварщик проснулся, открыл дверь и посмотрел. [Марги судхӯр, 87].

Четвертый признак предложения – это порядок слов внутри него. Пока слова не будут расположены согласно критериям и правилам языка, не будет выражена мысль. Например, средства выражения гузошта буд, шунидан, Шариф, таъсир, Одина, саргузашт приведены последовательно, но мысль не выражена. Когда слова располагаются в определенном порядке согласно законам языка, будет обеспечено выражение мысли:

Шунидани ин саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд [Одина, 166]. Услышанный рассказ Шарифа произвёл глубокое впечатление на Одину.

Из четвертого признака предложения следует, что в структурной системе простого предложения таджикского языка порядок слов внутри предложения, то есть позиция его членов, очень важен. В простых предложениях таджикского языка порядок расположения его членов следующий:

В простых двусоставных предложениях подлежащее, как главный член предложения, имеет определенное место. Оно, в основном, располагается в начале предложения: Самоворчй либосъои тар шуда яхбастаи маро дида, сандалиро бардошт [Одина, 66]. В этом предложении подлежащее - Самоворчй, либосъоро-дополнение, тар шуда яхбаста – определение признака, ман - притяжательное определение, дида – обстоятельство причины, сандалиро - прямое дополнение, бардошт - сказуемое, которое можно оценить так: подлежащее+дополнение+определение признака и притяжательное +обстоятельство причины+прямое дополнение +сказуемое.

В современной художественной прозе можно наблюдать предложения, в которых подлежащее стоит не в начале предложения, то есть не в своем обычном месте, а рядом со сказуемым. Такое расположение подлежащего происходит в случае его подчеркивания: То падарам миёнбанди холии ҳарифро ба дасташ печонидан ҳариф дам меистод [Субъи лъавонии мо, 12]. Баъди бозгашта рафтани Ибод ва рафиқонаш Одина хотирлъамъ шуд [Одина, 24].

В некоторых случаях в простых двусоставных предложениях подлежащее меняет свое обычное место и используется в интерпозиции, например: Пас аз гирифтани ризои модаркалони худ Одина чоруки даридаашро ба по кард [Одина, 26]. Иногда подлежащее может находиться также в конце предложения: Ба сари Восеъ камчин боло кард доруға [250, 24].

В простых предложениях таджикского языка сказуемое, в основном, употребляется в конце: Тураи валиаъд ғайр аз кӯпкоритозй ва шикори бо шоъин, бедонабозиро ӯам дӯст медошт [Восеъ, 9]. Сартароши солхӯрда деъкони лъавонери рӯйи санг шинонда мӯйи сарашро метарошад [Восеъ, 19].

В собранном нами материале наблюдаются случаи, когда сказуемое также использовано в середине предложения: Боз шавъарашро ба тасалли додан даромад зани меърубон [Восеъ, 34].

Обстоятельство в предложении располагается в следующих позициях:

Обстоятельство может быть использовано в начале предложения, его позиция, как и позиция

подлежащего и сказуемого, неустойчива. Оно в следующих предложениях использовано в начале предложения:

Аз деҳоти дуру наздик, аз авулҳои Қирғизистони ҳамсоя ва аз Тӯс пиёдаю савораи бисёре меомаданд [Субҳи ҷавони мо, 6]. Ниҳоят вай бархоста, оҳиста-оҳиста қадам монда баромад [Субҳи ҷавони мо, 19].

В отношении случаев использования видов обстоятельств в начале предложения М. Норматов придерживается следующей точки зрения: “Обстоятельство также располагается в начале предложения. Причина использования обстоятельства в этом положении зависит от нескольких факторов: первое, в положении логической зависимости обстоятельства от всех последующих членов; второе, в положении выражения обстоятельством известного читателю понятия; третье, обстоятельство имеет тесную семантическую связь с предыдущим текстом” [Норматов, 2000,109].

Дар он ҷо як бист нафар колхозчиён барои аз ҷӯйбор об баровардан ҷӯй мекофтанд [Субҳи ҷавони мо, 178]. Ба ин қадар ӯам хашми Арбоб баргараф нашуд [Одина,18]. Дар офтоб сӯхта-пӯхта, базӯр нафас гирифта, аз сари полиз давон-давон Зебӣ омад [Субҳи ҷавони мо, 22].

Место дополнения в структурной системе простых предложений является обычным и естественным, оно в двусоставных распространенных предложениях занимает позицию между главными членами: Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад [Одина,70]. Одина модаркалони меърубони худро низ аз ёд набароварда буд [Одина,72].

В таджикском литературном языке дополнение также широко используется в начале предложения. В следующих предложениях как косвенные дополнения, так и прямые дополнения находятся в начале предложения. Ба ман аз музикашунавӣ ҳам зиёдтар тамошои давидани панҷаҳои падарам рӯ-рӯӣ пардаҳои дутор завқе мебахшид [Субҳи ҷавони мо, 11]. Туро меғалтондагӣ палвон ҳоло набаромадааст [Субҳи ҷавони мо, 14]. Определение, как второстепенный член предложения, имеет обычное и устойчивое место. Изафетное определение, употребляемое как для пояснения подлежащего, так и других членов, обязательно занимает позицию после определяемого, однако неизафетное определение используется перед определяемым. Биёбони васеи бедолу дарахтро теппачаҳои регии сурх фаро гирифта буданд [Ёддоштҳо, 76]. Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда ба пеши ӯ ниҳод [Ғуломон, 56].

Таким образом, в двусоставных простых предложениях структурная система предложения неустойчива. Главные члены предложения – подлежащее и сказуемое, обычно имеют постоянное место, но в художественной прозе со стилистическим намерением изменяют свое место. Позиция употребления членов предложения зависит от стиля писателя.

Порядок слов в структурной системе предложения считается одним из важнейших инструментов. Правильное использование слов помогает ясному и понятному выражению мысли. Порядок слов в структурной системе предложения не одинаков. В языке прозы функция порядка слов связана с его коммуникативной функцией. В этом смысле задача порядка слов в предложении состоит в том, чтобы правильно объяснить слушателю или читателю мысль говорящего. Информативная функция требует, чтобы в каждом случае определялось место слова. В этом случае говорящий делает акцент не на отдельном слове, а на всех словах в предложении, то есть в этом случае никакая часть предложения не выделяется.

Обычный порядок членов двусоставного предложения таджикского языка соответствует формуле SOV: сначала подлежащее, потом второстепенные члены, в конце сказуемое. Следует отметить, что в художественной прозе наблюдаются случаи, когда писатель использует предложение в соответствии со своей целью - один из самых важных инструментов в конкретной структурной системе. В этом случае предложение выражает различные оттенки значения. Такое положение связано с коммуникативной функцией. Коммуникативная функция является средством подчеркивания того или иного слова, которого писатель считает важным.

В таджикском языке структурное построение односоставных глагольных простых предложений происходит следующим образом.

В простых односоставных предложениях место второстепенных членов предложения неустойчиво. Они могут употребляться как в начале, так и в середине предложения: Дирӯза ошро

аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ӯйи ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам [Марги судхӯр, 37]. – Корамро ба худашон меғӯям... Кай ба хона меомада бошанд? [Марги судхӯр, 41]. – Ёульра ёфтед ё ин ки ӯоло ӯам бошишгоъ надоред?

В двусоставных нераспространенных предложениях место членов предложений более устойчиво: Молик барошuft [Ривояти суғдӣ, 176]. Саворони Виркан хучум карда буданд [Ривояти суғдӣ, 175].

Из анализа примеров становится ясно, что в структурной системе простых предложений таджикского языка место подлежащего и сказуемого в его построении устойчиво, только в случае подчеркивания или стилистического акцентирования изменяется их место.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / Садриддин Айнӣ. - Қ. 1-4. – Душанбе: Адиб, 2010. – 852 с.
2. Айнӣ, С. Одина/ Садриддин Айнӣ. - Қ. 1. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. – 183с. (на тадж.яз.).
3. Айнӣ, С. Смерть ростовщика / Садриддин Айнӣ. - Душанбе, 1985. - 160 с. (на тадж.яз.).
4. Грамматика современного таджикского литературного языка. Морфология и синтаксис простых предложений. –Душанбе: Дониш, 1986.- Қ.2. – 368 с. (на тадж.яз.).
5. Виноградов В.В. Некоторые проблемы изучения синтаксиса простых предложений / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1964. №1. –С. 24.
6. Норматов, М. Простые предложения в современном таджикском литературном языке / М. Норматов.-Душанбе, 2000. – 234с. (на тадж.яз.).
7. Улугзода, С. Восеъ / С. Улугзода. Душанбе: Образование и культура. 2012. – 484 с.
8. Улугзода, С. Согдийская легенда / С. Улугзода. – Душанбе: Адиб, 2002. –220 с. (на тадж.яз.).
9. Улугзода, С. Утро нашей молодости / С. Улугзода. – Душанбе: Ирфон, 1968. (на тадж.яз.).
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. –Ленинград, 1964. –362с.

НИЗОМИ СОХТОРИИ ЧУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Мақола ба масъалаи низоми сохтори чумлаҳои содаи яктаркиба ва қорбасти он дар забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллифи мақола кӯшиш намудааст, ки асарҳои назарии доир ба чумлаҳои содаи яктаркиба бахшидаро таҳлилу баррасӣ намояд. Доир ба мавқеи истифодаи сараъзоҳои чумла, хусусан мубтадо, андешаронӣ намуда, қорбурди онро дар забони тоҷикӣ таҳқиқ ва тавассути мисолҳои фаровон аз насри бадеӣ муайян намудааст. Муаллиф тавассути овардани мисолҳои зиёд ба чунин хулоса меояд, ки дар низоми сохтори чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ мавқеи мубтадо дар аввали чумла устувор буда, танҳо дар мавриди таъкиди матлаб ва ғаразҳои услубӣ ҷойи он иваз мешавад.

Омузиш ва таҳқиқи низоми сохтори чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар маводи насри бадеӣ аввалин бор қорбасти шуда, дар мақолаи мазкур хусусияти нав ба нави онҳо ошкор карда мешаванд. Ҷиҳати дигари муҳими омузиши низоми сохтори чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар он аст, ки муҳаққиқон паҳлуҳои гуногуни онро ба риштаи таҳқиқ нақшидаанд ва он ба омузиши дақиқи ин масъала водор мекунад.

Калидвожаҳо: чумлаҳои сода, мавқеи қорбурди сараъзоҳо, муайянкунанда, пуркунанда, хабар, таъкиди маъно, воситаи алоқа, пешоянду пасояндҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кенҷазода Манучехра Солеҳ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторант.

Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17.

E-mail: kenjazoda-1978@mail.ru

СТРУКТУРНАЯ СИСТЕМА ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена структурной системе простых односложных предложений и ее использованию в таджикском языке. Автор статьи попытался проанализировать теоретические аспекты вопроса по простым односложным предложениям. Фиксируя множество примеров, автор приходит к выводу, что в структурной системе простых предложений таджикского языка исходное положение в начале предложения устойчиво, и только при подчеркивании предмета и стилистических амбиций оно заменяется.

По мнению автора, в простых предложениях таджикского языка позиция сообщения также стабильна и всегда стоит в конце предложения. Изучение и исследование структурной системы простых предложений таджикского языка впервые используется в прозе, и в данной статье раскрываются их новые особенности. Еще одним важным аспектом изучения структурной системы простых предложений таджикского языка является то, что исследователи не изучили различные ее аспекты, и это приводит к более детальному изучению данного вопроса.

Ключевые слова: простые предложения, положение предлогов, определитель, заполнитель, сообщение, ударение, средства общения, префиксы и суффиксы.

Сведения об авторе: Кенджазода Манучехра Солех – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, докторант.

Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

E-mail: kenjazoda-1978@mail.ru

THE STRUCTURAL SYSTEM OF SIMPLE SENTENCES IN THE TAJIK LANGUAGE

The article is devoted to the structural system of simple one-syllable sentences and its use in the Tajik language. The author of the article has tried to analyze the theoretical works on simple one-syllable sentences.

Reflects on the position of the use of particular phrases, especially the original, researches its use in the Tajik language and identifies it through numerous examples from fiction. By giving many examples, the author concludes that in the structural system of simple sentences of the Tajik language, the original position at the beginning of the sentence is stable, and only when emphasizing the subject and stylistic ambitions, it is replaced.

According to the author, in simple sentences of the Tajik language, the position of the message is also stable and always comes at the end of the sentence.

The study and research of the structural system of simple sentences of the Tajik language is used for the first time in the materials of fiction, and this article reveals their new features. Another important aspect of studying the structural system of simple sentences of the Tajik language is that researchers have not studied its various aspects, and this leads to a more detailed study of this issue.

Keywords: simple sentences, position of prepositions, determiner, filler, message, emphasis, means of communication, prefixes and suffixes.

Information about the author: Kenjazoda Manuchehra Solekh - Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, doctoral student.

Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

E-mail: kenjazoda-1978@mail.ru

МУНОСИБАТҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ПАСВАНДҲОИ МАКОНСОЗ ДАР “ЁДДОШТҲО” ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Раҷабова ҷ.н¹

Чун як қисми муҳимми забоншиносӣ воҷасозӣ дар тавлиди калимаҳо ва рушди таркиби луғавии забон нақши хеле муҳим мебозад. Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ меъёр ва усулу қолабҳои муайяни калимасозӣ дорад, ки таърихан ташаккул ёфта, дар баробари пешравии ҳаёти ҷомеа инкишоф меёбанд. Роҳҳо ва муносибатҳои калимасозӣ таърихан устуворанд, дар давоми асрҳо боқӣ мемонанд, дар асоси ин қолабҳои устувор ва маъмулу пазируфта калимаҳои нав ба миён меоянд ва таркиби луғавии забонро ғанӣ мегардонанд. Калимасозиро одатан бо морфология ва лексикология иртибот медиҳанд. Агар дар грамматика калимасозӣ ҳамчун як қисми он дар алоҳидагӣ ё дар доираи ҳиссаи ҷудогонаи нутқ омӯхта шавад, пас, дар лексикология бояд ба масъалаи маъниофаринии он тавачҷуҳ карда шавад. Масъалаи мазкур дар тури солҳои зиёд мавриди таҳқиқи баррасии забоншиносони маъруф қарор гирифта аст (Е.А. Земская, 1973; В. А. Лившиц ва Л. П. Смирнова, 1981 ва ғ.). Дар ин маврид дар забоншиносии тоҷик низ мулоҳизаҳои ҷолиб пениҳод гардидааст: “Калимасозӣ бо лексикология, семасиология ва грамматика алоқаи зич дорад ва таҳлили дурусти он вақте имконпазир мегардад, ки маънои луғавӣ ва грамматикӣ калима дар ягонагӣ ба ҳисоб гирифта шавад” [Рустамов, 1972, с.14].

Дар мақолаи мазкур мо тасмим гирифтаем муносибатҳои калимасозии пасвандҳои маконсозро мавриди баррасӣ қарр диҳем. Ба ин гурӯҳ пасвандҳои маконсози – зор, -истон, -дон, -гоҳ, -лоҳ, -шан, -гоҳ, -када ва ғ. дохил мешаванд.

Муносибатҳои калимасозии пасванди – дон дар “Ёддоштҳо”. Пасванди - дон дар калимасозии исм каммаҳсул буда, аз исм ба маънои зарфият исм месозад. Дар осори Садриддин Айнӣ бо ин пасванд беш аз 30 калима сохта шудааст. Вожаи дон, аслан, мустақил буда, ба чанд маънӣ кор бурда мешавад. Садриддин Айнӣ се вазифаи ин калимаро шарҳ додааст, ки дар маънои сеюмаш вазифаи калимасозии он зикр ёфтааст: “Дон-зарфи чизе. Ба ин маънӣ дар охири калима меояд: қаламдон, намақдон, гулдон, коҳдон, нондон” [С. Айнӣ. Ҷ.12. 1976: с. 104].

Калимаи яхдон аз исми мушаххаси ях ва пасванди - дон сохта шуда, дар замони пеш на ба маънии имрӯза, балки ба маънии сандуқи чармин аст, ки дар сафари аспакӣ як ҷуфти онро ба як асп бор мекунанд (шарҳи нависанда Дох., 64) омадааст:

–Ҳай–хай, ин хуб мол будааст, бегичони хурдӣ ба ҳамин нусха як тӯб сатин супориш карда буд, боби ин шахс аст, – гуфта ба яхдон андохт (Од., 64).

Калимаи туфдон низ имрӯз дар истеъмом нест:

Барои балғам ва оби даҳонандозиаи туфдони ҷудогона гузор, ҳар бор заминро чуқур қанда, туфдонро дар он ҷо ҳоли карда, болояшро саҳт гӯр кун ва худ туфдонро бо оби ҷӯшон шуста, дар офтоб хушкун (Од., 102).

Калимаи оташдон имрӯз низ серистеъмом аст: – Худам гурусна мондаам, ошпазӣ барои ман ҳеҷ ташвиш надорад, ту намебудӣ ҳам, ягон чиз пухта мехӯрдем, – гуфта Шохмирзо як ҷойи тоза дам карда оварда монд ва худ ба сари деғу оташдон рафт (Од., 135). Дар охири қатори оташдонҳо як деғро бар рӯи оташдон ба тарзи одӣ монда буданд, ки дар вай равған доғ мекарданд (Ёд., 30). Калимаи хонадон аз исми хона ва пасванди - дон бунёд ёфта, ба маънии “1. авлод ва наҷоди як кас хонадони ӯ мешавад; 2. аҳли як хона [С. Айнӣ. Ҷ. 12. 1976: 438]” истифода мегардад:

Одина мепиндошт, ки Шариф аз тамоми мочарои ӯ бохабар аст, бинобар ин аввал саргузашти худро ба вай нақл карда, сонӣ аз вай хабаре аз хонадони худ пурсиданӣ шуд... (Од., 136-137).

Калимаи тафдон дар осори нависанда на ба маънии имрӯза корбаст мегардад, балки ҷойи

1. Раҷабова Ҷ. Н., муаллими калони кафедраи забонҳои хоричии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, шаҳри Кӯлоб, Тоҷикистон

партовпартой мебошад. Тафдон ҳоло асбобест, ки дар он шириниҳо мепазанд: Дар поёни суфаи меҳмонхона то собот як чуқурӣ буд, ки вайро тафдон меномиданд, пору ва хокрӯбаҳои хавли дар он ҷо ғун карда мешуданд (Ёд., 15).

Калимаҳои хум+дон, нон+дон, қалам+дон, коҳ+дон ҳоло ҳам ба маънии зарфият ва макон истифода мегарданд: Ў барои ҳар хумдон ба Устоамак супориш дода, нақшҳои тоза ба тоза мегирӣфт (Ёд., 112). ...маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат, як ҷузгири мешигӣ, як бандча лос ва чор тахта қоғазӣ машкии хӯқандӣ харида дод... (Ёд., 125) Падарам ... хӯрчинро гирифта нондонро кушод ва ҳар қадар ноне, ки дар вай буд, ба хӯрчин андохта ба модарам дод... (Ёд., 162). Сабр кун, - гуфт, - ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам (Ғул., 506).

Калимаҳои тоба+дон, сиёҳи+дон, об+дон низ дар ин қолаб сохта шудаанд. Вожаи тобадон ба маънии равзанае, ки аз он ҷо ба хона ҳаво ва рӯшноӣ медарояд [ФТЗТ. 2008: 346] меояд ва дар баъзе ҷойҳо истифода мегардад (масалан, дар деҳаи Дарғи ноҳияи Айнӣ): Яке аз харҳоро тӯқум карда дар як хӯрчин нон, обдон ва косаро андохта ба хар бор карданд (Ғул., 20). Рӯшноии чароғе, ки аз тобадони меҳмонхона мебаромад, пурқувват бошад ҳам, овозҳои аз он ҷо бароянда суст, паст ва як пичир-пичири номаълум буд, ки ҷӣ гуфтани дар он ҷо будагон мафҳум намегардид (Ғул., 415). Ў дар як канор ба болои кати васеи менишаст, дар як тарафаш қаламдон ва сиёҳидонро гузошта, дар тарафи дигараш ҷӯт, санҷҳои танга ва пули сиёхро монда буд ва ба пешаш дафтари гузошта, ҳисоб кард (Ғул., 392).

Пасванди-дон бо калимаи иқтибосии русии папирос омада, исми зарфият сохтааст:

Ҳоло ба муносибати ислоҳоти замин суди районро тоза карданд, – гуфт Сафарғулом ва папиросдони худро бароварда як дона папирос кашид... (Ғул., 410).

Калимаҳои пасванд, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, қисме дар истеъмол буда, баъзе маънии дигар касб кардаанд.

Муносибатҳои калимасозии пасванди–зор дар “Ёддоштҳо”. Пасванди - зор макони фаровонии ягон чизро ифода мекунад (гулзор, лолазор, сангзор) [С. Айнӣ, ҷ.12. 1976: 125]. Ба воситаи ин пасванд аз исмҳои ифодакунандаи растанию наботот исмҳои сохта мешаванд, ки макон ва фаровониро ифода мекунад [ГЗАХТ. Ҷ. 1. 1985: 114]. Бо ин пасванд дар насри бадеӣ ва публитсистии устод Айнӣ беш аз 21 калимаи сохта истифода шудааст: найзор, гулзор, шӯразор, киштзор, юнучқазор, хорзор, ҳезумзор, чаманзор, корзор, регзор ва ғ:

... он аҳолии қаҳрамонро дар зерӣ як фармондеҳ оварда, ба ҷанг андохта, намегузошт, ки чингизӣ хунхори ғаддор ба гулзори ватан қадам гузоранд ва аҳолии ҳар шаҳрро қатли ом намоянд (ҚХТТ., 38). ...боғу бўстонҳо бо тоқҳои ангур ва дарахтони мевадор ва киштзорҳо бо ҳосилоти бисёршон барқарор монда буданд (ҚХТТ., 68). ... киштзорҳо, гулзорҳо, боғу бўстонҳо ва марғзорҳо сар то сар хароб карда шуда буданд; (ҚХТТ., 72). Ман ғусфандони худро бештар ба мазори худамон, дар хорзор ва ҷангалҳои мазор мечаронидам... (Ёд., 206). Дар он ҷо дар замини юнучқазоре кампали худро паҳн карда бар рӯи вай нишастем ва ба нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ даромадем (Ёд., 281). Бо вучуди охири баҳорон ва аввали тобистон будан, ... ҳар ҷо-ҳар ҷо парча-парча лолазорҳои гуногунранг ҳам ба назар менамуданд (Ёд., 327). Дарахтҳои мевадори рӯи дарича ва пойинии суфа аз об нахӯрдан хушк шуда мондаанд, ҷойи кадуқорӣ ман шӯразор ва хорзор шуда мондааст (Ёд., 329). ...Баъд аз он “бойбачаҳо” он мурдари бардошта бурда аз шаҳр бароварда, дар ягон кӯли найзор ё чуқурӣ партофта аз назари шаҳриён дур мекардаанд (Ёд., 391).

Бояд зикр намуд, ки ин пасванд бо исмҳои ғайрирустанӣ ва наботот низ омада, маънии макон ва фаровониро ифода кардааст: Чунончи бо калимаҳои ҳезум, чаман, рег, санг ва хароба омадааст: Ҳезумкашон, ки ними шаб аз хонашон баромада, дар вақти сафед шудани рӯз ба ҳезумзор расида кор сар карда буданд (Ғул., 279). Дар канори рӯди Чилвон аз он регзорҳо, сангзорҳо ва шӯразорҳо, ки аз аввали ҳикоямон боз тасвир карда омадем, акнун асаре намонда буд. (Ғул., 435). ... монанди занбӯрони асал, ки дар вақти баҳор дар чаманзор паҳн шуда бошанд, боғайрат кор мекарданд (Ғул., 554). Дар ватани мо, ки аз дастбурди ҳокимон золиму қозиёни хунхори Бухоро чун хонаи ҷуғз вайрона шудааст, дар ватани мо, ки аз зӯроварии амалдорони танҳоқдор ва муллоёни ғӯшир харобазор шудааст (Од., 77).

Калимаи кор+зор дар ҳамин қолаб сохта шуда, ба маънии майдони чанг, муҳориба [С. Айнӣ. Ҷ. 12. 1976. 163] истифода мегардад: Дониёл бо 70 нафар аз милитсиягони худ, ки онҳоро худ баргузида ва худ тарбия карда буд, аз майдони корзор баромада, босмачии мустақил шуда, ба тарафи Сангирдак рафт (Дох., 320).

Бояд зикр намуд, ки пасванди -зор бо исмҳои чондор намеояд, аммо дар маводи мо бо исми чондори шабуш васл шуда исм шабушзор сохтааст, ки онро нависанда бо ғарази услубӣ кор фармудааст: Аз бозе ки ҳамон мусофири бемор ба ҳавлии мо омад, ҳамаи курпа ва болиштҳои ман шабушзор шуд... (Д. 36).

Пасванди -зор бо пасвандҳои -истон ва -сор хусусияти муродифӣ зоҳир мекунад. Ин пасвандҳои муродиф бо тобиши маъно ва мавқии истеъмол, тобиши услубӣ аз ҳам фарқ мекунад: сангзор (умумиистеъмол) // сангистон (адабӣ), чаманзор // чаманистон, кӯҳсор // кӯҳистон: Аҳвол танг шуд, озуқа нест, ҳар тараф сангистон ва кӯҳистони саҳт буд... (Дох., 350).

Муносибатҳои калимасозии пасванди –истон дар “Ёддоштҳо”. Пасванди -истон, асосан, исми ифодакунандаи маънии макон ва фаровонӣ месозад. Ин пасванд каммаҳсул буда, дар маводи тадқиқи наздики 30 калима истифода гардидааст.

Ин пасванд бо исм омада, фаровонӣ ва маконро ифода мекунад. Дар қолаби исмҳои санг+истон, кӯҳ+истон, мазор+истон, гул+истон ва ғайра истифода гардидааст. Калимаи мазористон чун муродифи калимаи қабристон ва ғӯристон ба кор бурда шудааст ва кам дар истифода аст:

... танҳо чарогоҳҳои кӯҳистони Ҳисор... ҳарсола ба тариқи андоз барои ошхонаи Султон Санҷари Салҷуқӣ 24 ҳазор ғӯсфанди ҳисорӣ медоданд (ҚХТТ., 9). ...баъд аз узот кардани тобути Бибиюша ба мазористон дар рӯ ба рӯи Гулбибӣ нишаста ба ӯ тасалли медод (Од., 150).

Дар осори нависанда дар ин қолаб исмҳои ҳосе, ки маконро ифода мекунад, зиёд ба мушоҳида расиданд. Калимаи Шаҳристон дар осори нависанда ҳам дар қолаби исми хос ва ҳам исми чинс истифода гардидааст. Калимаи Деҳистон маъмул нест:

Банокат, Хатлон, Вахш, Чағониён, Тирмиз, Балх, Марв, Шодбоғ, Нишопур, Нисо, Шаҳристон, Деҳистон, Абевард ва Тӯс барин чандин вилоятҳо ва шаҳрҳои ободи серодам буданд... (ҚХТТ., 9). Назар ба қавли муаллифи «Таърихи Наршаҳӣ», ин коргоҳ бисёр калон буда, аз девори ҳисор (арк) то девори шаҳристон (девори шаҳр) масоҳати бисёр васеъро дар бар мегирифтааст (ҚХТТ., 101).

Аз исмҳои ифодакунандаи халку миллатҳо исми хос месозад: Туркистон, Таҳористон, Ҳиндустон, Қазоқистон, Арабистон, Доғистон, Афғонистон ва ғ:

Роҳи савдои як қисми Аврупо, Осиёи Ғарбӣ, Эрон, Ҳиндустон, Хитой, Осиёи Шимолӣ ва Муғулистон бештарин ба воситаи ҳамин сарзамин буда, ... ба эътибори аксарият, савдогарони ҳамин ҷойҳо буданд (ҚХТТ., 10). Вақте ки Маликшоҳи Салҷуқӣ аз сафари Мовароуннаҳру Туркистон бо лашкари бисёр баргашта омада... (ҚХТТ., 18). Чингиз қабилаи такритро, ки дар даштҳои шимолӣ Қазоқистони имрӯза зиндагонӣ мекарданд, ба даст даровард (ҚХТТ., 30). Темурмалик муддатҳои дароз дар Шом ва Арабистон бо либоси дарवेशӣ гардиш кард (ҚХТТ., 81). Дар ҳамин вақт ду духтари наврас, ки ба гарданхошон тангаҳои Бухоро, туманҳои Эрон ва рупияҳои Афғонистонро шадда карда ҳамоил намуда буданд, пайдо шуданд. (Ғул., 7). Номи умумии ин аскарони савора “Қафқоз” буда, дӯхти либосхошон умуман ба шакли либосҳои мардуми Доғистон ва Қафқози Шимолӣ буд (Ёд., 350).

Аз исми моддии рег исми макони Регистон сохта шудааст: Чунончи, бухорхудоти охирин, ки як зан буда, арабҳо дар замони ӯ ба Бухоро ҳучум карданд, назар ба қавли Наршаҳӣ, ҳар рӯз аз қасри худ ба Регистони Бухоро фууромада, арзу дод мепурсид (Исён. Муқ., 100). Исми хоси Таҳористон, Луристон ва Табаристон дар ҳамин қолаб бунёд ёфта, имрӯз дар истеъмол нестанд:

Қутайба ибни Муслим баъд аз заби Таҳористон, ки марказаш Балх буд, дар соли 88 ҳиҷрӣ (707 мелодӣ) аз рӯди Ому гузашта, Чағониёнро, ки марказаш Шумон (Шомон) буд, забт кард ... (Исён. Муқ., 106). Синдбод ба Эрон омада, изҳори исён кард ва аҳолии Рай ва Табаристонро ба худ ёр карда барои ба даст даровардани шаҳри Қазвин ба он ҷо ҳучум кардан хост (Исён. Муқ., 132). Баъд аз ҷазо ва кушторҳои аскарони шоҳ аз исёнкорон онҳое, ки зинда монда буданд, дар Луристон ба Гулоб ном қалъа паноҳ бурданд (Исён. Муқ., 178).

Дар осори нависанда дар ин қолаб исми ҷӯлистон мушоҳида гардид, ки ба ду маънӣ: яқум,

ба маънии макон, дуввум, бо ғарази услубӣ кор фармудааст, яъне ба харобазор табдил додан: Ин ду торочгар бо гурӯҳи малахон – мулозимон ва шогирдпешагони худ он бӯстони навободно чӯлистон гардониданд (Ёд., 97). Ба ҳамаи шумоён маълум аст, ки мазори Хоҷаубон дар тарафи ғарби шимолии шаҳри Бухоро буда, 5 фарсах (40 километр) дуртар аз шаҳр ва дар даруни чӯлистони регзор мебошад (Ёд., 403). Аз сифати аслии торик исми торикистон сохтааст: Мо аз кӯчаҳои ин шаҳри “торикистон” андӯҳгинона раҳсипор гардида, ба пеши мадрасаи Мири Араб расидем ... (Ёд., 169).

Калимаҳои қабристон ва гӯристон муродиф буда, нависанда онҳоро барои гурез аз такрор дар як ҷумла ба кор бурдааст: Дар миёнаи ин ду роҳи калон як роҳи пиёдагард буд, ки аз байни пуштаҳои қабристон гузашта ба киштзор ва сайргоҳи Файзобод мерафт, ... аз пеши мо як майдончаи чуқур баромад, ки тарафҳои шарк, ҷануб ва ғарби вайро пуштаҳои баланди гӯристон ва тарафи шимолашро заминҳои баланди гулзори гулфурӯшӣ ихота мекард (Ёд., 273).

Пасвади -истон аз исм, сифат исмҳои макон, фаровонӣ ва хос месозад.

Хусусиятҳои калимасозии – гоҳ дар “Ёддоштҳо”. Вожаи “гоҳ” мустақилмаъно буда, ба маънии “таҳти подшоҳӣ” ва ба маънии вақт ва ҷой ва хайма; ва ба маънии дови қимор” шарҳ ёфтааст [Ғиёс. 1988: 188]. Дар мавриди ин пасванд байни олимони андешаҳо мухталифанд. Забоншиносон В.А. Лившиц ва Л.П. Смирнова онро ба гурӯҳи калимаҳои мураккаб шомил кардаанд [1981:145]. Онҳо ба маънии мустақили калимаи “гоҳ” эътибор додаанд. Азбаски вожаи “гоҳ” маънии ифодакунандаи макон ва замон дорад, боиси гуногунандешии муҳаққиқон гардидааст. Ҳамчун вожаи мустақил дар осори устод Айнӣ низ зиёд истифода шудааст. Дар мисоли зер ба маънии “баъзан” кор фармуда шудааст:

Бой аз ин пеш надоништа гоҳо ба шумоён муомилаи саҳттар карда бошанд ҳам, акнун фаҳмидаанд... (Ғул., 444).

Забоншинос О. Қосимов мисолҳои зиёди дар ин қолаб сохташударо дар “Шоҳнома” оварда, пасванди исмсоз будани вожаи гоҳ-ро таъкид кардааст [1988: 22-23].

Айни ҳол ҳам ба маънии мустақил ва ҳам ба вазифаи пасвандгуна истифода мегардад. Пасванди - гоҳ дар исмсозӣ серистеъмом буда, аслан, исми макон месозад.

а) Аз исмҳои гуногун исми макон месозад: қарор+гоҳ, лашкар+гоҳ, бор+гоҳ, соя+гоҳ, камар+гоҳ, ҷой+гоҳ, тақя+гоҳ ва ғ:

Дар яке аз ҳамин соягоҳҳо як деҳқон дами каландашро ба замин халонда корчомаашро бар дастаи он чорқат карда партофта, паси гарданаашро бар вай ниҳода ёзида меҳобид (Ғул., 154). Мулло Наврӯз аз лаби рӯд як домон реғи нам оварда, онро як каф-як каф ба теппа ва аз камаргоҳи чош аз чор чо рехт (Ғул., 172). Босмачиёни ба канори об баромада, дигар ҷойи худро аз даст надоданд ва тайёрихошон ҳам ба “камол” расид ва атрофи лашкаргоҳи сурхро фаро гирифтанд (Дох., 350). Вақте ки мо, - гуфт Сафарғулом, – дар деҳаи Шириниён даҳ нафар босмачиро маҳв карда ба қароргоҳи босмачиён наздик расидем, ҳамин фикр ба хотири ман омад, ки дар шиллики яқум даҳ милтиқ холӣ кунам (Ғул., 393). Дар ҳаққи ҷаноби умедгоҳам ва дар ҳаққи аскарони ислом муҷоҳидони фисабиллилоҳи дуо гирифта дуо намудам. (Ғул., 365)

Аз исмҳои маънии ҷавлон, ишрат ва ҷанг исмҳои ҷавлон+гоҳ, ишрат+гоҳ, ҷанг+гоҳ сохта шудааст, ки хусусияти услубӣ дошта, ҷавлонгоҳ ба маънии маконе, ки бепарво, дилпуруна гаштугузор кунанд, омадааст, Вожаҳои мазкур хоси услуби Айнӣ аст:

Дар ин кӯҳҳо, дар ин кӯталҳо, ки пеш аз ин чанд сол ҷавлонгаҳи босмачиён буд, осори маданият қадам гузоштааст (Дох., 386)

Дар забон калимаву ибораҳои корзор, майдони ҳарб, майдони ҷанг маъмуланд. Нависанда дар ин қолаб калимаи ҷанггоҳ сохтааст, ки маънии майдони ҷангро ифода мекунад: Вай дар миёни ҷанггоҳ монда кучо рафтаашро намедонист (Дох., 224). Лекин боз ба онҳо осуда сафар кардан муяссар нашуд ва ҳанӯз аз ҷанггоҳи дирӯза бисёр дур нарафта буданд, ки гурӯҳе аз саворони муғул ба онҳо расида ба таслим даъват кард (Исён.Мук., 71).

Бояд зикр намуд, ки ҳангоми талаффузи калимаи ҷанггоҳ нуқсони танофури ҳуруф мушоҳида мегардад: ду ҳамсадои “г” ҳампахлӯ афтода, талаффузро мушкил кардааст.

Ишратгоҳ ба маънии макони истироҳат, айшу ишрат омада, ки дар асар тобиши маъноӣ ман-

фй дорад: ...ба рӯйи баъзе дигарашон калимаҳои: “барои сайругашти чаноби олий дар ишратгоҳи Ялта “барги сабз” гӯён тайёр карда шудааст” навишта буд (Дох., 240).

Бо ин пасванд калимаҳои назар+гоҳ, роҳат+гоҳ ва фоҷиа+гоҳ сохта шуданд. Калимаи назар-гоҳ на ба маънии макон кор бурда шудааст. Нависанда барои гурез аз такрори калимаи маъмули чашм, барои муассир баён кардани матлаб назаргоҳро истифода намудааст. Назаргоҳ макони чашм-рас аст. Калимаи роҳатгоҳ ва фоҷиагоҳро бо ғарази услубӣ истифода кардааст:

...вақте ки яке аз инҳо монанди кабутар муаллақзанон ва бозикунон омада, ба назаргоҳи Ёдгор наздик шуд... (Дох., 225). Гуломон ва ятимон ҳам бар рӯйи рег, ки баъд аз меҳнатҳои саҳти рӯзона чун бистари пар нарм ва роҳатгоҳ менамуд, ёзида буданд (Ғул., 134). Темурмалик дигар тоқати дидани ин фоҷиагоҳ надошт ва дастҳои худро дар пеши чашм кашида ба шаҳр рафт (ҚХТТ., 73)

Пасванди -гоҳ бо исми чошт омада, исми замон сохтааст:

«Ғозиён» ки имшаб то нимаи шаб бо хандаву бозӣ гап-гап карда нишаста буданд, фардо чоштгоҳӣ аз хоб бедор гардиданд (Ғул., 41).

Пасванди -гоҳ ғайр аз исми макон исмҳои дигар низ месозад. Дар мисоли зерин аз исми даст ва пасванди -гоҳ исми моддӣ (асбоби бофандагӣ, ресандагӣ ва ғ) сохтааст:

Ба ғарғараи ин чоҳ як арғамчин печонида шуда, ба як нӯги он як қовғаи думашкӣ ва ба нӯги дигараш як шутури яғирро баста, дар он чо чӯконида монда буданд, ки ин дастгоҳ ба ин чоҳ хизмати насосиро ба чо меоварад (Ғул., 6).

Пасванди -гаҳ варианти пасванди -гоҳ мебошад. Ин қолаб кам истифода гардидааст. Он бо исмҳои сар ва шаб омада, исми макон ва замон сохтааст:

Шокир ба тарафи сарғаҳи чӯл гузашта нишаст; Рӯзӣ бо Сафарғулом якзону ба замин нишастан гирифтанд (Ғул., 230). Чавон аз рӯйи шабғаҳ ба ёрмандии ман расида, мӯйсафеди бетоқатшударо бо ишорат берун талабида бароварда ба ӯ гуфт (Ёд., 446).

Исмҳои манзил, тахт ва чой, маконро ифода мекунанд, вале дар асар шояд барои таъкиди мафҳуми макон бо пасванди -гоҳ манзил+гоҳ ва тахт+гоҳ сохта шуда бошад:

...аз ҳар гӯшаи даруни арк ва хусусан аз тахтгоҳ ва ҳарамсарои худи амир шӯълаи оташ аланга мезад (Дох., 230).

Пасванди -гоҳ зарф исми макон месозад, вале дар ин вазифа пасванди мазккур чандон сермаҳсул нест:

Содиқ вақте ки дасту рӯйи худро шуста омада, ба кодоки пешгоҳи сандалӣ нишаст (Ғул., 469).

Пасванди -гоҳ бо асоси замони гузаштаи феъл омада, исми макон месозад:

Оқсақол даромадгоҳи чуқуриро ба тарзи ўраи сабзӣ гоҳо гӯронда ва гоҳо кушода меистодааст (Ғул., 405). Аз рӯйи тахмин бояд баромадгоҳи Дараи Ниҳон ҳамин чо бошад (Дох., 387). Босмаҷӣ симои синфии худро чунон рӯйирост карда буд, ки баромадгоҳи иҷтимоии душманони худро ҳам намебахшид (Дох., 376)

Аз асоси замони ҳозираи феъл исми макон месозад: Масалан, Сафарғулом дар гузаргоҳи об ба тафтишчиёни босмаҷиён рост омада бошад... садои милтиқи аз дур шундашуда ҳам ҳамин фикрро қувват медиҳад... (Ғул., 387). Дар яке аз истгоҳҳо як марду як зани миёнсол, ки ба тани худ либосҳои аврупоӣ доштанд, аз вагон фууромаданд (Дох., 387).

Дар маҷмуъ, пасвандҳои маконсози – зор, -истон, -дон, -гоҳ сермаҳсул буда, маъниву муносибатҳои гуногуни грамматикӣ ва услубиро инъикос мекунад. Дар ин мақола ба монанди шеваи маъмулии таҳқиқи вандҳои калимасоз ҳар як пасванд ҷудоғона таҳлил гардидааст ва дар боби алоҳида баррасӣ гардидааст, ки далели воситаи фаъоли калимасоз будани ин пасванд мебошад. Пасвандҳои маконсоз дар калимасозии насри устод Айнӣ хеле фаъолу сермаҳсул ба кор бурда шуда, дар ташкили якҷанд гурӯҳи исмҳои маконсоз ширкат меварзанд.

Пасванди –гоҳ, ки баъзе олимони онро калимаи мустақил донистаанд, дар осори нависанда серистеъмол буда, аз исм, зарф, асосҳои феъл исми макон сохтааст. Нависанда барои образноку муассир баён кардани матлаб бо ин пасванд калимаҳои фаровон сохтааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдуллоев, Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: / Б. Т. Абдуллоев АКД. –Баку, 1964. – 22 с.
2. Амонова, Ф. Р. Именное суффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. Уч. пособие / Ф.Р. Амонова. – Душанбе: Изд. ТГУ, 1982. – 55 с.
3. Виноградов, В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – Москва: Наука, 1975. – С.166-221.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – қисми I: Фонетика, морфология, –Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
5. Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская -М.: Просвещение, 1973. – 303с.
6. Касимов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкаси́ма Фирдоуси. / О. Х. Касимов. – Душанбе: Дониш. 2016.– 346 с.
7. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – Наука, 1981. – 200 с.
8. Кумахов, М.А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования / Кумахов М.А. // Вопр. языкознания. –1963. №6. – С.107 - 120.
9. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка / Л. С. Пейсиков. –М.: Изд-во МГУ, 1975. – 207 с.
10. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. –79 с.
11. Рубинчик, Ю.А. Грамматика персидского языка. М.- 2001. – 500с.
12. Рустамов, Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
13. Турсунов, М. Типы составных слов в современном таджикском литературном языке / М. Турсунов //Ученые записки Ленинабадского педагогического института. вып.4.. – Ленинабад, 1953. – С.7-14.
14. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваҳои ҷануби шарқии забони тоҷикӣ) / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 150 с.
15. Айнӣ, Садриддин. Ёддоштҳо. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 464 с.

МУНОСИБАТҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ПАСВАНДҲОИ МАКОНСОЗ ДАР “ЁДДОШТҲО” ВА РОҶҲОИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақола хусусиятҳои таркибӣ ва маъноии исмҳои сохта бо пасвандҳои маконсоз дар асоси маводи осори С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси мисолҳои сершумор аз осори бадеии С. Айнӣ хусусиятҳои калимасозии суффиксҳои маконсози – зор, -истон, -дон, -гоҳ инъикос гардидааст. Дар ин мақола ба монанди шеваи маъмулии таҳқиқи пасвандҳои калимасоз ҳар як пасванд ҷудоғона таҳлил гардидааст ва дар боби алоҳида баррасӣ гардидааст, ки далели воситаи ғаёли калимасоз будани ин пасванд мебошад. Пасвандҳои маконсоз дар калимасозии насли устод Айнӣ хеле ғаёлу сермаҳсул ба қор бурда шуда, дар ташкили якҷанд гурӯҳи исмҳои маконсоз ширкат меарзанд. Дар асоси мисолҳои хусусиятҳои тарҷумаи ҳосилаҳои ин суффиксҳо ба забони англисӣ ошқор қарда шудаанд. Мувофиқи мушоҳидаҳои муаллиф, пасвандҳои маконсоз бо маънои гуногун гурӯҳи морфемаҳои сермаҳсули калимасозии забони тоҷикӣ ҳастанд. С. Айнӣ ба қорбурди ин гуна пасвандҳо бо муносибати эҷодкорона муносибат қардааст. Бо ин муносибат ӯ дар инкишофи назарраси қобилияти калимасозӣ ва захираи луғавии забони тоҷикӣ ҳиссаи арзанда гузоштааст.

Вожаҳои калидӣ: забоншиносӣ, таҳлили калимасозӣ, суффиксҳои маконсоз, семантика, каллимаҳои сохта, забони тоҷикӣ, забони форсӣ, забони англисӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҷабова Ҷамила Назирмадовна, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, шаҳри Кӯлоб, Тоҷикистон;

e-mail: ddkrjn@mail.ru;

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЛОКАТИВНЫХ СУФФИКСОВ В “ВОСПОМИНАНИЯ” С. АЙНИ И СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности производных имен существительных на основе произведений С.Айни. На основе многочисленных примеров из художественной прозы С. Айни анализируются словообразовательные особенности многофункциональных суффиксов -а и -ворй. На основе примеров раскрываются особенности перевода производных этих суффиксов на английский язык.

По наблюдениям автора, суффикс имен существительных -а с разнообразной семантикой являются одним из продуктивных словообразовательных морфем таджикского языка. Этот многофункциональный суффикс участвует в словообразовании нескольких частей речи. С. Айни относился к использованию подобных суффиксов с творческим подходом. Таким отношением он способствовал существенному развитию словообразовательных возможностей и словарного состава таджикского языка.

Ключевые слова: словообразовательный анализ, суффикс, семантика, производное, таджикский язык, персидский язык, английский язык.

Свидения об авторе: Раҷабова Ҷамила Назирмадовна, старший преподаватель кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки, Куляб, Таджикистан;

e-mail: ddkrjn@mail.ru;

WORD-FORMATION RELATIONS OF LOCATIVE SUFFIXES IN “MEMORIES” OF S. AINI AND WAYS OF THEIR EXPRESSION IN ENGLISH

The article deals with the structural and semantic features of derivative nouns based on the works of S. Ayni. On the basis of numerous examples from S. Aini's fiction, the word-formation features of the multifunctional suffixes -a and -vory are analyzed. On the basis of examples, the features of the translation of the derivatives of these suffixes into English are revealed.

According to the author's observations, the noun suffix -a with various semantics is one of the productive word-forming morphemes of the Tajik language. This multifunctional suffix is involved in the word formation of several parts of speech. S. Aini treated the use of such suffixes with a creative approach. With this attitude, he contributed to the significant development of word-formation capabilities and vocabulary of the Tajik language.

Key words: word-formation analysis, suffix, semantics, derivative, Tajik language, Persian language, English language.

About the author: Radzhabova Jamilya Nazirmadovna, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Kulyab, Tajikistan;

e-mail: ddkrjn@mail.ru;

КИТОБИ ДАРСӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ОМУӢЗИШ

Ғоибов А.¹

ОмуӢзиш ва таълим ҳамчун раванди мақсадноки ошноӣ ва азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ-ҳа-зорсолаҳо пеш зуҳур намудааст. Замоне мардум даст ба домани омуӢзиш заданд, ки қимату арзиши донишу илмро пай бурданд, аҳаммияти идомат ва ба наслҳои оянда интиқол додани дониши ан-дӯхташуда ва эҳтиёҷу зарурати маърифати минбаъдаи ҷаҳонро дарк намудаанд:

Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Роҳи донишро ба ҳар гуна забон.
Гирд карданду гиромӣ доштанд,
То ба санг-андар ҳаме бингоштанд.
Дониш андар дил чароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар тани ту чавшан аст.

[9, 138]

Китоби таълимӣ чун василаи тарбия ба инкишофи шахсияти инсон нигаронида шудааст. Мақ-сади асосии таълим - дасгирии раванди пешрафти ҷамъият аст. Сабуксозии фарогирии кӯдак ва калонсол аз тариқи шеър ва талхис ва ихтисоргарой пешинаи дароз дар омуӢзиши мо дорад.

Дар мавзуи осори таълимӣ, асарҳои зиёде таълиф шуда ва рисолаву мақолаҳои бешуморе рӯйи чоп омадаву ин раванд идома дорад, вале як тарзи таълим, ки садсолаҳо мавриди истифода қарор дошт, имрӯз каме аз мадди назар дур мондааст. Ин ҳам бошад бо назм, яъне бо вазну қофия ва ихтисоргарӣ, фарогирии осонтар ва сареътар пешниҳод намудани маводи таълимӣ мебошад. Барои дар зеҳни навомӯз муддати тӯлонӣ нигоҳ доштани мавод бо вазну қофия додани он таъсири созгор дорад. Масалан, дар баҳши савтиёт (фонетика) Хоҷа Ҳасани Нисорӣ низоми ҳамсадоҳои забони тоҷикиро бо ин васила хеле мушаххас пешниҳод кардааст. Ӯ меорад, ки: «Аз он ҷумла (аз ҷумлаи 28 овози муштараки арабиву тоҷикӣ) ҳашт ҳарф аст, ки мустаъмали забони форсӣ нест, хоси забони арабист» [10, 10]. Ва ин андешаи худро бо ин қитъаи Шарофуддини Алӣ тақвият медиҳад:

Ҳашт ҳарф аст, кӣ андар порсӣ н-ояд ҳаме,
То наёмӯзӣ, набошӣ андар ин маънӣ муъоф.
Бишнава аз ман то кадом аст он ҳуруфу ёд гир,
Со-ву ҳо-ву, сод-у зод-у, то-ву зо-ву, ғайн-у қоф!

[10, 10]

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, барои он ки теъдоду номи ҷаҳор ҳарфи тоҷикӣ дар зеҳни навомӯзон то дер бимонад, қитъаи зеринро меорад:

Ҳарфи махсуси порсӣ ба чор,
Пе-ву че, же-ву гоф, ай мухтор.
Дар каломи араб ба ғайри бадал,
Нашавад ҳеч гоҳ мустаъмал.

[10,63]

Барои донишомӯз дар илми қофия низ душвортарин қисмат ин аст, ки донишомӯз ном ва ҷойи ҳарфҳои қофияро дар хотир нигоҳ дорад, ин мушкилиро Ваҳиди Табретӣ чунин меорад:

Қофия дар асл як ҳарф асту ҳашт онро табаъ,
Чор пешу чор пас, он нукта, инҳо доира.
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ равӣ.
Баъд аз он васлу хурӯҷ асту мазиду нойира [10, 64].

Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар байте номи ҳаракатҳои қофияро барои хотирнишин шуданаш чунин ба назм даровардааст:

Рассу ишбоъу ҳазву тавҷеҳ аст,
Боз маҷрову баъд аз ўст нафоз [10, 64].

Ин тарзи усули пешниҳоди маводди таълимӣ ҷолиби тавҷҷуҳ аст. Ин аст, ки мустаҳкам азхудкунии маводди таълимӣ чунин гузориши таълимро дар назар дорад, ки мувофиқи он, хонандагон маводро асоснок аз худ менамоянд, онро дар хотир мустаҳкам нигоҳ медоранд ва барои ҳалли вазифаҳои донишандӯзиву амалӣ истифода мебаранд.

Аз ин рӯ, ба маврид медонем, ки оид ба таълим бо ин усул асареро мавриди баррасӣ қарор бидиҳем, ки солиёни зиёд китоби таълимии толибилмон буда ва мебошад. Манзури мо, китоби луғати манзуми арабӣ ба тоҷикии Бадриддин Муҳаммад ибни Ҳусайн Фароҳии Сачзӣ (вафоташ 640 ҳ.қ.-1243м машхур ба Абунасири Фароҳӣ бо унвони «Нисоб-ус-сибён» мебошад. Ин китоб соли 1894 дар Тошканд чопи сангӣ ва соли 1942 бо кӯшиши доктор Муҳаммад Қаводи Машкур дар Техрон чопи интиқодӣ шудааст. Дар Тоҷикистон бо кӯшиши Саидамир Аминов ду маротиба солҳои 1993 ва 2018 ба нашр расонда шудааст.

Абунасири Фароҳӣ шоир, адиб ва луғатшинос садаи ҳафтуми ҳиҷрӣ аст: «Абунасири дар рустан Фароҳ (дар миёнроҳи Ҳироту Сиистон) ба дунё омад. Ва гуянд: кури модарзод буд ва дар дарбори Баҳромшоҳ бини Тоҷиддин, подшоҳи Сиистон, ки бо подшоҳони Ғур пайвастагӣ дошт, мезист. Бадриддин Абунасири Масъуд ё Маҳмуд ибни Абубакр бани Ҳусайн ибни Қаъфар Фароҳӣ (- 605 қ.) дар шаҳре ба номи «Фарах» ё «Фароҳа», ки миёни Ҳироту Сиистон қарор дорад мутаваллид шуд. Ин шаҳр, ки акнун дар ҷанубу ғарби Афғонистон аст ва маркази вилояте ба ҳамин ном мебошад. Дар ҳамлаи муғул вайрон шуд ва сипас аз нав бино гардид ва аз авохири қарни ҳафтум ободии пешини худро боз ёфт. Вале дар замони Нодиршоҳ афшор ба дасти лашкариёни Қизилчош ба тороч рафт. Имрӯз шаҳре кучакусту болиғ бар понздаҳ ҳазор тан ҷамъият дорад. Ў ҳангоми тавлиди нобино буд. Абунасири Фароҳӣ дар луғати араб ва ҳадис маҳорати тамом дошт. Китоби маъруфи ӯ «Нисоб-ус-сибён» аст, ки ба манзури суҳулати таълими луғоти арабӣ ба кӯдакон ва навомӯзони бузургсоли форсизабон суруда шудааст. «Абунасири ин китобро ба фармони Низомулмулк Ҳасан вазири Баҳромшоҳ суруд» [12, 96]. Нусхаҳои қадимаи ин китоб шомили 200 байт шеър аст, ки барои таълими луғоти арабӣ ба кӯдакон бо сабки равон ва дилписанд ба назм омада ва бо истиқболи фаровон мувоҷеҳ шуд ва қарнҳои мавриди истифодаи навомӯзони форсизабони Эрон, Афғонистон, Мовароуннаҳр ва Туркия қарор гирифтааст.

Абунасири Фароҳӣ барои ин ки назми китоб аз ҳолати якнавохтӣ хориҷ шавад ва кӯдакон дар ба хотир супурдани он абёт малул нашаванд, назми китобро бар авзони мухталифи арӯзӣ тақсим кардааст ва бо диққатназарии хоси худӣ ӯ буда, барои ҳар як аз алфози арабӣ маъонии муносибе, ки ғолибан маъодили он аст, ба забони порсӣ сара офаридааст.

Ў, ҳамчунин, китоби «Қомеъ-ус-сағир», таълифи Муҳаммад ибни Ҳасан Шайбонӣ (135- 189) - ро низ дар соли 617 ба назм даровардааст.

Таърихи марги ӯ маълум нест, ҳамон қадар метавон гуфт, ки вай дар замони ҳамлаи муғул ба Эрон мезиста, ба қавли котиб Қалабӣ дар «Кашф-ул-зунун» то 640 ҳиҷрӣ ҳайёт доштааст. Ибни Ҳусом дар Шарҳи худ бар «Нисоб», ки дар нимаи қарни ҳаштум онро навишта, менависад: «ки ғури ӯ дар қарияи Раҷ аз навоҳии Фароҳ аст» [11,5].

Номи «Нисоб-ус-сибён» дар «Кашф уз- зунун» бо номи «Нисоб-ул-баён» омадааст: «Нисоб-ус-сибён» дар луғат аст ва он манзумаест дар дувист байт, ки Фароҳӣ ба назм оварда ва Са-

идшарифи Чурчонӣ таълиқае ба он навишта ва Камол ибни Цамол онро тахти унвони «Риёз- ул- фитён» ба форсӣ шарҳ кардааст.

Абунасири Фарроҳӣ ин китоби худро «...дар дувисту бист байт омад» - мегӯяд, вале дар нуса- хаҳои баъдина байтҳо афзудааст.

Китоби Абунасири Фароҳӣ луғати арабӣ-тоҷикӣ буда, дар назм эҷод гардидааст. «Нисоб-ус-си- бён» аз 15 фасли хурд ва чи тарзе, ки зикр шуд аз 220 байт иборат мебошад. Ин луғати манзуми арабӣ ба тоҷикӣ, ки дар вазнҳои гуногун ба 1220 калимаи арабӣ маънои тоҷикӣ медиҳад. Му- аллиф қабл аз баёни ҳар фасл номи баҳр ва тафъилаҳои онро таъкид мекунад:

Ба баҳри тақориб тақарруб намоӣ,
Бар ин вазн мизони табъ озмоӣ.
Фаъӯлун, фаъӯлун, фаъӯлун, фаъӯл,
Чу гуфтӣ, бигӯӣ, эӣ маҳи дилрабоӣ:
Само-осмон, арзу габро - замин.
Маҳаллу макону маон аст - ҷой,
Рачул - марду маръат - зану завҷ - ҷуфт,
Ғанӣ - молдор асту мискин- гадоӣ

[12,14].

Сабаби луғати худро ба назм навиштани муаллиф дар он аст, ки ҳифзи шеър осону шавқовар ва хотирмон буда, таъкиди вазну рукнҳо низ арзиши маърифатомӯзӣ дошта, шавқи донишомӯ- зонро ба ҳифзи онҳо бештар мекунад. Пеш аз таъкиди вазн ба хонанда ба тарзи хос мурочиат кардани муаллиф низ онро мисли дарсе ё муоширае, ки дар хузури мусобикакунандагон баргузор мешавад, хувайдо мегардонад:

Зиҳӣ, таровати рӯят гули ҳамешабаҳор,
Қади ту дар чамани ҳусн сарви хушрафтор.
Мафӯзилун, фаъилотун, мафӯзилун, фаъилот.
Бигӯӣ Мучтас ин баҳрро, бикун тақорр:
Салосу ҳамс - сеvu панҷу арбаъ аст ҷаҳор,
Валек ситтаву сабъа, самония, тисъа
Шаш асту ҳафт, дигар ҳашту нух, чу алф - ҳазор.

[12,11].

Ин асар имрӯз низ мавриди истифода қарор дорад ва ҳамчун фарҳанги омӯзиши забони арабӣ ин тарзи пешниҳоди мавдро гузашти вақт, яъне наздики 800 сол, нишон дод, ки хеле бамавқеъ ва муфид аст. Ҷолибияти дигар дар он аст, ки тарзи водоркунии мусобикавири матраҳ мекунад:

Эӣ ба бориқӣ миёнат ҳамчу мӯе дар назар,
Ғунча аз ранги даҳонат мехӯрад хуни ҷигар.
Фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилун,
Хез дар баҳри рамал ин қитъаро бархон зи бар.

[12,10].

«Нисоб-ус-сибён», ки аз асри 13 то ибтидои асри 20 барои таълими забони арабӣ ва баъзе вазнҳои арӯз ҳамчун китоби дарсӣ истифода мешуд, арзиши калони таълимӣ дошта, солиёни зиёд дастнавишт шуда, баъдан чандин маротиба ба ҷоп расидааст. Дар пайравии он чандин луғатҳои манзуми арабӣ - тоҷикӣ, форсӣ-туркӣ, форсӣ-ҳиндӣ ва ғайра таълиф шудаанд, ки машҳуртарина- шон инҳоянд:

«Заҳрат-ул-адаб»-и Шукруллоҳ ибни Шамсуддин Аҳмад (а.13), «Насиби ихвон»-и Мутаҳҳар (а.14), «Тачниси хат» ва «Рисолаи таҷнис ул-луғот»-и мансуб ба Абдурахмони Ҷомӣ, «Фаҳми сибён»-и Фазуллоҳ (а. 16), «Рисолаи фатҳия дар луғати арабия»-и Абулфатҳи Ҳичозӣ, «Куният - ул-фатён»-и Садри Бадр (а. 17) ва ғайра.

Худуди 800 сол аст, ки ин китоб бо номи «Нисоб-ус-сибён» дарсомӯзи наслҳои бисёр аз тоҷик-забонан аст ва ҳанӯз ҳам короии худро ҳифз кардааст. Наслҳои баъди низ ба таносуби ниёз бандҳо ба он афзудаанд ё понавиштаҳо ё шаҳрҳои ба он нигоштаанд ва ба наслҳои пас аз худ супурдаанд.

Ин китоб дар асл барои ин падида омадааст, ки ба кӯдакон бархе луғоти арабӣ ва иттилооти дигар биёмӯзад, аммо, дарвоқеъ, ба матне табдил шуда, ки аз кӯдак то калонсолро ба қор меояд ва афзудаҳои садсолаҳо низ ба он коргардҳои дигаре бахшидааст. Ин навиштаҳо муаррифии «Нисоб-ус-сибён» ва афзудаҳои дар қанори ошноии кӯтоҳе бо муаллифи он аст.

Муаллифи «Нисоб-ус-сибён»-ро Абунасири Фарроҳӣ, Бадриддин, Масъуд (ё Маҳмуд) Маҳмуддин Абу-бақр бини Ҳусайн бини Чаъфар, Фароҳии Сачзӣ (Сачзӣ = Сачистонӣ = Систонӣ) навиштаанд, ки ҷуз ихтилоф дар номи ӯ вайро гоҳ бо Имом Шарафиддин Нуъмиддин Фароҳӣ, ки ҳар ду муосир ва аҳолии як шаҳр ва ҳамасри Яминиддин Баҳромшоҳ ибни Тоҷиддини Ҳарб Амири Систон дар аввалҳои қарни 7-уми ҳиҷрианд, иштибоҳ гирифтанд [11,11].

Дар ҳар ҳол муаллифии «Нисоб-ус-сибён» ба Абунасири Фарроҳӣ шуҳрат дорад. Номи Фарроҳӣ дар ахбори марбут ба Афғонистон бисёр шунидаем. Фароҳӣ имрӯза номи вилояте аст дар ҷануби ғарби кишвари Афғонистон, ки маркази он шаҳри маъруфи Фароҳ аст. Пеш аз ин аз Фароҳ ё Фароҳ аз шаҳрҳои Систон ва бахше аз хоки Эрон буд. Ин шаҳр дар ҷаҳонроҳи Ҳирот, Қандаҳор ва Систон қарор дорад.

Шаҳри овозадори Фароҳ дар ҳамлаи муғул вайрон гашт ва сипас аз нав бозсозӣ шуд ва аз авохири қарни 7 - уми ҳиҷрии қамарӣ ободии пешини худро боз ёфт. «Барқарор гардидани шаҳрҳои бисёр султ ба вуқӯъ меомад, бо вучуди ин, дар зарфи бист соли охири асри 12 ва ибтидои асри 14 дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд» [5, 618]. Дар замони Нодиршоҳ низ як бор ба дасти лашкариёни Қизилбош ба торҷ рафт.

Ин шаҳр бо сабаби убури рӯде, ки Фароҳ ном дорад ва барои ин ки дар минтақаи гарм воқеъ аст, ҷойе аст сарсабз ва пушидааст аз дарахтҳои хурмо ва меваҳои бисёр ва боғистонҳо ва мазориҳои босафо. Аз зиндагонии Абунасири Фароҳӣ ва таваллуду вафоти ӯ иттилооте чандон дар даст нест, гӯянд, ки кӯри модарзод буда, дар луғати арабӣ ва ҳадис маҳорати тамом дошта, дар замони ҳамлаи муғул ба Эрон мезистааст ва то соли 564-и ҳиҷрӣ- қамарӣ зиндагӣ мекардааст, низ гӯянд, ки қабри ӯ дар Қарияи Раҷ аз Навоии Фароҳ аст [12, 12].

Машҳуртарин асари Абунасири Фароҳӣ «Нисоб-ус-сибён» аст. Ӯ асари дигаре низ дорад ва он ба назм овардани китоби машҳури «Ҷомеъ-ус-сафир фил фуруғ» аз нигоришҳои фикҳӣ мавриди таваҷҷуҳи аҳли суннат навиштаи Муҳаммад бини Ҳасани Шайбонӣ аз шоғирдони Абуҳанифа аст. Ин китоб ҳовӣ (532 масъалаҳои фикҳӣ аст) ва пас аз таълиф мавриди таваҷҷуҳи фикҳҳои ислом ба вижа фақеҳони аҳли суннат воқеъ шудааст.

Шоир Абунасири Фароҳӣ ба назм даровардани «Ал-ҷомеъ-ал-сафир»-ро дар ҷимод-ул-охири соли 617 ба поён расонд ва онро «Ламъат- ал - бадр» ном ниҳод. Иллати ба назм овардани ин китоб яке шуҳрати он ва дигар осонсозии фароғирии он будааст.

Пас аз он Алоиддин Муҳаммад бини Абдурахим бини Ҳуҷандӣ «Ламҳата-ал-бадр»-ро шарҳ кард ва онро «Зун-ал-лаъма» ном гузошт.

Тавре қайд рафт, «Нисоб-ус-сибён», ки ихтисоран «Нисоб» хонда мешавад ва ҷунин ном гузоштани муаллиф барои он «Нисоб-ус-сибён» будан ба маънои нисоби кӯдакон аст.

Калима ё вожаи нисоб ба маънии асл ва марҷаъ (марҷаъ ҷойи ручӯъ, ҷойи бозгашт, ҷойи шахсе, ки ба қоре ба ӯ мурочиат мекунад), яъне оғози ҳар чиз, аҳди муъмин аз ҳар чизе ё нахустин ва камтарин мизон ва миқдори таъиншуда аст. Нисоб истилое аст, ки дар фикҳ, бавижа дар санҷиши закот қорбурди бисёр дорад.

Аз ин рӯ, агар дороиҳои як фард ба ҳадди нисоб бирасад аз ӯ ба миқдори муайяни закот (молиёт) мегиранд. Ҷунин ҳадди нисоб барои амволи мухталиф мутафовит аст. Нисоб, инчунин, сиккаи нуқра, дусад (200) дирҳам сиккаи нуқра аст, яъне агар дорои нуқраи шахс ба дусад сикка (бо вазни муайян) бирасад ба ӯ закот (молиёт) тааллуқ мегирад.

Асари «Нисоб-ус-сибён» дар асл 200 байт будааст ва ҳамин равшан ифода мекунад, ки онро «Нисоб-ус-сибён» ном ниҳодааст, ки 200 байт дорад ва бо ин 200 байт кӯдакон ба ҳадди нисоби омӯзиши вожаҳои арабӣ мерасанд.

Доктор Муҳаммадҷавод Мушквар дар муқаддимае, ки ба «Нисоб-ус-сибён»-и хеш бар асоси чопи Берлин оварда, навиштааст: “Нисоб нуқра, яъне ҳадде, ки закот ба он тааллуқ гирад ва соҳиби он ғанӣ шумурда шавад- дувист дирҳам аст” [12, 12].

Ҳамин тарик, Абунастри Фароҳӣ китоби худро «Нисоб-ус-сибён» ном ниҳода ва ғанӣ шудани кӯдаконро дар луғати араб пас аз ба хотири супурдани он абёт дар он маънӣ истиора (ба ғайр маънии асли истифода кардани маънои калима) овардааст. Абунастри Фароҳӣ абёти худро талвехан (суханеро сарбаста гуфтаанд) дар сафо ва чило ба нуқра ташбеҳ ва ҳар байтро ба як дирҳам нуқра тамсил намуда ва гӯё дар назар дошанд, ки ҳар кӯдаке ин дувист байтро фаро гирад ба манзалаи он аст, ки маълумоти ӯ ба ҳадди нисоб ва андозаи камол расида ва бояд, ки закоти он миқдор аз маълумотро ба фуқарои илм ва адаб нисор намояд».

Ҳамчунин афзудааст: «Инак метавонем бигӯем, ки тасмияи ин китоб ба «Нисоб-ус-сибён» маҳз тавозуҳ ва таҷанид (канорагирӣ) азхуднамоӣ аст: ва ло ҳақиқат онро «Нисоб-ур-риҷол» бояд хонад, фаҳмидани матолиб ва муҳтавиёти он, аз ҷумла, камолоти олиҳа мебошад» [10,203]. Ин навиштаҳо арҷу суҳан аз нусхаи асли мебошад, унвони «Нисоб-ус-сибён» ва арҷу суҳан аз нусхаи асли омехта бо тағирот ва изофот садаҳои баъд бошад, унвони «Нисоб-ус-сибён»-ро кор хоҳем бурд.

Оғози «Нисоб-ус-сибён» низ ҳамчун дигар бахшҳои ин китоб ва ҳар китоби пурмуроҷа дар тӯли асрҳо ва қарнҳо таъриф шуда ва қостагиро, афзудагиро ва тағйирҳое дар он сурат пазируфтааст. Аввалин тағйирҳо афзудани салавоту салом бар муқаддимаи китоб ба сабки шиа аст, ки дар нусхаи қухан нест. Далели ин амр низ табиӣ аст: аз он рӯ, ки дар асл ҳукуматҳои муттаасиби ший, мутолиаи ин асар ба ҷурми мансаби тасаннум муаллифи он мамнуъ нашавад. Дар оғоз низ гуфтем, ки дар шаҳри Фароҳ, он ҳам пеш аз ҳамлаи муғул, пайравони мазоиби тасаннум зиёд мезистанд ва Абунастри Фароҳӣ низ ба ин қарина ва ба қаринаи ба назм даровардани китоби фикҳӣ аз аҳли суннат, шиа набудааст, ҳатто агар шиа будани ӯро ба фарзи маод бипазирем чунин имконе барои ӯ набудааст, ки ба сароати тамом, хутбаи оғозини китобро бо салавоту салом бар Муҳаммад ва оли Муҳаммад ва писари амуи вай, ки васии ӯ ва ҳамили ливои ӯст оғоз кунад.

Аз муқаддимаи кӯтоҳи «Нисоб-ус-сибён», ки чизе дар ҳудуди ҳамин аст, ки хоҳем овард, ҳовии (дарбаргиранда, ихотақунанда) бархе бозиҳои воҷгонӣ ва ҳунарнамоиҳои адабӣ ва фалсафаи таълиф ва номгузори китоб аст. Ин муқаддима ба зикри тарҷумаи бархе бахшҳои он дар дохили шакл, иттилооте бисёр аз китоб ва анғезаи он ва сатҳи дониш ва завқи адабии муаллифи он дар ихтиёри мо хоҳад ниҳод:

«...Ки чун сибёнро пеш аз таълими луғати араб рағбат меафтад ба ашъори форсӣ-чи хуш омадани шеър мартабаҳои мавзунро ва реза (завқи табиӣ, сириштабъ) аст. Ва таълими луғати араб калиди ҳамаи илмҳост. Қадре аз вай ба назм ёд кардем, то бетакаллуф ёд гиранд ва чанд байте, ки зобит буд мар ҳар чизеро аз улум ба миёни ин китъаҳо даровардем, то ба навиштану хондани ин нусха ҳамаро рағбат афтад ва чун маҷмуъ дувист байт омад, ӯро «Нисоб-ус-сибён» ном кардем ва «биллаҳ-ал-тавфиқ ва аллай-ил-таклон (муваффақият ба дасти Худо ва тавақал бар ӯст)» [12,7].

Тавре қайд рафт, китоби таълимии «Нисоби сибён» ба назм аст. Жанри сурудаҳо бештар ба сабки ғазаланд, яъне ду мисраи байти аввали онҳо ва мисраи охири ҳар байт ҳамқофияанд. Сурудаҳо бо вазнҳо ва қофияҳои матнҳо яканд. Зеро ки танвиъи вазн ва қофия, мояи ошноии кӯдак бо авзони муҳталифи арӯз ва қофияҳои гуногун шавад ва ҳам китобе ҷазобтар барои ӯ бисозад. Шумораи абёти оғозии ҳар суруда аксаран 11, ба таври мутавассит 5-10 ва истисноан дар як маврид 18 аст (агар афзоише дар он сурат наёфта бошад). Дар сурудаҳои як, ду, се байтӣ ба сурати қитъа низ дар ин асар ба ҷашм меҳӯрад. Дар асл, шумораи маҷмуи абёти ин китоб дар асл дусад будааст. Қисми бештари китоб омӯзиши луғати арабӣ - бо тарҷумаи тоҷикӣ барои онҳост. Дар асар гоҳ як, гоҳ ду, гоҳ се ва гоҳ бештар ва ҳатто гоҳ 9-10 вожаи арабӣ бо як муодили тоҷикӣ омадаанд. Намунаи вожаҳои туркӣ ё хиндири низ метавон дид, ки дар қанори муодили арабии худ баробарниҳоди тоҷикӣ доранд. (Агар абёт ҳовии ин вожаҳо афзоиши наслҳои баъд набошанд). Инчунин, номи ҳамасрон ва фарзандон ва хешони наздики Пайғамбар (с), номи сурраҳо, номи қалъаҳои хайбар, номи дардҳои кушанда, номи моҳҳои Румӣ, номи моҳҳои эронӣ, номи манзилгоҳҳои ситорагон, теъдоди рӯзҳои моҳҳои хуршедӣ ва вазни маҳсуси фулузот, аз дигар иттилоотеанд, ки нусхаи

«Нисоби сибён» дар ихтиёри хонандагони худ мегузоштааст.

Қисматҳо ё ҳар суруда бо унвоне оғоз мешавад, ки номи баҳр (вазни шеър) - ро дар худ дорад. Албатта, ба дурустӣ муайян нест, ки дар нусхаи оғозӣ қитъаҳо чӣ гуна аз якдигар чудо шудаанд ва оё ин унвонҳо дар нусхаи нахуст будааст ё не?

Роҳҳои осонсозии фарогирии кӯдак ва калонсол аз тариқи шеър ва талхис ва ихтисоргарой пешинаи дароз дар фарҳанги мо дорад.

Китоби омӯзишии сунатии мо «Нисоби сибён» нахустин сурудаи омӯзишӣ аст, ки кӯдак бо он рӯ ба рӯст ва бо он луғат ва бархе чизҳои дигар меомӯзад. Дар «Чомеъ-ул-муқаддамот», ки нахустин матни омӯзишӣ сарфу наҳви арабӣ аст, китобе бо номи «Авоили мавзуна» вучуд дорад, ки авомили наҳл (таъсиргузори дар араби калимот) - ро бо шеър баён мекунад.

Асари баъдӣ «Ал-фиҳ»-и Ибни Малик аст, ки наҳви арабиҳо ба шеъри арабӣ меомӯзад. Асарҳои дар фикҳ ва илми риҷол ва улуми дигар низ дорем, ки, албатта, хондани онҳо маҷбурӣ нест. Чун намуна манзумаҳои мантиқу фалсафа сурудаи Ҳочӣ Муллоҳодӣ Сабзворӣ аз машҳуртарин, зеботарин ва баъдмондатарин осори нигоришӯфта дар улуми ақлианд. Барои омӯзиши хунароҳи низ манзумаҳо дорем. Чунин шеvaro бисёре аз омӯзгорон, донишмандон ё шогирдон бо завқ барои фарогирии илмҳои нав ва қадим ба қор гирифтаанд. Асарҳои манзуми барои омӯзиши забонҳои фаронсавӣ ё туркӣ ба форсӣ ҳам мавҷуд аст.

Чунин услуби навиштан барои кӯдакон минбаъд низ идома пайдо намудааст. Устод Садриддин Айнӣ низ дар пайравии «Нисоб-ус-сибён» китоби таълимии бо номи «Таҳзиб-ус-сибён» дорад, ки яке аз китобҳои қироат аст, ки соли 1908 -1909 барои мактабҳои нав (ҷадидӣ) навишта буд. Чопи якуми асар аз 41 боб, нашри дуюм аз 43 боб иборат буд. Устод Садриддин Айнӣ ҳамчун педагог фарҳанги таълимро мувофиқи синну сол ва савияи дониши талабагон баён мекунад, дар баъзе бобу қисмҳо саволу ҷавобҳои кӯтоҳу саҳеҳро ба хонанда пешкаш менамояд. Асари «Таҳзиб-ус-сибён» - менависад, Абдуссалом Деҳотӣ – азбаски он вақт китоби дарсии тоҷикӣ як чизи нодир буд, мо ин китобро дар синфи дуюм хондем... Дар он ҷо аз чизҳои, ки дар зиндагӣ бисёр заруранд, аз дӯстӣ, меҳнат, эҳтироми ҳамдигар, ҳатто аз қоидаҳои пухтани таом, аз ҳайвонот, аз боғ, қор қардани боғ, нафурӯхтани замин, аз муносибатҳои байни ҳамдигар сухан меравад [7,281].

Барои мухтасарбаёнӣ ва ихтисоргарой барои бахотирсупории бештар, дар мо камтар қор шудааст, вале намунаҳои онҳоро дар илмҳои гуногун дар гузашта хеле зиёд дорем.

Истифода ва баҳрагирӣ аз маодили абҷадӣ аҳдод ва ҳуруф низ рушанӣ барои ба хотирсупории таърихҳо будааст. «Моддаи таърих» - яке аз ин қорбудаҳост. Барои намуна дар шеъри зер таърихи таваллуд, соли поёни таҳсилот ва таърихи даргузашти Абуалӣ ибни Сино бо ҷамъи ҳуруфи се калимаи бемаънӣ, аммо ба ёд монданӣ, дар хотир менамояд:

Ҳуччат-ул-ҳақ Абуалӣ Сино,
Дар шачаъ омад аз одам бар вучуд.
Дар шасо қард қасби ҷумла улум,
Дар таказ қард ин чаҳон бидруд.
Шачаъ - 373, шасо - 381, таказ - 427 ҳ.қ.

Хулоса, дар умум, ҳамаи ин дар қанори ҳам, намоёнгари бинишу назарияи қудамо дар омӯзишанд. Истифода ва баҳрагирӣ аз ҳар гуна абзори мумкин барои фарогирии осонтар ва сарътар «Нисоби сибён» ё «Нисоб-ус-сибён» танҳо як намуна, аммо бориз аз қӯшише, ки метавонад дар ин замон низ мавриди тавачҷуҳи хос қарор гирад. Ҳамин тарик, ин ва дигар асарҳои, ки дар пайравии «Нисоб-ус-сибён» эҷод шудаанд, аз эҷоди як равия ё мактаби хосе дарак медиҳанд, ки барои пешрафти раванди таълим ва дар умум ҷомеа таъсири муассире гузоштаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдуллоев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X- XI вв / И. Абдуллоев. – Ташкент: Фаъ, 1984. – 193 с.
2. Айнӣ, С. Ба Мирзо Турсунзода / Садриддин Айнӣ // Шарқи сурх, 1956. – № 4. – С. 107-110.

3. Айнӣ, С. Куллиёт иборат аз 5 ҷилд. Ҷ.5 / Садриддин Айнӣ. – Душанбе, Ирфон, 1966. – 344 с.
4. Ал-Фахури, Хана. История арабской литературы. – Москва: Изд. иностр. лит., 1959. – 368 с.
5. Бертельс Е.Э. Носири Хисроу и его взгляды на поэзию / Е.Э. Бертельс // ИАН.Тадж.ССР, отд. общест. наук, вып. 4, 1953. – С.139-153.
6. Гафуров, Б. Тоҷикон / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 716 с.
7. Деҳотӣ, А. Ҳикояҳо доир ба мулоқотҳои ман бо устод / Абдусалом Деҳотӣ.
8. Зеҳнӣ, Т. Саъати сухан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1998. – 116 с.
9. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Девои / Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2025. – 192 с.
10. Нисорӣ Хоҷа Ҳасан. Чаҳор гулзор Х. Ҳ. Н. – Душанбе: Дониш, 1998. – 116 с.
11. Хоҷаев, Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Шуҷоӣён, 2011. – 230 с.
12. Фароҳӣ, А. Нисоб-ус-сибён. А. Фароҳӣ. Тасҳеҳ ва таҳияи доктор Муҳаммадҷаводи Мушқвар, ба нақл аз «Риҳонат - ал - адаб», ҷилди 3. – С. 203.
13. Фароҳӣ, А. Нисоб-ус-сибён / А. Фароҳӣ. Тавзеҳ ва таҳияи Саидамир Аминов. – Душанбе: Маориф, 2018. – 40 с.

КИТОБИ ДАРСӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ОМУӢЗИШ

ОмуӢзиш ҳамчун раванди мақсадноки ошно намудан ва азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ - фарҳангӣ ҳазорсолаҳо пеш зухур намудааст.

Имрӯз хориҷиҳо дар ихтисоргарой барои омуӢзиши улум ва фунун аз мо пеш гузаштаанд. Осонсозии фарогирии кӯдак ва калонсол аз тариқи шеър ва талхис (гузориши кӯтоҳ, мухтасар) ва ихтисоргарой пешинаи дароз дар фарҳанги мо дорад.

Истифодабарӣ аз маодили абҷадӣ, адад ва хуруф низ рушанӣ барои ба хотирсупории таърихҳо будааст. Баҳрагирӣ аз ҳар гуна абзори мумкин барои фарогирии осонтар ва сареътар «Нисоби сибён» ё «Нисоб-ус-сибён» танҳо як намуна, аммо бориз аз кӯшише, ки метавонад дар ин замон низ мавриди тавачҷуҳи хос қарор гирад.

Мақсади асосии таълим-дастирии раванди пешрафти ҷамъият аст. Ҳамаи инҳо дар қанори ҳам, намоёнгари бинишу назарияи гузаштагонӣ мо дар омуӢзишанд. Истифодабарӣ аз ҳар гуна абзори мумкин барои фарогирии осонтар ва сареътар «Нисоби сибён» ё «Нисоб-ус-сибён» танҳо як намуна, аммо бориз аз кӯшише, ки метавонад дар ин замон низ мавриди тавачҷуҳи хос қарор гирад. ОмуӢзиши навиштан барои кӯдакон минбаъд низ идома пайдо намудааст. Садриддин Айнӣ низ дар пайравии «Нисоб-ус - сибён» китоби таълимие бо номи «Таҳзиб-ус-сибён» дорад, ки яке аз китобҳои қироат аст, ки соли 1908 -1909 барои мактабҳои нав (ҷадидӣ) навишта буд. Нашри якуми асар аз 41 боб, нашри дуюм аз 43 боб иборат буд.

Ҳамин тариқ, ин ва дигар асарҳои, ки дар пайравии «Нисоб - ус- сибён» эҷод шудаанд, аз эҷоди як равия ё мактаби хосе дарак медиҳанд, ки барои пешрафти раванди таълим ва дар умум ҷомеа таъсири муассире гузоштаанд ва метавонат гузоранд.

Калидвожаҳо: Фарогирии кӯдак ва калонсол, раванди мақсадноки ошно намудан, Моддаи таърих, баҳрагирӣ аз ҳар гуна абзори мумкин, завқ барои фарогирии илмҳои нав, ихтисоргарой барои бахотирсупорӣ.

ТРАДИЦИОННАЯ ОБУЧАЮЩАЯ КУЛЬТУРА

Обучение, как целеаправленный процесс ознакомления и освоения социально - культурново опыта, возникло ещенесколько тысячелетий назад. Сегодня иностранци опережают нас в сокращении науки и учебных дисциплин. Облегчение охвата детей и взрослых посредством стиха и сокращения учебного материала в нашей культуре имеет давнюю историю.

Использование уровнения, числа ибукв тоже было открытием для запоминания ситорических дат.

Использование всякого рода информации в «Нисоб – ус - сибён» может быть возможно для

более лёгкого и широкого охвата круга читателей. «Нисоб-ус-сибён» только образец, однако переполненный усилиями изучения что в наше время достоинсобо внимания и изучения.

Ключевые слова: охват детей и взрослых, целенаправленный процесс ознакомления, историческая статья, использование информации, страсть к наукам, сокращение для запоминания.

THE CULTURE TRADITIONAL LEARNING

Education as the target process of familiarization and learning the cultural and social practice appeared thousands years ago. Today foreigners are for ahead of us in shortening for learning all sciences and subjects.

For easiness of mastering of child and adult, by means of poem and contraction and shortening have a long past in our culture.

Using of abjad equations, number and letters are also lightening for remembering of histories. Using of different possible accessory for easier and quicker mastering.

«Nisobi sibyon» or «Nisobi-us-sibyon» is an only sample but obvious of attempt that can be the special attention of the time.

Key words: encircle of child and adult, target process of familiarization, substance of history, different recovery of possible spice, desire for learning of new sciences, shortening, for remembering.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғоибов Абдувоҳид Абдуҳолиқович - Муассисаи давлатии таълимии «Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода», омӯзгори кафедраи филология. Тел.: (992) 918-33-37-02

Information about the author: Ghoibov Abdvohid Abduholikovich -Tajik state Institute of culture and arts named after Mirzo Tursunzoda, the teacher of the Department of philology. :

тел: (992) 918-33-37-02

ПАДИДАИ МУРОДИФОТ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ ДАНДОНПИЗИШКӢ

Маҳмадов Н.¹

Яке аз масъалаҳои баҳсноке, ки то ба имрӯз миёни забоншиносону истилоҳшиносон қарор дорад, ин мавҷудияти падидаи вожагони ҳаммаъно, муродиф ё синоним дар низоми истилоҳоти ин ё он соҳа ба шумор меравад. Роҷеъ ба масъалаи муродифшавии истилоҳот диду назари суҳаншиносон якранг нест. Масалан, С.В. Гринёв-Гриневиҷ бар он ақида ҳаст, ки “қорбурди воҳидҳои луғавии махсус барои номгуӣ як мафҳум яке аз масъалаҳои муҳимми истилоҳшиносӣ маҳсуб меёбад” [3, 2; 11, 83].

Д. С. Лотте бошад, муродифшавии воҳидҳои истилоҳиро яке аз норасоӣҳои бузург дар истилоҳшиносӣ истилоҳгузинӣ мешуморад, зеро нахуст ин, ки истилоҳҳои зиёдатӣ басарфагии низоми истилоҳотро вайрон мекунад ва сони ин, ки хавфи нодурусти тафрикаи истилоҳҳои ҳаммаъно ба вучуд меояд [7, 9-10].

Ба андешаи Н. З. Котелова “Ба истилоҳ доштани муродиф хос аст, зеро он (истилоҳ) ба ин вазифаҳо мебошад, яъне он вазифаҳо, ки дар пеши муродиф гузошта шудааст, аз уҳдаи иҷро ба пуррагӣ баромада метавонад. Истилоҳҳои ҳаммаъно барои фасоҳату хушоҳанг гардидани калом бадеъ ба қор мераванд. Илова бар ин, истилоҳ худро яке гурӯҳҳои вожагони ҳаммаъношаванда мешуморад” [6, 25-26; 11, 82]. Забоншиносони дигар, ба монанди Б.Н. Головин, Р. Ю. Кобрин, О.С. Ахманова, В. П. Даниленко муродифҳои мутлақро маҳз хоси истилоҳот мешуморанд ва дар ин асос ин падидаро чуфти истилоҳӣ меноманд [2, 54; 1, 13; 4, 73; 11, 83].

Таҳлилу баррасӣ ва муқоисаи муродифшавии вожагону истилоҳоти соҳаҳои гуногун дар бештари пажӯҳиши забоншиносони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳқиқи амиқи илмӣ қарор гирифта, ба истилоҳ тавҷам будани ин қабати луғавӣ ё падидаи забонӣ аз тарафи эшон баён гардидааст. Масалан, муродифшавии истилоҳоти забоншиносӣ (овошиносӣ, сарф, нахв) дар заминаи маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ дар як қатор мақолаву асарҳои забоншинос С. Ҷоматов дарҷ ёфтааст [8]. Муродифшавии истилоҳоти бемориҳои пӯст ва зӯҳравӣ бар мабноси маводи забонҳои тоҷикиву англисӣ дар мақолаи Д. Н. Каримова низ баён шудааст [5, 62-70]. Яке аз фаслҳои боби дуҷуми рисолаи С. Р. Ҳасанова ба муродифшавии истилоҳоти бофандагии забонҳои тоҷикиву англисӣ бахшида шудааст [14]. Қ. М. Қурбонназаров низ яке аз фаслҳои боби дуҷуми рисолаи хешро ба муродифшавии истилоҳоти маориф дар заминаи маводи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшидааст [15]. Дар фасли чоруми боби дуҷуми рисолаи П. Насимова муродифшавии истилоҳоти растаниҳои шифобахши худрӯсӣ забонҳои тоҷикиву англисӣ мавриди таҳлилу муқоисавӣ қарор гирифтааст [9, 81-91].

Бояд таъкид дод, ки ин қабати луғавӣ дар низоми истилоҳоти дандонпизишкӣ забонҳои тоҷикиву англисӣ мавқеи назаррас дорад, зеро дар раванди таҳқиқ мо миқдори зиёде истилоҳотро мушоҳида намудем ба якдигар муродифанд. Ин қазия, пеш аз ҳама, ба он алоқаманд аст, ки истилоҳоти дандонпизишкӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар заминаи вожагони забонҳои юнониву латинӣ ба вучуд омадаанд. Аз ин лиҳоз, яке аз сарчашмаҳои ташаккул ва тақомули истилоҳҳои ҳаммаъно дар ҳар ду забон ҳам, вомвожагони юнониву латинӣ ба шумор мераванд.

Ҳамин тавр, он истилоҳ-муродифҳои дандонпизишкӣ, ки дар раванди пажӯҳиш мушоҳида гардиданд, чунин дастабандӣ намудем:

1. Истилоҳоте, ки аз дигар забонҳо ба таркиби луғавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ворид шуда, дар баробари истилоҳи аслии забон, силсилаи муродифоти ҳаммаъно соҳаи дандонпизишкӣро ташкил медиҳанд: аппарат (русӣ) – чиҳоз (арабӣ) – дастгоҳ (тоҷикӣ); варам (арабӣ) – омос (тоҷикӣ); олат (арабӣ) – асбоб (арабӣ) – абзор (тоҷикӣ); ulitis (юнонӣ) – gingivitis (латинӣ)

1. Маҳмадов Назрдин – ассистенти кафедраи филологияи англис.

– gingival inflammation, inflammation of gum (англисӣ): “The patient's gums were red and swollen, indicating a case of ulitis” [18]. Вораҳои дандонҳои бемор сурх ва варам карданд, ки ин аз бемории илтиҳоби вора шаҳодат медиҳад). “So we will charge for teeth and spectacles, and, as a result, we shall increase the incidence of gingivitis and gum trouble” [19]. Ҳамин тавр, мо барои дандон ва айнак пул мегирем ва дар натиҷа, мо нархи табобатро барои бемории газаки милки дандон хиёд менамоем. “Ignoring the signs of gingival inflammation can lead to more serious periodontal disease” [21]. Беаҳаммиятӣ ба нишонаҳои илтиҳоби милки дандон метавонад ба бемории чиддии бофтаҳои атрофи дандон оварда расонад.

2. Истилоҳоти мураккабе, ки чузъи асосиашон муродиф ба шумор мераванд: нимафсара – нимғилофак [12, 26]; сайқалдиҳӣ – чилодиҳӣ [12, с. 26]; зиёддандонӣ – фузундандонӣ [21, 26]; хунравӣ – хуншорӣ – хунрезӣ [21, 8]; toothpaste – dentifrice (хамираи дандоншуйӣ).

3. Истилоҳҳои, ки яке аз чузъҳои асосӣ ё тобеъ ба якдигар муродифанд: дандони ақл – дандони хирад; шоҳаи афсарӣ – шоҳаи иқлилӣ; дарундаҳонӣ – дохилдаҳонӣ [21, 7]; ғилофакҳои рӯбарӯ – афсараҳои рӯбарӯ [21, 8]; газаки забон – илтиҳоби забон [Соат, 9]; дандони канорӣ – дандони паҳлӯӣ [21, 12]; сири дандон – минои дандон [21, 12]; радаи дандон – қатори дандон [21, 12]; дандонҳои табиӣ – дандонҳои аслиӣ [21, 13]; дандонҳои курсӣ – дандонҳои осие [21, 13]; сафҳачаи газиш – лавҳачаи газиш [21, 20]; dental pulp – tooth pulp; normal occlusion – normal bite (газиши муътадил); permanent occlusion – permanent bite (газиши доимӣ); dental tray – tooth tray (лавҳача барои ниғаҳдоши олати дандонпизишкӣ); bib holder – bib keeper (олати оби даҳан ниғаҳдоранда); sickle scaler – reaper-hook scaler – crescent scaler (олоти досмонанд барои бартараф кандани санги дандон); anesthetic syringe – anesthetic squirt (сӯзандоруи карахткунанда, беҳискунанда); needle-holder – needle-driver – needle-carrier (сӯзандон); polishing discs – grinding disc (чархи суфтакунӣ, сайқалдиҳӣ, чилодиҳӣ).

4) Истилоҳ-муродифҳои, ки чузъҳои асосӣ аз нигоҳи таркиби морфологӣ гуногун буда, ба ҳамдигар ҳаммаъноанд: rubber dam - dental dam (тахбасти резинии тунуки муҳофизакунанда); spoon excavator – dental spoon – dental curette (асбобе, ки бо он дандони пӯсидаро мекананд); safety spectacles - eye protectors – protecting spectacles – protective eyewear – protective goggles – protective spectacles – safety glasses – safety goggles – welder's goggles (айнаки сиёҳ (сабз); osteotome – bone chisel (остеотом, олот барои буридани устухони дандон).

5. Истилоҳҳои, ки ҳар ду чузъашон ба якдигар муродифанд: баландии газиш – иртифоъи хобиш [Соат, 8]; amalgam carrier – alloy bearer (олати таъминкунандаи малғам ба сӯроҳии дандон); football burnisher – soccer polisher (олоти сайқалдиҳии малғам пас аз тарокум ё ғализсози хамираи дандон). Микдори ин анвои истилоҳ-муродифот дар ҳар ду забони таҳқиқшаванда ҳам, камшумор буда, мо дар боло танҳо аз он истилоҳоте ёдовар шудем, ки дар раванди пажӯҳиш бо онҳо рӯ ба рӯ гардидем.

6. Истилоҳҳои, ки як ва ё ду чузъашон муродифанд: мавзунияти радаҳои дандон – таносуи қаторҳои дандон [21, 8]; maxillary universal forceps – universal pliers for the upper jaw (анбӯрои ҳаммақора барои кандани дандонҳои чоғи боло); maxillary left forceps - upper jaw teeth removal forceps on the left side (анбӯре, ки бо тарафи ростии он дандон мекананд); mandibular universal forceps – universal pliers for the lower jaw (анбӯрои ҳаммақора барои кандани дандонҳои чоғи поён);

7. Истилоҳҳои, ки яке аз муродифҳои асосӣ дар шакли ихтисора аст: ТБД – ташхиси барқии дандон, ташхиси ҳолати дандон ба воситаи қувваи барқ [12, 8]; HVS – high velocity saliva evacuation (асбоби баландсуръат барои тоза кардани моеъ, аз қабилҳои оби даҳон ва маҳлулҳои обӣ); LVS – low velocity saliva evacuation (асбоби суръати фаъолият паст барои тоза кардани моеъ, аз қабилҳои оби даҳон ва маҳлулҳои обӣ); Q-tip – cotton bud (тампончаи пахтагин).

Лозим ба ёдоварист, ки таъсири забонҳои арабиву русӣ, юнониву лотинӣ ва олмониву фарансавӣ да ташаккулу тақомули истилоҳ-муродифҳои дандонпизишкӣ забонҳои тоҷикиву англисӣ бағоят калон аст. Дар раванди гирдоварии мавод мо бо 600 адад вомвожаҳо ё истилоҳоти қарзии дандонпизишкӣ (250 адад дар забони тоҷикӣ ва 350 адад дар забони англисӣ) рӯбарӯ шудем, ки силсилаи муродифоти худро доранд.

Ҳамин тавр, мо истилоҳ-муродифҳои, ки як чуфташон вожаи аслианду як чуфти дигарашон

вомвожаанд ё ҳар ду чуфт ҳам вомвожаанд, ба таври зайл табақабандӣ намудем:

а) вожаи арабӣ+вожаи тоҷикӣ: тоҷ – ғилофак – афсара <афсараи Катс – ғилофаки Катс [12, 16]; Муодили истилоҳҳои тоҷ, ғилофак ва афсара дар забони англисӣ вожаи содаи crown буда, дар муқоиса ба муодили тоҷикиаш ба он падидаи муродифот зухур накардааст, яъне он муродиф надошта, вожаи сермаъно аст.

б) вожаи тоҷикӣ + вожаи туркӣ: думмал – чипқон: Барои табобати захмҳо, яра, оташсухта, пучак, чамра, думал, марҳами мумро бо усули захмбандӣ ба таври зайл тайёр мекунад: 100 г равғани зайтунро бо 50г мум омехта, гарм карда хунук мекунад [10]. Аз он дар тибби халқӣ ҳамчун малҳами пешобронӣ, дар захмҳои гуногун: чипқон, синга, колит, атеросклероз, гипертония, авитаминоз, манқа, тумов, ҳатто барои хориҷ кардани кирмҳои мудаввар (остритса) истифода мебаранд [10].

Муодили вожаҳои думмал ва чипқон дар забони англисӣ воҳиди abscess буда, дар соҳаи дандонпизишкӣ бо муродифи худ – boil истеъмоли мешавад. Хусусияти истилоҳ-муродифҳои зикршуда танҳо дар таркиби ибораву ҷумла мушоҳида мегардад: dental support structures abscess (варами фасодноки таркиби мутақои дандон).

в) вожаи юнонӣ+вожаи тоҷикӣ: аномалия – ноҳинҷорӣ, нобахинҷорӣ, ғайримуқаррарӣ < аномалияи низоми дандону ҷоғҳо – ноҳинҷории низоми дандону ҷоғҳо; аномалияи бофтаҳои саҳти дандонҳо – нобахинҷории бофтаҳои саҳти дандонҳо; баромади аномалияи дандонҳо – баромадани ғайримуқаррарии дандонҳо; рушди аномалияи дандонҳо – рушди ғайримуқаррарии дандонҳо [12, 5]; ортодонт – дандонгузор; ортодонтия – дандонгузорӣ [12, 23]; периодонтит – илтиҳоби бофтаи атрофи решаи дандон [12, 25]; стоматология – дандонпизишкӣ, даҳонпизишкӣ [12, 31]. Муодили истилоҳ-муродифҳои аномалия, ноҳинҷорӣ, нобахинҷорӣ, ғайримуқаррарӣ дар забони англисӣ вожаҳои anomaly, abnormality, irregularity, incorrectness буда, дар ин забон низ бо муродифшавии истилоҳҳои зикршуда рӯ ба рӯ шудем: dentition anomaly/ abnormality (ҷойгирии ғайримуқаррарии дандонҳо); teeth hard tissues anomaly/ abnormality (нобахинҷории бофтаҳои саҳти дандонҳо); dental form anomaly/ abnormality (соҳти ғайримуқаррарии дандонҳо) [12, 5]. Аз тавсифи истилоҳ-муродифи аномалия ва муодили англисии он – anomaly маълум гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам ба ин истилоҳҳо падидаи муродиф хос будааст.

г) вожаи латинӣ+вожаи тоҷикӣ: пулпа – лаҳми дандон, пулпит – илтиҳоби мағзи дандон [12, 30]. Муодили истилоҳҳои пулпа, мағзи дандон дар забони англисӣ вожаи pulp буда, танҳо дар таркиби истилоҳ-ибора ва ҷумла хусусияти муродифӣ пайдо мекунад: dental pulp – tooth pulp: «Damage to the dental pulp can result in severe tooth pain and require endodontic treatment. Inflammation of the dental pulp, or pulpitis, can be caused by decay or trauma» [22] // Осеби лаҳми дандон метавонад ба дарди саҳти дандон оварда расонад ва решадармонии дандон талаб кунад. Илтиҳоби мағз ё лаҳми дандон метавонад дар натиҷаи пӯсиш ё осеби дандон ба вучуд ояд. “The dentist explained that the tooth pulp is located in the innermost chamber of the tooth. Damage to the tooth pulp can lead to infection and the need for root canal therapy” [23]. Дандонпизишк шарҳ дод, ки лаҳми дандон дар доҳили дандон ҷойгир аст. Осеби лаҳми дандон метавонад ба сироят ва зарурати табобати ҷӯяки решаи оварда расонад.

д) вожаи олмонӣ+ вожаи тоҷикӣ: пломба – пуркард. Муодили истилоҳ-муродифҳои пломба, пуркард дар забони англисӣ воҳидҳои луғавии stopping, filling буда, дар ин забон ҳам, ин вожаҳо хусусияти муродифӣ пайдо кардаанд: tooth [dental] stopping/ filling (пломбагузории дандон, пур кардани сӯроҳии дандон бо хамира); canal filling/ stopping (пломбагузории ҷӯяки решаи дандон, пур кардани ҷӯяки решаи дандон бо хамира): "The dental filling procedure involved removing the decayed portion of the tooth and then filling the space with a restorative material. Choosing the right material for a dental filling depends on the location of the tooth and the patient's preference" [24]. // Тартиби пур кардани ҷӯяки решаи дандон аз бартарф намудани қисми вайроншудаи дандон ва сипас пур кардани мавзеъ бо маводи истиқрор (барқароркунанда) иборат буд. Интиҳоби маводи дуруст барои пур кардани сӯроҳии дандон бо хамира аз ҷойгиршавии дандон ва тарчеҳи (афзалияти) бемор вобаста аст.

е) вожаи латинӣ+ вожаи латинӣ: explorer – probe. Муодили истилоҳҳои мазкур дар забони

точикӣ вожаҳои сунд ва мисбор буда, дар ин забон ҳам ин истилоҳҳо хусусиёти муродифӣ гирифтаанд, аммо доираи истеъмоли ин вожаҳо дар муқоиса бо забони англисӣ маҳдудтар аст: “By carefully running the explorer along the gumline, the dentist can detect the presence of calculus or other irritants below the surface. A sharp explorer is a valuable tool for detecting even small areas of decay that might not be visible to the naked eye” [25]. // Бодикқат истифода бурдани сунд қад-қад милки дандон, дандонпизишк метавонад мавҷудияти санг ё дигар анgezандаҳоро аз сатҳи болоии он муайян кунад. Сунди тез як олати пурарзишест барои ошкор кардани ҳатто мавзёҳои хурди пӯсидаи дандон, ки ба чашми бараҳна намоён нестанд. “The dentist used a probe to assess the attachment level of the gums to the teeth. If a probe sinks abruptly into a tooth, it could be a sign of a vertical root fracture” // Дандонпизишк барои муайян кардани сатҳи пайвастишавии милк ба дандонҳо аз сунд истифода бурд. Агар сунд ногаҳон ба дандон ворид шавад, ин метавонад аломати осеби решаи амудии дандон гардад.

ё) вожаи лотинӣ + вожаи англисӣ: syringe – squirt; condenser – plugger – burnisher – stopfer (штопфер, олат барои мустаҳакам кардани маводи пуркард дар дандони тарошидашуда). Дар забони тоҷикӣ муодили истилоҳ-муродифҳои syringe, squirt исми мураккаби тобеи сӯзандору буда, дар муқоиса ба забони англисӣ ин вожа дар забони тоҷикӣ хусусияти сермаъноиро гирифтааст, яъне: “1. доруе, ки бо сӯзан ба бадан гузаронда мешавад; 2. сӯзане, ки ба воситаи он дору мегузаронанд” [17, 280]. Аломати муродифии вожаҳои syringe ва squirt бештар дар таркиби истилоҳ-ибора ва чумлаҳо ба мушоҳида мерасад: The dentist used a syringe to administer a local anesthetic to numb the area before starting the filling procedure. A syringe was used to precisely place the dental composite material onto the prepared tooth. Дандонпизишк сӯзандоруро барои гузаронидани доруи беҳисқунанда истифода бурд, то ки мавзеи табобат пеш аз оғози пур кардани хамира ба сӯроҳии дандон карахт шавад. Барои дуруст ба решаҳои дандон гузоштани маводи таркибӣ аз сӯзандору истифода бурда шуд. The dentist used a squirt gun to demonstrate how to avoid squirting water into the patient's face. Дандонпизишк аз сӯзандоруи обӣ истифода бурд, то ки ба рӯи бемор об нарасад.

Муодилҳои истилоҳ-муродифҳои condenser – plugger – burnisher – stopfer дар забони тоҷикӣ истилоҳи калкашудаи штопфер, яъне олат барои мустаҳакам кардани маводи пуркард дар дандони тарошидашуда буда, дар муқоиса бо забони англисӣ доираи истеъмоли ин вожа хеле маҳдуд аст, яъне танҳо дар соҳаи дандонпизишкӣ ба қор меравад. Дар забони англисӣ бошад, мо бо силсиламуродифҳои ин истилоҳ рӯбарӯ шудем, ки онҳо дар таркиби истилоҳ-иборава чумлаҳо аломати истилоҳҳои худро бозгӯ мекунанд: 1) condenser < To reach the depths of the cavity, the dentist selected a condenser with a smaller tip. Барои расидан ба чуқурии ковокии дандон дандонпизишк штопфери нӯгтези майдаро интихоб кард. 2) plugger < In endodontic treatment, a plugger is used to compact gutta-percha within the root canal, ensuring a complete seal. // Дар табобати решаи дандон штопфер барои мустаҳакам кардани гуттаперча (шираи ғафшудаи баъзе рустаниҳои тропикӣ) дар дохили чӯяки решаи дандон истифода шуда, мустаҳакамшавии комилро таъмин мекунад. 3) burnisher < The ball burnisher's rounded tip is ideal for reaching into the corners and concavities of a cavity preparation when condensing a filling material // Штопфер нӯгдори мудаввари тӯбшакл барои расидан ба кунҷҳо ва холигии фурӯрафтаи мавзеи тарошидашудаи дандон ҳангоми тарокум ё ғализсозии хамира ё маводи пуркард мувофиқ аст. 4) stopfer < Before inserting the file, the dentist adjusted the position of the stopfer on the instrument to match the length of the root canal. // Пеш аз гузоштани сӯҳон, дандонпизишк мавзеи штопферро бо асбоб танзим намуд, то ки ба дарозии чӯяки решаи дандон мувофиқат кунад.

вожаи франсавӣ + вожаи англисӣ. gauze – cheesecloth. Муодили истилоҳҳои gauze, cheesecloth дар забони тоҷикӣ вожаи доқа буда, доираи истеъмоли он танҳо дар ҳудуди як маъно сурат мегирад ва ба он аломати муродифӣ хос нест. Дар забони англисӣ бошад, баръакс, вожагони gauze ва cheesecloth ба якдигар ҳаммаъно буда, доираи истеъмолашон фарроҳ аст: After the tooth extraction, the dentist instructed the patient to bite firmly on a gauze pad to help stop the bleeding. The dentist used gauze to absorb excess saliva and blood during the root canal procedure. // Дандонпизишк пас аз кандани дандон ба бемор дастур дод, ки барои аз хунравӣ ниғаҳ доштан фишурдаи доқаро саҳт газад. Духтуруи дандон барои ҷаббиши оби зиёдатӣ ва хун ҳангоми ҷарроҳии чӯяки решаи дандон аз

дока истифода бурд. After a tooth extraction, cheesecloth can be placed over the extraction site to help absorb excess blood and protect the clot. The dentist must ensure the cheesecloth is properly secured and will not cause any harm or discomfort to the patient. // Пас аз кандани дандон ба мавзеи кандашуда дока гузоштан мумкин аст, то ки ба чаббиши хуни зиёдатӣ ва ҳифзи лахта мусоидат кунад. Духтури дандон бояд боварӣ ҳосил кунад, ки дока ба таври муътадил баста шудааст ва ба бемор ягон зарар ё нороҳатӣ намеорад.

вожаи франсавӣ+ вожаи франсавӣ: burnisher – polisher. Истилоҳ-муродифоти burnisher, polisher дар забони тоҷикӣ дар шакли истилоҳ-ибораи мураккаби олооти суфтакунандаи дандон истеъмол шуда, падидаи муродифиро соҳиб нест. Дар забони англисӣ доираи истеъмоли истилоҳ-муродифоти burnisher ва polisher доманадор буда, аломати истилоҳии ин вожаҳо дар таркиби истилоҳ-ибораҳо ва чумлаҳо бештар намудор мегардад: Using the dental burnisher, the dentist carefully smoothed the edges of the crown, ensuring a comfortable fit for the patient. The dentist used a ball burnisher to smooth the freshly placed amalgam filling. // Бо истифода аз олооти суфтакунандаи дандон, дандонпизишк кунҷҳои афсараро бодикқат ҳамвор карда, барои бемор мувофиқ будани нишастии онро таъмин намуд. Барои суфтаву ҳамвор кардани омехтаи хамираи навпуркардашуда дандонпизишк олооти суфтакунандаи мудаввар ё тӯбшаклро истифода бурд.

Гузашта аз ин, истилоҳ-муродифҳои соҳаи мазкурро вобаста ба анвои узвҳои анатомӣ ва бемориҳои дандон метавон низ дастабандӣ намуд, ба монанди:

1. Истилоҳ-муродифҳое, ки ин ё он номи узвҳои анатомиро ифода мекунад: дандони ширӣ – дандони муваққат; холигии даҳон – ковокии даҳон; tooth cavity – dental cavity (ковокии дандон); dental cavity – tooth cavity (дандони пӯсида/вайроншуда); bicuspid – premolar (дандони хурди курсӣ); grinding tooth – molar (дандони калони курсӣ); mouth cavity – oral cavity (ковокии даҳон); gingival margin – gum margin (канори вораи/милки дандон); milk tooth – baby tooth – deciduous tooth – first tooth – primary tooth – temporary tooth (дандони шир/ширӣ): “After the extraction, the periodontist will discuss options for replacing the missing bicuspid” [26]. // Пас аз кандани дандон, пародонтолог вариантҳои иваз кардани дандони хурди курси кандашударо муҳокима мекунад. “The normal permanent dentition comprises four incisors, two canines, four premolars, and six molars in each jaw” [27]. // Раддаҳои дандони муқаррарӣ аз чор дандони пеш, ду дандони ашк, чор дандони курсии хурд ва шаш дандони курсии калон дар ҳар чоғ иборат аст.

2. Истилоҳ-муродифҳое, ки равандҳои физиологиро тавсиф мекунад: teething – dentition – eruption (баромадани дандон); drooling – hypersalivation (ифрози луоб (зиёд рафтани оби даҳан хангоми гирифтӣ шудан ба баъзе бемориҳо); tooth loss – physiological dentition (афтидани дандон): “We need to monitor the baby's gum development to ensure normal teething and proper eruption of the incisors” [28] // Мо бояд инкишофи милки кӯдакро назорат карда боварӣ ҳосил кунем, ки дандонҳо муътадил ва дуруст мебароянд. “Early childhood dental care is crucial to ensure proper development of the primary dentition” [29] // Нигоҳубини барвақти дандони кӯдак барои таъмини рушди дурусти баромадани дандонҳои ширӣ муҳим аст.

3. Истилоҳ-муродифҳое, ки аломатҳои клиникии бемориҳои дандонро ифода мекунад: чирки дандон – ғубори дандон; tartar – plaque (санги дандон); bacterial plaque – dental plaque (чирки дандон); toothache – odontalgia – dentalgia (дарди дандон): “Untreated tartar buildup is a primary cause of gingivitis, which is inflammation of the gums” [30] // Сангҳои гирифтанишудаи дандон сабаби асосии пайдоиши гингивит, яъне илтиҳоби вораи дандон аст. “The dentist noted that the patient's severe halitosis was caused by bacterial plaque, which had also led to inflamed and bleeding gums” [31] // Дандонпизишк қайд кард, ки сабаби бӯйи шадиди нофорами даҳон бемор чирки дандон аст, ки он ба илтиҳоб ва хунравии вораҳо оварда мерасонад. “Inadequate brushing allows plaque to form, which in turn triggers an inflammatory response in the gums, leading to gingivitis” [32] // Шустани нодурусти дандонҳо ба пайдоиши чирки дандон мусоидат мекунад, ки дар навбати худ боиси саршавии илтиҳоби вораи дандон, яъне пайдоиши гингивит мегардад.

4. Истилоҳ-муродифҳое, ки номи бемориҳои дандонро мефаҳмонанд: газаки милки дандон – варами милки дандон – илтиҳоби милки дандон - илтиҳоби вора – варами вора; gingivitis – periodontitis (илтиҳоби вора, илтиҳоби бофтаи атрофи решаи дандон); glossitis –inflammation of

the tongue (газаки забон, илтиҳоби забон); gum abscess – gumboil – “dental abscess – periodontal abscess – parulis – gingival abscess” [33] (илтиҳоби вора): “Барги онро барои муолиҷаи бемориҳои чашм, ширинча, варами ғадудҳо, варами милки дандон, пӯсти бадан, зидди кича, рахит ва сил истифода мебаранд»,-изҳор дошт Чаҳон Азонов.” [10]. “Масалан, бемориҳои узвҳои дарунӣ, аз ҷумла, меъда, ғадуди зерӣ меъда ва дигар узвҳо, илтиҳоби милки дандонҳо, пӯсиш ва сӯроҳ гаштани онҳо сабаби дигари бӯйи даҳон мебошад.” [10].

5. Истилоҳ-муродифҳое, ки роҳҳои таъхис, таъбат ва бартараф намудани бемории дандонро ифода мекунад: reimplantation – replacement – reattachment (азнавнасбкунӣ, азнавшинонӣ); perforation – trisis (сӯроҳкунӣ); extraction of the tooth – dental extraction – tooth extraction – removal of tooth – tooth removal – pooling out the tooth (кандани дандон, дандонканӣ): “Due to severe tooth decay that made the tooth unrestorable, a tooth extraction was the only option to resolve the issue” [34] // Аз сабаби пӯсиши шадид, ки дандонро носолим гардонд, кандани дандон ягона роҳи ҳалли мушкилот буд. “After the tooth removal, the patient was instructed to bite down on gauze to control bleeding and form a blood clot in the socket” [35]. // Пас аз кандани дандон ба бемор гуфтаанд, ки докаро газад, то хунравӣ қатъ шавад ва дар моҳаки дандон лахтаи хун пайдо гардад.

6. Истилоҳ-муродифҳое, ки ба сифати абзор ва олати дандонпизишкӣ ба қор мераванд: mouth mirror – dental mirror (оинаи дандонпизишкӣ, олате, ки ба воситаи он дандонпизишк қовоқии даҳони беморро муоина мекунад); dental (drilling) engine – dental drilling machine – drill machine (мошинпармаи дандон); spittoon – cuspidor (туфдон); X-ray – radiograph – roentgenogram – shadowgraph (акси/сурати рентгенӣ): “The dentist followed a systematic sequence, using the mouth mirror to examine the entire oral cavity for any potential issues” [36]. // Духтури дандон бо истифода аз оинаи дандонпизишкӣ барои муоинаи тамоми холиғоҳи даҳон баҳри бартараф намудани мушкилоти эҳтимолӣ қоидаҳои заруриро риоя кард. “The dentist used the dental mirror to retract the cheek and inspect the occlusal surfaces of the patient's posterior teeth” [37] // Духтури дандон барои тела додани руҳсора ва муоинаи сатҳи инсидодии дандонҳои кунҷи бемор аз оинаи дандонпизишкӣ истифода бурд.

7. Истилоҳ-муродифҳое, ки ба сифати маводи пуркунӣ ва дору ба сӯроҳии дандон гузошта мешаванд: stopping – filling – inlay (пуркард, пломба, хамире, ки онро ба сӯроҳи дандон мегузоранд); gypsum – alabaster (гач): “Dental filling is the restoration of decayed or broken teeth using various materials” [38]. // Пуркунии сӯроҳи дандонҳо бо хамира ин барқарорсозии дандонҳои пӯсида ё шикаста бо истифода аз маводи мухталиф мебошад. “A major advantage of using an inlay is that it minimizes the risk of bacteria getting between the tooth and the restoration, which reduces the chance of decay recurring” [39] // Бартарии асосии истифодаи пуркард ё хамираи дандон дар он аст, ки он хатари воридшавии чирку микробҳоро дар байни дандон кам мекунад ва ҳолати аз нав пӯсидашавии дандонро коҳиш медиҳад.

8. Истилоҳ-муродифҳое, ки анвои қолабҳои раддодиро ифода мекунад: дандони сунъӣ – дандони ориятӣ – дандони маснуъӣ; artificial tooth – false tooth (дандони сунъӣ): Барои таъбати дандон ва часпонидани дандони сунъӣ рӯзи мувофиқ аст. [2022].

9. Истилоҳ-муродифҳое, ки номи ин ё он мутахассиро дар соҳаи дандонпизишкӣ мефаҳмонад: parodontist – periodontist (пародонтолог); dentist – stomatologist (пизишки дандон): “Patients were examined by an experienced periodontist.” [40] // Беморон аз ҷониби духтури периодонти ботаҷриба муоина карда шуданд. “The experience of Ivanna Stepanovna Lisovych as a dentist-parodontist at the clinic “Parodent” exceeds five years.” [41] // Таҷрибаи қорӣ Иванна Степановна Лисович дар бемористони «Пародент» дар вазифаи духтури стоматолог-пародонт зиёда аз панҷ сол мебошад.

Илова бар ин, дар раванди пажӯҳиши мавод, истилоҳ-муродифҳое мушоҳида шуданд, ки асо-су решаашон аз забонҳои дигар ворид гардидаанд. Ба ин қабил истилоҳ-муродифҳо, пеш аз ҳама, вомвожаҳои юнониву латинӣ мансубанд, ки асоси луғоту истилоҳоти тиббии байналмилалиро ташкил медиҳанд, ба монанди: stomatology (аз вожаи юнонии stomatos – даҳон (mouth) + logos – илм (science) – odontology (аз вожаи юнонии odus – дандон (tooth) + logos – илм (science); tooth decay – caries (пӯсиши дандон, хӯраи дандон). Истилоҳи caries вомвожаи латинӣ буда, маънии “decay and crumbling of a tooth or bone (пӯсидашавӣ ва нобудшавии дандон ё устухони он)” ифо-

да мекунад. Ин истилоҳ охири қарни XVI ба таркиби луғавии забони англисӣ ворид шудааст. Parodontitis – periodontitis – parodontose (илтиҳоби бофтаи атрофи решаи дандон). Ҳар се истилоҳ чуфти муродифиро ташкил карда, баромади юнонӣ доранд, яъне асоси онҳо вомвожаи юнонии odont (tooth (дандон) ва пасванди -itis, ки ба маънии “раванди илтиҳоб” ишорат мекунад, ба шумор меравад. Pulpitis – odontitis (илтиҳоби мағзи/лаҳми дандон). Истилоҳи pulpitis аз решаи лотинии pulpa – “flesh (лаҳм, бофтаи мушакҳо) ва пасванди юнонии -itis, ки ба маънии “раванди илтиҳоб” ишорат мекунад, бунёд ёфта, маънии “илтиҳоби мағзи дандон”-ро ифода мекунад. Истилоҳҳои tartar – dental plaque – bacterial plaque (санги дандон) ба ҳамдигар муродиф буда, аз вожаи франсавии plaque ба вучуд омадаанд.

Аз таҳлилу баррасии истилоҳ-муродифҳое, ки зикри номашон дар боло рафт, метавон ба хулосае омад, ки онҳо дар баробари вожагони якмаъно барои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон ва ташаккули вожагони касбии соҳаи дандонпизишкӣ саҳми беандоза доранд. Гузашта аз ин, маълум гардид, ки на ҳама истилоҳ ба яқдигар ҳаммаънооянд ва бо ин падида мо дар мисоли истилоҳҳои таҳлилшуда рӯ ба рӯ шудем. Дар муқоиса ба забони тоҷикӣ дида, дар забони англисӣ ин қабати луғавӣ дар ҳаммаъно гардидани истилоҳоти дандонпизишкӣ мушоҳида мешавад.

Дар баробари ин маълум гардид, ки бештари истилоҳ-муродифҳои ҳар ду забон ҳам аз лиҳози хусусиёти решашинохтӣ баромади юнониву лотинӣ доранд ва ин вежагӣ забони тиб будани ин забонҳоро дар гузаштаву имрӯза бозгӯ мекунад. Тафовути дигаре, ки дар раванди таҳлили вожаву истилоҳоти ҳаммаъноии дандонпизишкӣ мушоҳида шуд, ин дар як забон дар шакли истилоҳҳои содаву сохта ё мураккаб ва дар забони дигар дар шакли истилоҳ-ибора ба қор рафтани истилоҳ-муродифҳо ба шумор меравад.

Агар аз як тараф, миқдори зиёди мавҷуд будани истилоҳ-муродифҳо дар таркиби низоми истилоҳоти дандонпизишкӣ забонҳои ғайбӣ – ин омилӣ берунизабонӣ, яъне воридшавиву иқтибосшавии вожагон аз дигар забонҳо, алаҳусус забонҳои юнониву лотинӣ бошад, аз тарафи дигар, омилӣ дохилизабонӣ низ метавонад сабаби ташаккули истилоҳ-муродифҳо гардад, яъне пайдо шудани вожагони ҳаммаъноии нав дар заминаи вожаи аслии забон аст.

Ҳамзамон дар низоми истилоҳоти дандонпизишкӣ забони англисӣ миқдори маҳдуди истилоҳ-муродифҳое мавҷуданд, бевосита аз як забон ворид шудаанд. Бидуни забонҳои лотиниву юнонӣ, агар дар ташаккули тақомули истилоҳ-муродифҳои забони тоҷикӣ саҳми забонҳои арабиву русӣ калон бошад, пас, дар забони англисӣ нақши истилоҳоти аз забонҳои франсавиву олмонӣ воридгардида назаррас аст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Ахманова, О.С. Словарь омонимов русского языка / О.С. Ахманова. – М.: Рус.яз., 1986. – 448 с.
2. Головин, Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М.: Высш. шк., 1987. – 104 с.
3. Терминоведение / С. В. Гринёв-Гриневиц. – М.: Изд. центр «Академия», 2008 в. – 304 с.
4. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 247 с.
5. Каримова Д.Н. Явление синонимии в системе терминов кожно--венерических заболеваний таджикского и английского языков / Д.Н. Каримова // Вестник ТГПУ им. С. Айни. – №1 (114). – Душанбе. – 2025. – С. 62-70.
6. Избранные работы / Н.З. Котелова // Российская академия наук. Институт лингвистических исследований. – СПб.: Нестор-История, 2015. – 276 с.
7. Как работать над терминологией / Д.С. Лотте. – М.: Наука, 1968. – 76 с.
8. Джаматов С. С. Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков / С. С. Джаматов. – Душанбе: Дониш, 2017. – 412 с.
9. Насимова П. А. Лексико-грамматический анализ терминов дикорастущих лекарственных растений в таджикском и английском языках: дис. канд. фил. наук: 5.9.8 / Насимова Парвина Азимова. – Душанбе, 2025. – 168 с.

10. Национальный корпус таджикского языка [электронный ресурс]. -URL: https://tajik-corpus.org/tajik_corpus/search/ [дата обращения: 16. 10. 2025].

11. Плоцкая, Ю. В. Структурно-семантические особенности немецкой стоматологической терминологии: дис. канд. фил. наук: 10.02.04 / Плоцкая Юлия Валериевна. – Омск, 2020. – 173 с.

12. Соатов, И.С. Луғати мухтасари дандонпизишкӣ (русӣ-тоҷикӣ) / И.С. Соатов. – Душанбе: Комбинати полиграфии Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1996. – 42 с.

13. Соатов, И.С. Дандонпизишкӣ дар аҳди Сомониён / И.С. Соатов. – Душанбе: Маориф, 1999. – 56 с.

14. Ҳасанова С. Р. Таҳлили луғавию грамматикии истилоҳоти бофандагӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (бар мабноси маводи фарҳангҳо ва осори илмию адабӣ): дисс. доктори фалсафа (PhD)-: 6D021302 / Ҳасанова Саодат Раҷабалиевна Шарифович. – Душанбе, 2004. – 171 с.

15. Ҳамроев Қ. М. Таҳлили луғавӣ-грамматикии истилоҳоти маориф дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ: дисс. доктори фалсафа (PhD)-: 6D021302/ Курбоназар Маҳмарасулович Ҳамроев. – Бохтар, 2004. – 177 с.

16. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.

17. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.

18. -URL: https://www.google.com/search?q=ulitis+in+a+sentence+examples&sca_esv

19. -URL: <https://dictionary.cambridge.org/example/english/gingivitis>

20. Electronic resource: LingvoUniversal (En-Ru) (к версии ABBYY Lingvo x5)

21. -URL: https://www.google.com/search?q=gingival+inflammation+in+a+sentence+examples&sca_esv.

22. -URL: https://www.google.com/search?q=dental+pulp+examples+in+sentences&sca_esv

23. -URL: https://www.google.com/search?q=tooth+pulp+examples+in+sentences&sca_esv

24. : -URL: https://www.google.com/search?q=dental+filling+examples+in+sentences&sca_esv

25. -URL: https://www.google.com/search?q=explorer+in+dentistry+examples+in+sentences&sca_esv

26. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+bicuspid+in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

27. -URL: <https://linguix.com/english/word/premolar/examples>

28. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+teething+in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

29. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+dentition+in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

30. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+tartar+in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

31. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+bacterial+plaque++in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

32. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+tooth+plaque+in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

33. -URL: https://www.google.com/search?q=gum+abscess+-+gumboil+synonym&sca_esv=

34. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+tooth+extraction++in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

35. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+removal+of+tooth++in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

36. - URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+mouth+mirror++in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

37. -URL: https://www.google.com/search?q=examples+with+dental+mirror++in+sentences+in+stomatology&sca_esv=

38. -URL: <https://www.dentevim.com/en/filling-treatments>

39.–URL: https://www.google.com/search?q=examples+withinlay+in+sentences+in+dentistry&sa_esv=

40.–URL:<https://www.collinsdictionary.com/sentences/english/periodontist>

41.–URL:<https://nccconline.org/directions/16/ukraine/lviv>

ПАДИДАИ МУРОДИФОТ ДАР НИЗОМИ ИСТИЛОҲОТИ ДАНДОНПИЗИШКИИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлилу баррасии падидаи муродифот дар низоми истилоҳоти дандонпишикии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муродифот аслан хоси вожагони умумистеъмол буда, зуҳури он дар истилоҳ яке аз масъалаҳои баҳснок ба шумор меравад. Дар ҳар ду забон ҳам, аксарияти истилоҳ-муродифҳо вомвожаҳо буда, аз дигар забонҳо ворид шудаанд. Агар дар забони тоҷикӣ бештари истилоҳ-муродифҳо аз забонҳои арабиву лотинӣ иқтибос шуда бошанд, пас дар забони англисӣ ҷойи онҳоро вомистилоҳҳои юнониву лотинӣ ташкил мекунанд. Дар баробари ин, дар ҳар ду забон ҳам истилоҳ-муродифҳое мавҷуданд, ки дар ду шакл, яъне дар шакли байналмилалӣ ва дар шакли калкашуда истеъмол мешаванд. Истилоҳ-муродифҳои ҳар ду забон ҳам, ба нӯҳ гурӯҳ дастабандӣ гардиданд, ки аломати истилоҳии онҳо дар таркиби ибораву ҷумла дар мақола дарҷ ёфтааст.

Вожаҳои калидӣ: калима, истилоҳ, забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, таркиби луғавӣ, падидаи забонӣ, муродиф, фарқият, шабоҳат, умумият.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмадов Назрдин, ассистенти кафедраи филологияи англис.

Тел: +992939931168; **E-mail:** mahmadov2018@mail.ru

ЯВЛЕНИЕ СИНОНИМИИ В СИСТЕМЕ СТОМАТОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Данная статья посвящена анализу и обсуждению явления синонимии в стоматологической терминологии таджикского и английского языков. Синонимы – это, по сути свойственно общепотребимыми словами, и их использование в терминологии вызывает споры. В обоих языках большинство синонимов — это заимствованные слова из других языков. Хотя большинство таджикских терминов заимствованы из арабского и латинского языков, в английском языке они заменены греческими и латинскими. При этом в обоих языках есть термины, которые используются в двух формах: международной и калькированной. Синонимы обоих языков были классифицированы в девять групп, терминологические особенности которых отражены в составе словосочетаний и предложений в статье.

Ключевые слова: слово, термин, язык, таджикский язык, английский язык, лексический состав, языковое явление, синоним, различие, сходство, общность.

Информация об авторе: Махмадов Назрдин, ассистент кафедры Английская филология:

Тел:+992939931168; **E-mail:** mahmadov2018@mail.ru

THE PHENOMENON OF SYNONYMY IN THE SYSTEM OF DENTAL TERMINOLOGY OF THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article is devoted to the analysis and discussion of the phenomenon of synonymy in the dental terminology of the Tajik and English languages. Synonyms are essentially commonly used words, and their use in terminology is controversial. In both languages, most synonyms are loanwords from other languages. Although most Tajik terms are borrowed from Arabic and Latin, in English they have been replaced by Greek and Latin. Moreover, both languages have terms that are used in two forms: international and calqued. Synonyms of both languages were classified into nine groups, the terminological features

of which are reflected in the composition of phrases and sentences in the article.

Key words: word, term, language, Tajik language, English language, lexical composition, linguistic phenomenon, synonym, difference, similarity, community.

About the author: Mahmadv Nazrdin, an assistant in the Department of English Philology:

Tel: +992939931168: **E-mail:** mahmadov2018@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ

ЧАРАЁНҲОИ МАЗҲАБИЮ МАҒКУРАВӢ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XV ДАР ҚАЛАМРАВӢИ ИМПЕРИЯИ ТЕМУРИЁН

Хоҷамуродов О.¹

Дар нимаи дуюми асри XV барои Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрони Ҷанубӣ баъд аз хароб-корихои муғулҳо ва Темур, дар даврони ворисони ӯ аз нигоҳи амнияти иҷтимоӣ, иқтисоду авзои маданӣ як шароити мусоиде ба вучуд омад, ки боиси равнақи илму фарҳанг ва то ҳадде озодии афқору ақоиди мағкуравию мазҳабӣ гарид [3,10-15]. Дар ин давра дар Мовароуннаҳру Хуросон чараёнҳои мухталифи мавзҳабию мағкуравӣ ва тасаввуфӣ, аз ҷумла, нақшбандия, қодирия, суҳравардия, мавлавия ривоч пайдо карда, озодона ақоидашонро таблиғу ташвиқ менамуданд. Аҳли ташаюъ дар баробари соири мазоҳиби аҳли тасаннун дар Ироқу Эрону Хуросону Мовароуннаҳр дар иҷрои маросиму маносики хеш озодона амал мекарданд. Дар ин давра равияҳои тозае чун хуруфия, нурбахшия, нукутия, неъматуллоия ва амсоли он, ки ҳама фирқаҳои аҳли ташаюъ буданд, арзи вучуд карданд.

Бо ривоятҳои ҷаълии ин фирқаҳои аҳли ташаюъ, соли 885 х. / 1480 м. дар ҳумаи Балх, ки ҳоло шаҳри Мазори Шариф аст, мазори ҳазрати Алӣ ибни Абӯтолибро кашф карданд ва бо мусоидати Султон Хусайни Бойқаро мақбарае сохта шуда, ҷои зиёратгоҳи мусалмонон қарор гирифт.

Аз ин миён сернуфузтарину машхуртарини тариқат, ки на танҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, балки дар Ироқи Аҷаму Осиёи Хурд ва шибҳқораи Ҳинд интишор ёфт, тариқати нақшбандия буд. Интишори бештари ин тариқат дар он буд, ки он ба таълимоти мазҳаби аҳли суннату ҷамоат ҳамгонӣ дошта, итоати аҳкоми шариату атҳои сунани пайғамбар ва пайравии тақлид ба расулу асҳоби ӯро ҳатмӣ мешуморад [8, 384].

Омили дигари интишори ҷашмигири фирқаи нақшбандия дар он буд, ки дар раъси он дар ин давра Хоҷа Насируддин Убайдуллоҳи Боғистонӣ маъруф ба Хоҷа Аҳрори Валӣ (1404 х -1490 м.) ва яке аз чехраҳои барҷастаи илму адаб ва фарҳанги халқи тоҷик Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492 м.) қарор доштанд.

Тариқати нақшбандия дар қарни XV дар Мовароуннаҳру Хуросон эътибори бештаре дар байни аҳли қосибону ҳунармандон дошт. Зеро талаботи ин фирқа тафовут нагузоштани рафтори зохирии тарафдорони ин фирқа аз зиндагии рӯзмарраи мардуми оддӣ, ба зами он тарғиби некӣ, баландҳимматӣ, аз дастранҷи хеш имрори маош қардан, машғули касбу ҳунаре будан ва интиқо-ди шадид аз рафтори дарвешӣ, муфтхӯриву қибру ғурур ва насабпарастӣ ва амсоли он ҳайсиату обрӯи ин тариқаро миёни ҷомеаи мутавассит хело интишор дод. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ва шогирдони ӯ яке аз аҳкоми ин фирқа “ба зоҳир ба халқ ва ба ботин бо Ҳақ”- ро яке аз сабаби равнақи ҳунармандӣ, қосибӣ ва ривочи илм ва шикастани қибру ғурур меҳисобиданд ва аз ин рӯ, онро таблиғу тарвиҷ мекарданд. Барои бурҳони ин андеша аз Абдулғафури Лорӣ иқтибос меорем, ки аз қавли Мавлоно Ҷомӣ зикр кардааст: “Фармудаанд, ки иштиғол ба амре ба ҳисоби зоҳир зарурист, то ин, ки кас аз соири халқ мумтоз нашавад ва нишонаманд нагардад. Нашунидӣ, ки шахсе пеши бузурге рафт ва илтимоси таълими тарике қард, фармуд, ки ҳеч пешае дорӣ? Гуфт: “Не”, фармуд, ки бираву пинадӯзӣ биёмӯз, ки маънии равиши ин тоифа бе сурати шугле намебошад” [3,25].

Дар ин давра шӯҳрати фазилату дониш ва таълифоти мухталифи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ на танҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрони Ҷанубӣ, балки Руму Ироқу Ҳиндро фаро гирифта буд. Зеро Мавлоно Ҷомӣ дар ин замон аз ҷониби бузургони илму адаб ва уламои дину ирфонӣ кишварҳои гуногун ва шоҳону ҳокимони онҳо ба ҳайси шахсияти бузурги диниву ирфонӣ пазируфта шудааст. Соли 1472 Мавлоно Ҷомӣ ба хоҷаи тавофи Каъба сафари Ҳичоз ме-

1. Хоҷамуродов Олимҷон – д.и.ф., сарҳодими илми Маркази мероси хаттии АМИТ

кунад ва он қариб ду сол идома меёбад. Дар чараёни сафар Мавлоно Қомиро дар ҳар шаҳру вилоят ҳокимону давлатмардони он хуб истиқбол ва дар сатҳи олий пазиroy мекарданд. Дар ҳар як шаҳр эшон бо аҳли адабу илм ва уламои дину тариқат мулоқот менамуданд. Алай Сафӣ ин сафари ҳаҷчи Мавлоноро дар асари хеш “Рашаҳот айналҳаёт” ба тафсил нигоштааст. Аз ҷумла, ҷӣ тавр ҳокими Ҳамадон аз Мавлоно Қомӣ ва мулозамони эшон истиқбол карданаширо қарори зайл ироа доштааст: “...ҳокими Ҳамадон шоҳ Манучеҳр ном ихлос ва ниёзмандии тамом зоҳир кард ва се шабонарӯз эшонро бо аҳли қофила ниғаҳ дошт ва зиёфатҳои подшоҳона ба ҷой оварда ва дар мулозимати эшон бо ҷамъе касир аз муталлиқону навқарони худ тариқи ҳамроҳии сулук дошт ва қофилаи эшонро аз Курдистон ба саломат гузаронид ва ба сарҳадди Бағдод расонид” [1,376]. Ва ё вақте аз Макка баргаштани Мавлоно Қомӣ қайсари Рум Султон Муҳаммади Фотех тавассути Ҳоҷа Атоллоҳи Кирмонӣ, ки бо Мавлоно ифтихори ошноиро дошт 5 ҳазор ашрафӣ ба тариқи ҳадаё ирсол дошта, ба Рум барои меҳмонӣ даъват мекунад. Аммо аллакай Мавлоно аз масири Ҳалаб ба сӯи Табрёз роҳ пеш гирифта буд ва қосидони Султон Муҳаммади Фотех дер расида буданд. Дар Табрёз бошад дарбориёну амалдорони султон Узун Ҳасан, ки қаблан бо Мавлоно Қомӣ мукотиба дошт, эшонро истиқбол ва ба дарбори Узун Ҳасан мебаранд. Ҳокими Табрёз Мавлоно Қомиро дар сатҳи хело олий пазируфта, зиёфати шоҳона медиҳад. Дар зимн хоҳиш мекунад, ки Мавлоно дар Табрёз чанд муддат бимонад. Мунтаҳо Мавлоно Қомӣ ба баҳонаи зудтар ба хидмати модари пираш расидан, ин пешниҳоди Узун Ҳасанро рад мекунад. Ин лаҳзаро Алай Сафӣ чунин ба қалам додааст:

“Ҳасанбек ғояти икрому эҳтиром ба тақдим расонид ва туҳафу ҳадоёи подшоҳона гузаронид ва ба ибромии тамом илтимоси бошидан кард. Эшон мулозимати волидаи мусинаи худро баҳона сохта, мутаваҷҷеҳи Хуросон шуданд” [1, 381].

Тавре ки гуфта шуд, дар замонаш Мавлоно Қомӣ шӯҳрати беандоза касб карда буд ва ин бесабаб набудааст. Бинобар таъйиди Муиниддини Исфизорӣ, донишманди маъруфи асри XV ва ҳамзамони Мавлоно: “Соҳибдавлате, ки гарданкашони ақолими илму ирфон аз ақсои билоди Ҳинд то интиҳои мамолики Руму Фаластин ва сарҳади Хитойю Чину Мочин то навоҳи Булғору Сақин сар ба хатти иродааш ниҳоданд ва дар тамоми ақсоми улуми ҳақоик ва ҷамеи одобу фазоил ва асолиби маорифу авориф ҳазраташиро (Қомиро –О.Х) имому пешво ва муқаддаму муқтаво медонанду медоранд” [4, 26-27].

Бинобар таъйиди Мир Алишери Навоӣ ханӯз дар замони салтанати Султон Абусаид (863-873/1459-1469) манзили Мавлоно Абдурахмони Қомӣ макони омаду шуди акобиру аъён, уламою шуарои замонаш будааст:

“Ҷамеи уламою акобир ва ашрофи шаҳр ба он кас мулозимат ва тараддуд бунёд карданд, то ҳатто ки аркони давлату аъёни ҳазрат ва умарои олишаъну судур ва вузарои рафеъмакони подшоҳи замон, балки султони аср ҳам ба остони он кас, ки каъбаи мақсуду қиблаи мурод буд, ташриф меоварданд, балки худро мушарраф мекарданд, ба тавре ки арҷмандони давр ва сарбаландони аҳд ба остони олишаъни он ҳазрат рӯ мениҳоданд ва... ниёзмандони дигари чашмони худро аз хоки он дар равшан мекарданд” [5, 9-10].

Чунин тавсифро доир ба шӯҳрати бемисли Мавлоно Абдурахмони Қомӣ, тавре ки мулоҳиза шуд, дар баробари Муиниддини Исфизорӣ, Алишери Навоӣ дар “Ҳамсатул -мутаҳайрин”, шогирдонаш Абдулғафури Лорӣ дар “Такмила дар “Нафаҳот ул-унс”- и Мавлоно Қомӣ, Фаҳриддини Алии Сафӣ дар “Рашаҳот айналҳаёт” ишороти муфассал шудааст. Ҳамчунин чунин тавсифҳо дар “Ҳабибус-сияр”- и Хондамир, дар “Мақомоти Малавӣ Қомӣ”-и Абулвосеъи Низомӣ ва амсоли он низ мавҷуд аст. Ин ҳама тавсифҳо ва андешаҳо пероромуни шӯҳрату шахсияти Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар таҳқиқот ва пажӯҳишҳои бунёдии адабиётшиносу матншинос ва ҷомииносии маъруфи тоҷик, шодравон Аълоҳон Афсаҳзод ба таври муфассал арзёбӣ шудаанд, ки аз тақрори он худдорӣ намуда, хонандаи гиромиро ба он таълифоти эшон [2] ҳавола мекунем. Ин ҷо, як нуқтаро бояд ёдовар шуд, ки бар иловаи муаллифони маъхазҳои гуногуни адабию таъриҳӣ худӣ Мавлоно Қомӣ аз интишори шӯҳраташ дар мамолики Шарқ дар осораш ба қаррот таъкид кардааст. Аз ҷумла, дар қасидаи шарҳи ҳолияш “Рашҳи болин би шарҳи ҳолин” зимни тафсили муҳимтарин лаҳзоти ҳаёташ мегӯяд:

.....Зи баски сӯи ҳар иқлим гуфтугӯям рафт,
Шуданд суҳраи аҳволи ман ҳама иқъёл.
Гаҳе зи Рум нависад саломи ман қайсар,
Гаҳе зи Ҳинд фириштад паёми ман чайпол.
Расад зи волии мулки Ироқу Табресам
Авотифи мутаватир, маноеҳи мутавол.
Чӣ дам занам зи Хуросону аҳли эҳсонаш,
Ки ҳастам аз кафашон ғарқи баҳри барру навол.
[7, 10]

Ҳадаф аз ин чанд иқтибос бори дигар ёдрас намудани мақому мартабаи шоирӣ ва шахсияти ирфониву иҷтимоии ин чеҳраи тобноки адабу фарҳанги тамоми форсизабони ҷаҳон мебошад. Зеро дар замони шоир бо вучуди он ки якпорчагии сиёсии кишварҳои форсизабон аз байн рафта буд, аммо сарфи назар аз чудоиҳои сиёсиву фирқавӣ робитаҳои адабиву фарҳангӣ ва раванди адабии воҳиде дар симои Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолитдини Биноӣ, Дарвешӣ Деҳакӣ, Қозӣ Исо ва амсоли онон ба мушоҳида мерасад. Аммо бо ба сари қудрат омадани қизилбошҳои Сафавӣ ин ваҳдати адабӣ ҳалалдор шуд. Чунки ҳокимоне, ки баъд аз пош хӯрдани империяи Темурӣ, дар кишварҳои хеш ба сари қудрат омада буданд, ҳадафашон танҳо ба даст овардани қудрати сиёсӣ ва тавсияи қаламравии хеш буда, ҳеч гуна мазҳабситезӣ ва табъизи диниву мазҳабӣ надоштанд. Аммо Исмоили Сафавӣ бо шиори гаравидани ҳамаи атҳои кишвар ба мазҳаби шиъаи дувоздаҳнома ба сари қудрат омад. Тақияҳои асосии ӯ сӯфиёни шиъаи қабилаҳои турки Ардабил, ки пас он бо номи “қизилбош” маъруф гардидаанд, буданд. Насаби силсилаи Сафавия ба Сафиддини Ардабилӣ мерасад, ки дар замони хеш пешвои аҳли ирфон буда, бузургону давлатмардони вилоят ӯро ниҳоят эҳтиром мекарданд. Набераи Сафиддин Шайх Ҷунайд тарафи таваҷҷуҳи Узун Ҳасан қарор гирифт: “Узун Ҳасан хоҳари худ Хадичаро дар ҳаболаи никоҳи ӯ даровард ва ба ин васила муридони шайх Ҷунайдро ба тарафи худ ҷалб карда ва даҳ ҳазор аз сӯфиёни салаҳшӯр ҳозир ба хидмати ӯ гаштанд” [6, 410].

Узун Ҳасан сипас духтараш Ҳалимабегим (Марта)-ро ба ақди хоҳарзодааш Ҳайдар даровард ва баъд аз дар ҷанг бо Шеворнишхон кушта шудани падараш шайх Ҷунайд, саркардаи Сафавихо гардид. Ҳосили ин издивоҷ Исмоил нахустин подшоҳи сулолаи Сафавия буд. Модари Ҳалима хотун ё Марта Деспина хотун духтари Иоанни IV–ум императори Трапозун буд, ки юнонии масеҳӣ буда, бо Узун Ҳасан ба шарте издивоҷ кард, ки то охири умр аз озодии динӣ бархурдор бошад [9, 43].

Бояд ёдовар шуд, ки маҳз дар даврони шайх Ҳайдар бо фармони ӯ муридонаш ба ҷои қулоҳи туркӣ қулоҳхӯди дувоздаҳтаракаи сурхранг ба сар гузоштанд, ки дувоздаҳтарақ рамзи дувоздаҳ имоми шиъаён маҳсуб мешуд. Аз ин ҷост, ки ин ҷамоатро “қизилбош” яъне “сурхсар”-ҳо ном гузоштанд. Шайх Ҳайдар низ монанди падараш дар ҷанги Шервонихону шоҳ Яъқуб соли 893 ҳ.қ. / 1487 кушта шуд. Ҳангоми кушта шудани падараш Исмоил беш аз ду солаш набуд ва аз тарафи модарӣ набераи Узун Ҳасан аст. Исмоил соли 905 х/1500 дар синни 13 солагӣ барои ба даст овардани қудрат, чун ҷонишини падар ба мусоидати нух қабилаи турк, яъне осточлу, шомлу, таклу, румлу, ворсақ, зулқадр, афшор, қочор ва суфиёни Қарабоғ, ки қаблан ба ӯ байъат карда буданд, шуруъ ба икдоми асосӣ кард [6, 412].

Мутобиқи ривояти муарриҳин, шоҳ Исмоили ҷавон пас аз зиёрати оромгоҳҳои аҷдоди худ дар Ардабил ва гирифтани дуои хайр аз модари пираш аз роҳи Қарабоғ ба Шервон меравад ва “чун аҳбори қиёми шоҳ Исмоил дар атроф мунташир гашт, муридони ӯ аз Сурия, Диёри Бакрия ва Сивос зери байрақаш гирд омаданд ва бо ҳафт ҳазор нафар аз рӯди Ғур гузашта” [6, 412] бо шоҳи Шервон ҷангида ӯро шикаст дод ва ба қасоси падари хеш, ӯро бикӯшт ва силсилаи Шервоншоҳонро мунқариз сохт [ҳамон ҷо]. Пас аз ишғоли Боку ба ҷониби Табрес ҳаракат кард ва дар наздикии Нахчувон ҷанги сахте рух дод, ки дар он лашкари Оққуюнлуҳо бо сардории Алишер Усмони Мавсулӣ ба кулӣ мағлуб шуд ва “Исмоил музаффару мансур ворида Табрес гашта” соли 907х. /1502 м. ба номи шоҳ Исмоил тоҷи салтанати Эронро бар сар ниҳод, ки синнаш акнун ба 15 расида буд.

Шоҳ Исмоил тасмими қотей гирифта буд, ки мазҳаби шиъаро дар Эрон мазҳаби расмӣ эълон карда, эътиқод ба дигар хулафи рошиддинро аз Эрон барандозад. Аз ин тасмими шоҳ уламои шиъаи Табреш андешанок гашта ба шоҳ изҳор доштанд, ки дар кишвар аҳли суннату ҷамоат ба маротиб беш аз аҳли ташаюъ аст ва аз ин тасмими хеш мунсариф гардаду” хутбаи шиъа бармало хонда нашавад”. Аммо ба онҳо шоҳ Исмоил чунин ҷавоб дод: “Маро ба ин кор боз доштаанд ва худои олам бо ҳазароти айямаи маъсумин ҳамроҳ ҳастанд ва ман аз ҳеч кас бок надорам. Ба тавфиқи Оллоҳи Таоло агар раъият ҳарфе бигӯянд, шамшер мекашам ва як касро зинда намегузорам” [6, 412].

Ҳамин тавр бо омадани шоҳ Исмоили Сафавӣ дар тамоми қаламрави Эрон ва қисмате аз Хуросон ба таври расмӣ ва иҷборӣ мазҳаби шиъа мазҳаби ҳоким бар ҷомеа эълон гардад. Ин амал таъбири мазҳабӣ ва суннитезиро дар қаламравии Сафавиҳо фароҳам овард, ки бозтоби он дар сиёсату фарҳангу адабиёт бетаъсир намонд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Фаҳриддин Али Сафӣ, Рашаҳот айналҳаёт /Фаҳриддин Али Сафӣ //Осори мунтахаби Хоҷа Аҳрор ва пайравонаш. Таҳиякунандагон: Аҳмадҷон Муҳаммадҷоҷаев ва дигарон. – Душанбе: Империял Групп, 2004.
2. Афсаҳзод Аълоҳон. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ - [матн] / Афсаҳзод Аълоҳон. – Душанбе: Дониш, 1980; ҳамон муаллиф. Лирика Абдар-Раҳмана Джами. Проблемы текста и поэтики- [текст] -М.: Наука, 1988.
3. Афсаҳзод Аълоҳон. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV [матн] / Афсаҳзод Аълоҳон. – Душанбе: Дониш, 1987.
4. Исфизорӣ Муиниддин. Равзат-ул-чаннат фи авсофи мадинат-ил-Ҳирот [матн] / Муиниддин Исфизорӣ . Бо тасҳеҳи Сайид Муҳаммад-Козими Имом. Бахши 2. – Техрон. 1339 ҳ.ш.
5. Навоӣ, Амир Алишер. Хамсат-ул-мутаҳайирин [матн] / тарҷумаи Муҳаммади Наҳҷувонӣ аз туркии ҷағатой. Ба кӯшиши Маҳдии Фараҳонии Мунфарид /Навоӣ Амир Алишер // Муиниддин Исфизорӣ. – Техрон. Фарҳангистони забон ва адабиёти форсӣ. 1381 ҳ.ш.
6. Доктор Абдуллоҳ Розӣ. Таърихи комили Эрон. Аз таъсиси силсилаи Мод то асри ҳозир. [матн] Розӣ, доктор Абдуллоҳ /– Техрон, ҷопи ҷаҳорум - 1347 ҳ.ш.
7. Ҷомӣ Абдурахмон. Воситат-ул-иқд ва хотимат-ул-ҳаёт Матни илмии интиқодӣ, ба кӯшиши Аълоҳон Афсаҳзод. [матн] /Абдурахмони Ҷомӣ. – М: “Наука”, 1980.
8. Ҷомӣ Нуриддин Абдурахмон. Нафаҳот-ул-унс [матн] / Ҷомӣ Нуриддин Абдурахмон Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Маҳмуди Обидӣ. – Техрон: Суҳан, 1386 ҳ.ш.
9. Эфендиев О. Азербайжанское государство Сефевидов [текст] / Эфендиев О. – Баку, 1981.

ҶАРАЁНҲОИ МАЗҲАБИЮ МАҶКУРАВӢ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XV ДАР ҚАЛАМРАВИИ ИМПЕРИЯИ ТЕМУРИЁН

Дар нимаи дуюми асри XV, ки қаламравии империяи Темур ба ворисони ӯ тақсим шуда, ба давлатҳои хурди мустақил ва нимаустақил чудо гардида буд, дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрони Ҷанубӣ аз нигоҳи амниятӣ иҷтимоӣ маданӣ ва озодии афкору ақидаи мазҳабӣ-маҷкуравӣ шароити нисбатан мусоиде ба миён омад. Аз ин рӯ, ҷараёнҳои мухталифи мазҳабӣю тасаввуфӣ, аз ҷумла нақшбандия, қодирия, суҳравардия, мавлавия ривож пайдо карда, озодона ақидашонро табиғу ташвиқ намоянд. Ҳамчунин, дар ин давра, равияҳои тозае чун ҳуруфия, нурбахшия, нукутия, неъматуллоҳия ва амсоли он, ки ҳама фирқаҳои аҳли ташаюъ буданд, арзи вучуд карда, озодона маросиму маносики хешро иҷро мекарданд.

Дар мақола ба таври муфассал доир ба машҳуртарин фирқа-тарикати нақшбандия, ки на танҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, балки дар Ироқи Аҷаму Осиёи Хурд ва шибҳқораи Ҳинд интишор

ёфта буд, сухан меравад.

Зимнан, муаллифи мақола таъкид мекунанд, ки бо вучуди он ки дар ин қаламрави империяи собиқи Темур, давлатҳои хурду бузурги то ҳаде ба ҳам муҳолиф ба вучуд омада буданд, аммо атҳои он пайрави фирқаҳои мухталиф буда, дар иҷрои маносиқи динӣ-мазҳабии ҳеш озод буданд. Мунтаҳо бо ба сари қудрат омадани сулолаи Сафавӣ дар Эрон, Хуросон ва Шайбониҳо дар Мовароуннаҳр мазҳабситезӣ (байни шиъаву суннӣ) авҷ гирифта, ваҳдати адабӣ-фарҳангии форсизабонони қаламрави аз ҳам гусехта шуд.

Калидвожаҳо: империяи Темуриён, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон, Чанубӣ, нақшбандия, суннӣ, аҳли ташауъ, тасаввуфӣ, маносиқи динӣ-мазҳабӣ, мазҳабситезӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ходҷамуродов Олимҷон, доктори илмҳои филологӣ, профессор, сарҳодими илми Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ.

Нишонӣ: Душанбе, кӯчаи Хусейнзода-35;

E-mail: khojamurod@mail.ru. **Тел:** 992 915-05-46-64

РЕЛИГИОЗНО-МИСТИЧЕСКИЕ ТЕЧЕНИЕ В ИМПЕРИИ ТЕМУРИДОВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XV В.

На обширном пространстве империи Тимура во второй половине XV в. существовали мелкие государства потомков Тимура и других самостоятельных княжеств. Несмотря на политических и личных разногласий правителей этих государств в этот период образовались благоприятные условия для социальной безопасности общества и на этой почве свободно развивались различные религиозно-суфийские ордена, такие как нақшбандия, қадирия, суҳравардия и мавлавия. Также в этот период в формате шиитского толка зарождались новые суфийские учения как хуруфия, нурбахшия, нукутия, неъматуллохия последователи их которых свободно могли выполнять своих обрядов.

В статье подробно рассматривается суфийский орден нақшбандия, который был распространен не только в Мовароуннахре и Хорасане, а также имел огромных последователей в Иране, Ираке, Малой Азии и Индии.

При анализе выше упомянутых религиозно-мистических течений, автор статьи акцентирует на то что все эти течения имели своих последователей в этом пространстве и со стороны правителей этих государств не было дискриминации. Поэтому в этой обширной территории успешно развивались все религиозно-мистические течения в формате единого культурно-религиозного процесса. С приходом в начале XVI во власти в Иране династии Сафавидов и с объявлением шиизм принудительное как государственное вероисповедание, распалось это культурно-религиозное единство ирано-язычных народов региона.

Ключевые слова: империям Темуридов, Мовароуннахр, Хорасан, нақшбандия, суфийский орден, шиизм, Сафавиды, культурно-религиозный процесс.

Сведения об авторе: Ходҷамуродов О.Х., д.ф.н., профессор, главный научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиуме НАНТ.

Адрес: 734025. г. Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода-35

E-mail: khojamurod@mail.ru. **Тел.** (+922) 915054664.

RELIGIOUS AND MYSTICAL MOVEMENTS IN THE TEMURID EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY

Religious and mystical trends in the Temurid Empire in the second half of the 15th century. In the vast territory of the Timurid Empire in the second half of the 15th century, there were small states ruled by descendants of Timur and other independent principalities. Despite the political and personal differences among the rulers of these states, this period was characterized by favorable conditions for

social security, which allowed for the free development of various religious and Sufi orders, such as the Naqshbandi, Qadiri, Suhrawardi, and Mawlawi orders. During this period, new Sufi teachings such as Khurufiya, Nurbakhshiya, Nukutiya, and Ne'matullokhya emerged in the Shia tradition, allowing followers to freely practice their rituals.

The article provides a detailed analysis of the Naqshbandi Sufi order, which was widespread not only in Mawarounahr and Khorasan, but also had a large following in Iran, Iraq, Asia Minor, and India.

In the analysis of the above-mentioned religious and mystical trends, the author of the article emphasizes that all these trends had their followers in this space, and there was no discrimination on the part of the rulers of these states. Therefore, all religious and mystical trends successfully developed in this vast territory as part of a unified cultural and religious process. However, with the rise of the Safavid dynasty in Iran in the early 16th century and the forced adoption of Shiism as the state religion, this cultural and religious unity among the Iranian-speaking peoples of the

Keywords: Temurid Empire, Movarounahr, Khorasan, Naqshbandi, Sufi Order, Shiism, Safavids, cultural and religious process.

Information about the author: Khodjamurodov O.Kh., Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher at the Center for Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Dushanbe, Sh. Khuseinzoda Street 35.

E-mail: khojamurod@mail.ru. **Phone:** (+922) 915054664

ҚОИДАҲОИ ТАВСИФИ НУСХАҲОИ ХАТӢ

Мақсудзода Б. М. ¹

Илми нусхашиносии (кодикологияи) ҷаҳонӣ ва аз ҷумла, нусхашиносии Шарқи мусулмонӣ дар омӯзишу муаррифии саҳеҳи нусхаҳои хатӣ ду баҳши умумии тавсифро нишон медиҳад:

1. Тавсифи китобшиносӣ, ки онро тавсифи библиографӣ ҳам мегӯянд.
2. Тавсифи нусхашиносӣ (кодикологӣ) ва он тавсифи сирф унсурҳои зоҳирии китоби дастнавис аст.

Гарчанде қариб ҳамаи феҳристҳои нусаҳи хатӣ унсурҳои ҳар ду баҳшро доранд, аммо дар тартиби овардани онҳо фарқ ҳаст. Дар баъзеи онҳо аввал қисмати якум оварда шудава баъд аз он, дар қисмати дувум вежагиҳои нусхашиносии асари дастнавис зикр шудааст. Дар баъзе феҳристҳо баръакс ин ҳолат мушоҳида мешавад. Дар шакли ихтисор овардан ва тафсили матлабҳо низ дар феҳристҳои мавҷуд тафовут ҳаст. Дар баъзеи онҳо вежагиҳои китобшиносӣ муфассал буда, ҳатто тавзеҳоти зиёдатӣ дида мешавад ва дар баъзеи дигар чунин тавзеҳот кӯтоҳ ва гоҳе ноқис аст. Дар баҳши нусхашиносии тавсифи нусхаҳои хатӣ низ ҳамин гуна тафсилу ихтисор ба назар мерасанд. Гузашта аз инҳо, гарчанде аксари феҳристнигорони ҷи эронӣ ва ҷи замони шуравӣ ва давраи нав дар қори худ асосан қавоиди феҳристнигории англо-америкоиро пайравӣ мекунанд ва нишонаҳои риояти қолаби тавсифгарии ҷаҳонӣ дар онҳо дида мешавад, аммо дар қорашон ҳамоҳангӣ вучуд надорад ва ҳар феҳристнигор услуби қори худро дорад ва онро дуруст меҳисобад [2, 86]. Дар натиҷа, дар мавриди нусхаҳо ва махсусан нусхаҳои нафису нодир хеле унсурҳои диданӣ, нодида ва гуфтаниҳо ноғуфта мондаанд.

Хуб мебуд, агар дар феҳристнигорӣ низоми ягонаи тартиби тавсифот ба вучуд оварда шавад. Дар бораи хелҳои тавсиф аз ҷиҳати навъи иттилоот ва сифати таҳқиқи нусхаҳо ин ҷо мо ҷизе намегӯем ва тавачҷуҳи феҳристнигорони ҷавонро фақат ба зикри мушаххасоти асосии тавсифи китобшиносӣ ва тавсифи нусхашиносӣ ҷалб менамоем, ки дар шиноҳти илмии нусхаҳо нақши ҳалқунанда доранд. Фақат нуктаи муҳим он аст, ки тавсифи нусха бояд бо диққати тамом ва бо риояти бетарафию амонатдорӣ ва бо донишшиносӣ анҷом дода шавад. Яъне, нусхашинос то андозае дар бораи он илмҳое, ки дар нусхаҳои хатӣ дарҷ ҳастанд, ҳабар дошта бошад. Чунончи, фалсафаро аз мантиқ, фикҳро аз ҳадис, сарфро аз наҳв, маониро аз баён ва ғ. ташхис дода битавад.

Тавсифи китобшиносӣ. Азбаски китобшиносӣ нахустин асл дар шиносонидани ҳар китоби хатӣ аст ва мавзӯю муҳтавои асарро низ муаррифӣ мекунанд, онро дар аввал овардан ба мақсад мувофиқ мебошад. Он қисматҳои маънавии марбути китобро дар бар мегирад ва аз ин ҷиҳат ҷанбаи илмӣ дорад [7, 3]. Ҷизи доништанӣ дар тавсифи китобшиносӣ он аст, ки дар захираи дастнависҳои китобхонаҳои дунё анбӯҳи бузурги нусхаҳои хатӣ нигоҳ дошта мешаванд. Онҳо соҳаҳои гуногуни илму фарҳанг ва адабиётро фаро гирифтаанд. Мо бояд ҳар яки онҳоро дар алоҳидагӣ тавсиф намоем. Агар барои мо, ба таври ҷудогона, ягон нусхаи хатии форсиро ҳам, ки пешниҳод намуданд, дар қадами аввал, онро бояд тавсифи библиографӣ намоем. Дар иҷрои чунин қор диққати худро бо таъйин намудани мушаххасоти сирф китобшиносии он равона намоем, то китоб аз тарафи хонанда шинохта шавад. Барои ин, ба тавсифи нуктаҳои зер машғул мешавем:

1. Унвони нусха, шумораи тартибии феҳрист ва шумораи инвентарии нусхаи китобхонаи мавриди назар.

Муҳимтарин баҳс назди тавсифгар таъйин намудани унвони китоб аст, зеро нахустин тавачҷуҳи хонандагон ба номи китоб равона мешавад. Унвони аслии китобро, маъмулан, аз сафҳаи унвон ё аз оғози дебочаи асар пас аз таъбири «...аммо баъд» ё аз хотима, аз анҷоми он, ё аз тарқимаи (колофони) нусха пайдо кардан мумкин аст. Гоҳе унвони китоб дар қисмати берунии тағакӣ (атфи) ҷилд ё аз тарафи ҷамъи авроқи китоб (аз ҷап) варда шудааст. Агар китоб ҷандҷилда бошад,

1. Бадриддин Мақсудзода -

мумкин аст он дар чилдҳои дуҷум ё сеҷум омада бошад. Имкон дорад номи китоб дар ҷое ки аз эҳдои китоб сухан ба миён омадааст, пайдо шавад. Вақте ки унвони комили китоб аз дохили нусха пайдо шуд, бояд онро меъёр қарор дод ва баъдан, унвони машҳур ё фаръии китобро андаруни қавсайни кунҷдор овард [3, 85]. Масалан, унвони аслии китоби Низомии Арӯзии Самарқандӣ (а.ХІІ) «Маҷмаъ-ун-наводир» аст. Худи муаллиф ба ин китобаш чунин унвон додааст. Вале азбаски китоб аз ҷаҳор мақола (боб) иборат аст, дар миёни мардум, баъдтар, бо номи «Ҷаҳор мақола» маъруф гаштааст. Дар чунин ҳол, ҳангоми тавсиф унвони ба китоб додаи муаллифро бояд қабул кунем ва аввал, онро пурра дар шакли «Маҷмаъ-ун-наводир» зикр кунем. Баъд аз он унвони машҳури он дар байни қавсайн навишта мешавад - «Ҷаҳор мақола».

2. Забони нусха. Забони нусха аз матни он зуд маълум маълум мешавад. Барои қаноат ҳосил кардан ҳар ҷо-ҳар ҷои матни нусхаро хонда, санҷидан мумкин аст.

3. Мавзуи нусха. Муайян кардани он кори хеле муҳимму калидӣ аст, ки барои шинохти нусха ба хонанда кӯмак мерасонад. Дар ин кор тибқи тақсимбандии мавзуии донишмандони гузашта амал кардан лозим аст ва на тибқи тақсимбандии мавзуии замони муосир. Чунончи, арӯз, маонӣ, фикҳ, ҳандаса, риёзиёт, нучум ва ғайраро ба эътибор бигирем. Дар ин кор бояд хеле диққат кард, то ғалате рух надиҳад. Дар таърихи феҳристнигории муосир бисёр шудааст, ки дар нишон додани мавзӯи иштибоҳҳои фоҳиш кардаанд. Чунончи мавзуи матни нусхаеро мусиқӣ зикр кардаанд, аммо он мусиқӣ набудааст... Чунин хатоҳо пайомадҳои нохуш бор оварда метавонад [6, с.370-371].

Агар баргардем ба мавзуи «Гулистон»-и Саъдӣ он ахлоқ аст. Дар баъзе ҳолат нусхаи хаттӣ дар бораи як мавзуи хос нест ва мавзӯҳои гуногунро дар бар мегирад. Дар ин сурат як мавзуи онро, ки аслитар ба назар мерасад, бояд интихоб ва қайд кард. Чунончи, мавзуи «Ҷаҳор мақола» дар бораи шоирию дабири мебошад. Агар мавзӯҳои асар хеле мутанаввеъ буд, дар он сурат дар банди мавзӯ метавон «мутафариқа» навишт.

4. Таъйини кардани муаллифи нусха ва мухтасари аҳволи ӯ. Дар муайян кардани муаллиф ном, лақаб, куня, номи падар зикр карда мешавад. Инро ҳам бояд гӯем, ки гоҳе дар баъзе нусхаҳо номи муаллиф дида намешавад. Ин ҳолат сабабҳои зеро дорад: Тавозуъ ва фурӯтанӣ муаллиф; эҷодкори аслии шинохтани Худо ва шоиста набудани зикри номи худ; бо ягон ғараз номи муаллифро нанавиштани котиб; муаллиф мехоста, ки дар поёни китоб номи худро қайд кунад, аммо фаромӯш кардааст ва ё китобро ба охир нарасонида аз дунё рафтааст [5, 43].

Агар тавсифгар номи муаллифро дар нусха пайдо карда натавонад бо истифода аз донишномаҳо онро пайдо мекунад. Агар дар таъйини номи муаллиф шубҳа дошта бошад, онро дар дохили қавсайн < > меорад, то хонанда донанд, ки он ном аз тарафи тавсифгар мушаххас шудааст ва ҷойи шубҳа боқист [4, с.56]. Пас аз ин, сол ва ҷойи таваллуд, сол ва ҷойи вафот, мазҳаб, пеша, устодон, ҳодисаҳои хоси зиндагии ӯ зикр мешавад. Фаразан, нусхаи мавриди назари мо «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад, пас, маълумоти зеро овардан мумкин аст:

Саъдӣ шоир ва нависандаи бузурги форсу тоҷик. Номаш – Муслиҳиддин, тахаллусаш – Саъдӣ. Лақабҳои, ки ба ӯ додаанд, «Абуахлоқ» ва «Афсаҳулмутақаллимин» аст. Санаи таваллудаш – 1184, (бархе санаи 1289-ро ҳам нишон додаанд). Ҷои таваллуд – Шероз. Замон ва макони фавт – 1292, Шероз. Падараш – Абдуллоҳ ибни Мушриф дар тифлии шоир даргузаштааст. Мазҳаб – суннии шофеъӣ. Тариқати суфигариаш - суҳравардия. Мадрасаи Низомияи Бағдодро хатм кардаву муддати 30 сол сафар кардааст. Ӯ ба арабию форсӣ дар сатҳи баланд ваъз мегуфт. Ду маротиба издивоҷ кардааст, аммо бахти оилавӣ надидааст. Пас аз бозгашт аз сафарҳои тулонӣ ба дарбори атобаки Форс Абубакр ибни Саъд ибни Зангӣ ҳамчун шоири дарборӣ ворид мешавад. Он вақт маликушшуарои дарбор Маҷди Ҷамгар буд. Аммо шоир, ки ба истиклоли фикрию эҷодӣ хӯ гирифта буд, беш аз як сол дар дарбор намеистад ва онро тарк карда, дар як гӯшаи Шероз хонақоҳнишин мешавад ва то охири умр бо иршоди муридони машғул шудааст.

5. Осор: Дар ин қисмат таълифоти машҳур ва камшинохтаи муаллиф сабт карда мешавад. Дар мавриди таълифоти Саъдӣ метавон чунин гуфт: Саъдӣ ба ғайр аз «Гулистон» маснавии «Бӯстон» дорад дар вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Ҷор девон дорад: «Таййибот», «Бадоеъ», «Хавотим», «Ғазалиёти қадим». Маҷмуаи қитаот бо номи «Соҳибия» ва як асари насрии «Насиҳат-ул-мулк»

хам аз ўст. Куллиёти ў аз тарафи ҳамасраш Алӣ ибни Аҳмади Бесутун мураттаб карда шудааст. Осори назми Саъдӣ аз қасида, ғазал, марсия, муламмаъот, рубой ва қитъа иборат аст. Як маҷмуаи «Ҳазлиёт» ё «Хубсиёт»-ро низ ба Саъдӣ нисбат медиҳанд, вале аксари донишмандон аз ў намедонанд.

6. Таърихи таълифи асар ва зикри бобҳои он: «Гулистон»-ро Саъдӣ пас аз бозгашт ба зодгоҳаш дар соли 1258 таълиф кардааст. Он аз дебоча ва ҳашт боб иборат аст: 1. Дар сирати подшоҳон. 2. Дар ахлоқи дарвешон. 3. Дар фазилати қаноат. 4. Дар фавоиди хомӯшӣ. 5. Дар ишқ ва ҷавонӣ. 6. Дар заъф ва пирӣ. 7. Дар таъсири тарбият. 8. Дар одоби суҳбат. Дебочаи ин асар аз беҳтарин дебочаҳои осори насрӣ ба забони форсӣ шинохта шудааст. Дар дохили матн Саъдӣ ҷо-ҷо абёти форсӣ овардааст, абёти арабӣ низ дорад. Муаллифи ҳамаи ашъори дохилиматнӣ худӣ Саъдист. Ҷумлаву таркибҳои арабӣ ҳам дорад. Насраш мусачҷаи зебост. Калонтарин ҳикоят дар боби сеюм ҳикояти 27-ум аст «Ҳикояти муштзан ва падари ў». Матни «Гулистон» аз нигоҳи сабки ниғориш матни мучаз ва боз аст, аз ин рӯ, ба он то имрӯз шарҳҳои гуногун навишта шудаанд.

Агар нусха чопи замонавӣ шуда бошад, ин иттилоъ низ пурра ироа мешавад. Аммо муҳимтарин нукта ин ҷост, ки оё нусхаи мавриди назар дар он истифода шудааст ё хайр.

Дар охири баъзе нусхаҳои хаттӣ аз тарафи муаллиф таърихи ба итмом расонидани асар зикр карда мешавад ва онро «анҷом» меноманд. Агар чунин унсур дар нусха бошад, зикри он ҳатмист.

Ин аст тавсифи библиографии нусхаи хаттии «Гулистон», ки ба таври намуна овардем. Чуноне ки мебинем, дар тавсифи библиографӣ иттилооти овардашуда дар тавсифи ҳамаи нусхаҳои хаттии «Гулистон» такрор мешаванд. Чаро такрор мешаванд? Барои он ки дар воқеъ, «Гулистон» навиштаи Саъдист ва Саъдӣ дар асри XIII зиндагӣ ва фаъолият кардааст. Ҳамаи нусхаҳои «Гулистон»-и Саъдӣ аз дебоча ва ҳашт боб иборат аст. Унвони ҳамаи бобҳо дар ҳамаи нусхаҳои хаттии дигари ин асар як хел аст. Калонтарин ҳикоят ҳам ҳамон ҳикояти зикршуда аз боби сеюми «Гулистон» аст ва дар ҳамаи нусхаҳои ин асар ҳамин ҳукм сидқ дорад.

Ғайр аз ин, дар қисмати тавсифи библиографӣ нишон додани нусхаҳои дигари ин асар, ки дар кадом китобхонаҳои дунё маҳфузанд, хеле зарур аст. Агар мо ин гуна иттилоотро дарҷ намоем, хонанда метавонад, дар бораи боз дар кадом китобхонаҳои дунё маҳфуз будани нусхаҳои «Гулистон»-и Саъдӣ маълумот ҳосил намояд.

Тавсифи библиографии овардашуда аз рӯи принципҳои библиографӣ навишта шудаанд ва он асоси илмӣ дорад. Азбаски ин тавсиф ба ҳамаи нусхаҳои хаттии «Гулистон»-и Саъдӣ хос мебошад, ҳангоми тавсифи нусхаҳои дигари ин асар, ки дар як китобхона нигоҳ дошта мешаванду мо бояд онҳоро тавсиф кунем, такрор намекунем. Яъне, ҳангоми тавсифи нусхаи аввал онро меорем ва ҳини тавсифи нусхаҳои дигари он аз овардани он худдорӣ мекунем ва фақат дар васат «ҳамчунин» навишта, бевосита ба тавсифи кодикологии онҳо машғул мешавем. Тавсифи кодикологии ҳар як нусхаи хаттии «Гулистон» аз ҳамдигар ҳатман фарқ мекунад.

Тавсифи нусхашиносӣ (кодикологӣ). Нусхаҳои хаттии форсӣ ҷузъе аз ёдгориҳои маънавии фарҳанги миллии мо мебошанд. Бино бар он, тавсифи нусхашиносии онҳо аҳаммияти калони илмӣ дорад. Он барои муҳаққиқони таърихи адабиёт ё олимони соҳаҳои дигар нусхаи муътабар ё камътибори ин ё он асарро нишон медиҳад ва корро барояшон осонтар мегардонад [1, 89]. Агар нусхаҳои хаттии як асар, масалан, «Гулистон»-и Саъдӣ Шерозӣ бисёр бошанд, ин чунин маъно дорад, ки он дар байни хонандагони даврони гузашта шуҳрат доштааст ва афқору ҳунари ин адиб ҳамвора дар тайи чандин аср дар зехну тафаккури мардум таъсир доштааст. Агар, фаразан, нусхаҳои дастнависи «Гулистон»-и Саъдӣ дар Ҳиндустон, Озарбойҷон, Туркия, Сурия ва дигар кишварҳои берун аз қаламрави таърихӣ форсизабонон низ китобат шуда бошанд, чунин маъно пайдо мекунад, ки «Гулистон» дар масоҳати васеи ҷуғрофӣ машҳур будаасту хонанда доштааст.

Ба ҳар сурат, мо бояд нусхаҳои хаттиро тавсифи нусхашиносӣ намоем. Мутаассифона, дар ин кор стандарти ягона ва устувор то ҳол вучуд надорад. Имрӯзҳо нусхашиносон бар он кӯшишдоранд, ки чунин стандарти байналмилалӣ ва ё ақаллан миллиро ба вучуд оранд. Дар ин раванд саъю талоши нусхашиносони Эрон назаррастар аст. Онҳо дар натиҷаи омӯзиши тарзи феҳристи-ниғории нусхаҳои хаттии китобхонаҳои калонтарини Эрон, аз қабилӣ Китобхонаи Остони Қудси Разавии Машҳад, Китобхонаи миллии Эрон, Китобхонаи Оятуллоҳ Маръашии Начафӣ, Китобхо-

наи Маҷлиси Шурои исломӣ, Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон ва ғайра кӯшиш доранд, стандарти миллии феҳристнигории Эронро ба вучуд оранд [4]. Агар чунин стандарт ба вучуд оварда шавад, кори ҳамаи феҳристнигорони Эрон ба низоми ягона медарояд.

Мо низ дар Тоҷикистон дар натиҷаи омӯзиши равишҳои феҳристнигории нусхашиносони маъруфи Эронро Покистон ва русу тоҷик, мисли А. Мунзавӣ, О. Навшоҳӣ А.А. Семёнов, Миклухо-Маклай, Г.И. Костигова, О.Ф. Акимускин, А.Н. Болдиреву А. Мирзоев, А. Алимардонов ва дигарон саъй мекунем, ки тарҳи кори тавсифи кодикологии нусхаи хаттии форсии тоҷикиро ба низом дароварем. Барои ин кор, ба назари мо, иттилоотро тибқи моддаҳои зер нишон додан бар салоҳи кор хоҳад буд:

1. Оғози асар (маъмулан, чанд калимаву таркиби оғози матни асар оварда мешавад).

2. Поёни асар (чанд калимаи охири асар, пеш аз пеш анҷома).

3. Анҷома /тарқима ё колофон/-и нусха. Дар ин банд (бо овардани сурати анҷома) ба нуктаҳои зер тавачҷуҳ мешавад:

а) номи котиб (котиби оддӣ, котиби султонӣ, хушнавис);

б) таърихи китобат (котиб гоҳе ба таври комил: рӯз, ҳафта, моҳ, сана ва ҷойи истинсохро нишон медиҳад ва гоҳе фақат санаи китобатро зикр мекунад. Аммо бо ҳуруф навишта шудани сана хеле муҳим аст. Дар анҷомаи нусхаҳое, ки дар Ҳиндустон китобат ё рӯнавис шудаанд, давраи чулуси шохон низ қайд мешуд. Аҳёнан, баъзе котибон роҷеъ ба бозхонӣ ва тасхеҳ кардани матн ё анҷом надодани ин амал низ ишора кардаанд);

в) номи фармоишгари нусха (гоҳе дар анҷома нишон дода мешавад).

4. Чилд (пӯшиши нусха):

а) навъи мағзии муқоваҳо /даффаҳо/: (чармӣ, тимоч, кемухт, картонӣ, чӯбӣ...);

б) Сохти чилд: расмӣ /дастӣ/, зарбӣ /кӯбида/, зарбии тиллопӯш ё одӣ, локӣ, сӯхта ё муаррак;

в) сохти чилд аз ҷиҳати андоза: мустатилӣ, мураббаъ, ҷайбӣ...;

г) абра ва унсурҳои он: турунҷ /барг/, /гоҳе турунҷи чалипой ҳам дида мешавад/, бодомчаҳои фавқонӣ ва таҳтонӣ /сартурунҷу зертурунҷ, гоҳе онҳоро лавз ё сарбаргу зербарг ҳам меноманд/, лачак /кунҷӣ/, катибаи афзуда, катибаи бозубандӣ, турунҷак, занҷира... (бо зикри андоза ва ранги онҳо), тарсими шаклҳои ҳандасӣ ё бидуни ҳеч гуна ороишот. Гоҳе ба ҷои турунҷу бодомчаҳо нақши шамсаву лоларо дидан мумкин аст;

ғ) номи саҳҳоф ё муҷаллид (гоҳе дар бодомчаҳои абраи чилд ҳақ мешавад);

д) астар ва аз ҷӣ сохта шудани он: чарм, коғаз /ранги он/, коғазӣ

абрӣ, маҳмал, имкони мавҷудияти анвоъи нақшҳо аз қабилӣ «гирифту гир» ё «гулу мурғ»;

е) тагакӣ (атф) ва ранги он;

ё) бадрақа (аз пеш ва пушт чандварақӣ ва агар навиштаҷот дошта бошад, тавсиф мешавад);

ж) сарпӯш доштан ё надоштани чилд (сартобла, болак, лӯла ё лаббаи баргардон).

5. Андозаи нусха (арзу тул ва захомаат / бо мм. ё см./ зикр мешавад. (агар андозаи муқоваҳо бо андозаи авроқи нусха мутобиқат накунад, яъне, аз худӣ нусха набошад, дар он сурат андозаи муқоваҳо низ дода мешавад).

6. Мавҷудияти лавҳ /заставка/ ё сарлавҳ /фронтиспис/ ё сарлавҳи дуқисмата /диптих/, андоза ва мушаххасоти онҳо.

7. Дафтар ва андозаи варақҳои он (ба см.) ва дар маҷмуъ чандто будани дафтари нусха).

8. Ҳаҷми нусха (миқдори умумии авроқ).

9. Навъи коғаз:

а) аз ҷиҳати сохт: пӯстӣ, обҷувозии одӣ, обҷувозии оҳар-муҳра, /самарқандӣ, димишқӣ, сиялқутӣ, хонболиғӣ, хӯқандӣ.../ корхонагӣ, нақшҳои обнишонӣ, имкони мавҷудияти хатҳои амудӣ ва уфуқии дохили коғаз, чандтоӣ будани онҳо дар ҳар варақ);

б) аз ҷиҳати ранг: нахӯдӣ, зардча, абрӣ, алвон).

10. Матн (манзум, мансур ё омехта будани он.

а) андозаи матн (арзу тул);

- б) чандсутуна будани матн;
- в) миқдори сатр дар як сафҳа (мастарандозӣ шудааст ё не?).

11. Феҳристи матолиби нусха (аз муаллиф ё котиб будан ва ё аз молик ва ё хонандаи китоб будани он ва тавсифи мушаххасоти он).

12. Навъи хат: настаълиқи пухта (хуш) ё нопухта, настаълиқи шикаста ё моил ба шикаста, насх, таълиқ, кӯфӣ...; шитобзадагӣ дар китобат ё навишти батааммул, таносуи хуруф, андозаи хат, пайвасшавиҳои ғайримаъмулии ҳарфҳо, хамидагии хат.

13. Навъи мураккаб (ранг): сиёҳ, оҳанӣ-чормағзӣ /мураккаби товусӣ/, барҷаста будан ё ҳамвор будани хуруф дар қоғаз.

14. Мушаххасоти имло: тарзи навишти ҳарфҳои «алиф», «ҳои ҳавваз», «гоф», «чим», «пе», «те», «син», «шин»; тарзи навишти калимаҳои мураккаб, ҳиссаҷаҳо, пешояндҳо, масалан, истифодаи пешоянди «дар» ба ҷои «ба» ва гоҳе баръакси ин ҳолат ва ғ.

15. Иттилоот дар бораи шакли унвони бобу фаслҳо, номи касон, мавзӯҳои ҷуғрофӣ (бо зикри нави мураккабот ва хатти онҳо).

16. Рикобаҳо /пайгирҳо/ (мавҷуд будан ё набудани онҳо дар ҳамаи варақҳо; гоҳе метавонад ки дохилиматнӣ бошад).

17. Тазйиноти авроқи нусха:

- а) чадвал (чандраха будани чадвал ва рангҳои истифодашуда дар он;
- б) каманд (агар дорад он аз худаш аст ё дар замонҳои баъдӣ сохтаанд?);
- в) нигора ва ташъир (зикри мавзӯоти онҳо ва нишон додани авроқ);
- г) афшон (зар ё нуқра, иҷро шудани он дар рӯи матн ё хошия).

18. Ҳошия ва мушаххасоти он (андозаи ҳошия, ҳолӣ будан, доштани матн ё ашъору байтҳои пароканда, такмилаҳои матн, шарҳи байт ё калима, мансуб будани онҳо ба қалами котиб ё шахси ғайр ва ҳар чизи дигаре ки ҳаст, мисли дуоҳо, машқи хат, қимати хариди нусха, ҳисоб кардани чизе... /бо зикри варақҳо/).

19. Муҳри нусха (миқдор, анвоъ, шаклу муҳтавои онҳо бо зикри дар кадом варақҳо ҷой доштани онҳо), гоҳе мушоҳида шудани нақшҳои муҳрмонанд.

20. Ёддоштҳо дар бораи вақф (эҳдо).

21. Тасҳеҳоти матн (самоъшуда, қироатшуда, тасҳеҳи худи котиб, тасҳеҳоти шахси ғайр, мушаххасоти он тасҳеҳот).

22. Номи мутарҷим, мусаҳҳеҳ, гирдоваранда, наққош (агар имкони мушаххас кардани онҳо бошад).

23. Комил ё нокомилии нусха.

24. Асолати нусха ё ҷаълӣ будани он (агар ҷаълӣ аст, барои исботи он далелҳо оварда мешавад).

25. Тармими нусха (ҷойҳои тармимшуда /тармими асримиёнагӣ ё замонавӣ/).

26. Айбҳои нусха (ҷойи варақҳои афтода ё афзудашуда, доғҳои рӯғанӣ, обрасидагиҳо, такрори шеър ё байтҳо, варақҳои холигузошташуда /лакун/, кирмхӯрдагиҳо, даридагиҳо ва ғайра).

Бояд барои ҳар моддаи зикршуда иттилооти комил оварда шавад. Агар нусха аз миёни аносири зикршуда баъзеҳоро надошта бошад, дар рӯбарӯи он «надорад» навишта мешавад. Чунин шеваи ягонаи сохтани феҳрист хонандагонро аз дучоршавӣ ба сардаргумиҳо эмин ниғаҳ хоҳад дошт.

Агар ҳангоми тавсиф фикри тахминии тавсифгар қайд карда шавад, он ҳатман андаруни қавсайни кунҷдор оварда мешавад. Масалан, агар шумораи сеюми санаи бо рақам зикркардаи котиб дар анҷома чандон равшан набошад, хондаи тахминии худро феҳристнигор андаруни қавсайни кунҷдор меорад – 99 [8].

Ин аст пешниҳоди мо дар мавриди тарҳи тавсифи комили китобшиносӣ ва нусхашиносии як нусхаи хатгӣ.

Дар кори нусхашиносон ва махсусан нусхашиносони Тоҷикистону Ўзбекистон дар тавсифи нусахи хатгӣ нақсу норасоӣҳо бештар ба чашм мерасанд. Сабаби асосии ин ҳолат дар он аст, ки мурағибони феҳристҳо дорои маълумоти расмӣ нусхашиносии донишгоҳӣ набудаанд. Ҳар феҳристнигоре дар натиҷаи омӯзиши мустақилона малакаи тавсифи нусхашиносиро касб кардааст ва дониши ҳар яке аз дигаре фарқ доштааст. Бо ин вучуд, шояд баъзе ин гуна мутахассисони нусхашинос бар ин равиши пешниҳоднамудаи мо баъзе тасҳеҳу иловаҳо ворид намоянд. Дар ҳар ҳол, мо бояд қоидаҳои муназзами феҳристнигорӣ дошта бошем. Агар чунин қоидаҳои стандартӣ (якдасткунӣ) ба вучуд оварда шавад, барои феҳристнигорон ҳамчун раҳнамо метавонад хидмат кунад ва онҳоро дар кори тавсифи нусаҳо аз инҳирофот эмин нигоҳ дошта метавонад. Муҳимтар аз ҳама, агар стандарти тавсифи нусаҳо сохта шавад, пеши роҳи дубора тавсиф намудани нусаҳо гирифта мешавад, яъне, дуборакорӣ ва сарфи беҳудаи будҷаи китобхонаҳо аз байн меравад [8, 102]. Гузашта аз ин, ба истифодабарандаи феҳрист дар амри шинохти саҳеҳи нуса ёрии ҳамаҷаҳади расонида мешавад.

Барои ба танзим даровардани кори феҳристнигор дар оянда шарҳи аҳволи котибон, музаҳҳибон, ниғорасозон, ташғирсозон, наққошон, муҷаллидону саҳҳофон омӯхтаву таърихи ин ҳунаро бояд ба вучуд оварда шаванд. Дар оянда ба вучуд овардани албоми навъи қоғазҳои обҷувозӣ ва корхонагӣ низ хеле муҳим мебошад. Ғайр аз ин, дар ихтиёри феҳристнигор атласи анвои хат ва хусни хатҳо бояд воғузошта шавад. Барои ин, аввал, фароҳам кардани албоми намунаи хатти котибон, махсусан котибони мовароуннаҳрӣ зарур мебошад. Масъалаи дигар, якдаст сохтан (унификатсия)-и истилоҳоти нусхашиносӣ. Истилоҳоти барои феҳристнигорони маҳалҳои гуногун нофаҳмо кори феҳристнигориро мушкил месозад. Гузашта аз ин, агар ҳар китобхона озмоишгоҳҳо ва дастгоҳҳои ҳозиразамони тармими нусаҳоро дошта бошад, ба кори дурусти тавсифгарони нусаҳои дастнавис кӯмак расонида метавонанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Азимӣ, Ҳабибулло. Усул ва мабонии нусхашиносӣ дар кутуби хатгӣ / Ҳабибулло Азимӣ. – Техрон: Созмони аснод ва китобхонаи миллии Эрон, 1389 х.ш.
2. Азимӣ, Ҳабибулло; Нозӣ, Айюб. Нусахи хатгӣ ва феҳриствисии он дар Эрон / Ҳабибулло Азимӣ; Айюб Нозӣ. – Техрон: Нашрияти таҳқиқоти китобдорӣ ва иттилоърасонии донишгоҳӣ. Соли 44-ум, - Шумораи 52, тобистони 1389. – С. 71-92.
3. Вафодор Муродӣ, Муҳаммад (1379). Муқаддимае бар усулу қавоиди феҳристнигорӣ дар кутуби хатгӣ / Муҳаммад Вафодор Муродӣ. Чопи аввал. – Техрон: Китобхона, музей ва маркази асноди Маҷлиси шурои исломӣ, 1379 х.ш.
4. Маҷиди Набавӣ; Ғуломризо Фидой; Нодири Нақшина. Истондордҳои бақоррафта дар тавсифи нусахи хатгӣ. Мутолиоти миллии китобдорӣ ва созмондиҳии иттилоот. Давраи 25, тобистони 1393. - Шумораи 98.
5. Моили Ҳиравӣ, Начиб. Таърихи нусапардозӣ ва тасҳеҳи интиқодии нусаҳои хатгӣ / Начиб Моили Ҳиравӣ. – Техрон: Баҳористон, 1380 х.ш.
6. Навшоҳӣ, Ориф. Сиях бар сафед (Маҷмуаи гуфторҳо ва ёддоштҳо дар заминаи китобшиносӣ ва нусхашиносӣ / Ориф Навшоҳӣ. – Исломобод, 2008.
7. Фаридунӣ, Ҳасаналӣ; Имоҷӣ, Марҷон. Баррасии аносири феҳриствисии нусаҳои хатгӣ ва таорифи онҳо / Ҳасаналӣ Фаридунӣ; Марҷон Имоҷӣ // Нашрияти электронии Созмони китобхонаҳо, музейҳо ва маркази асноди Остони қудси Разавӣ. Давраи 3, шумораи 12-13, поиз ва зими-стони 1390, шумораи паёпайи 12. – С. 1-24.
8. Ҳошимӣ, Фозил Муҳаммадризо. Феҳристнигорӣ кутуби хатгӣ. Ҷузъаи омӯзишӣ / Фозил Муҳаммадризо Ҳошимӣ.- Машҳад: Китобхонаи марказии Остони қудси Разавӣ, 1386 х.ш.

ҚОИДАҲОИ ТАВСИФИ НУСXAҲОИ ХАТГӢ

Ин мақола таъкид мекунад, ки дар ҳоли ҳозир дар тавсифи нусаҳои хатгӣ ва феҳристнигорӣ равиши ягонае вучуд надорад. Он хонандагонро бо қоидаҳои асосии тавсифи библиографӣ ва

нусхашиносии нусахи хаттии форсии тоқиқӣ ошно мекунад ва ҳамчунин бо тавачҷух ба набудани меъёри ягонаи тавсиф, барои таҳиягарони феҳристон китобҳои дастнависи шӯбаи дастхатҳои шарқии китобхонаҳо асосҳои стандарткунонии тавсифи нусаҳоро пешниҳод мекунад. Гузашта аз инҳо, чихати такмил додани самти мазкур ба таври мушаххас пешниҳодҳо ироа мекунад: ба чоп расонидани раҳнамои амалӣ оид ба тавсифи нусаҳои хатӣ; омӯзишу таҳқиқи таърихи истеҳсоли нусаҳои хатӣ; омода кардани албومي анвои қоғаз; пешниҳоди атласи анвои хат; якдасткунии истилоҳоти нусашиносӣ ва ғ.

Калидвожаҳо: кодикология, нусаи хатӣ, тавсиф, феҳрист, стандарткунонӣ, номгӯи қоидаҳо, якдасткунонии истилоҳот, дастхат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мақсудода Бадриддин – доктори илми филология, профессор, устоди кафедраи таърихи адабиёти тоҷики ДМТ.

Тел.: 919-13-98-19. **Email:** maksudov-56@mail.ru

ПРАВИЛА ОПИСАНИЯ РУКОПИСНЫХ КНИГ

Данная статья подчеркивает, что на сегодняшний день в описании рукописных книг и их каталогизации единого метода не существует. Она знакомит читателей библиографическим и кодикологическим описаниями персидских списков, а также учитывая отсутствие единых критериев в описании списков, предлагает основы стандартизации работ составителей каталогов рукописных книг в библиотеках, где хранятся восточные манускрипты. При этом, для усовершенствования данного направления вносятся следующие конкретные предложения: публикация практического путеводителя по описанию списков; изучение истории составителей списков; составление альбома разновидностей бумаги; предоставление атласа письма; унификация кодикологических терминов.

Ключевые слова: кодикология, список, описание, каталог, стандарт, перечень правил, унификация терминов.

Сведения об авторе: Мақсудода Бадриддин – доктор филологических наук, профессор кафедры истории таджикской литературы ТНУ.

Тел.: 919-13-98-19. **Email:** maksudov-56@mail.ru

RULES FOR DESCRIBING MANUSCRIPT BOOKS

The article introduces readers to bibliographic and codicological descriptions of Persian folios and offers a framework for standardising the work of manuscript book cataloguers in libraries holding Oriental manuscripts. The following specific suggestions are made to improve this area: publication of a practical guide to the description of folios; study of the history of the compilers of folios; compilation of an album of paper types; provision of a writing atlas; and unification of codicological terms.

Keywords: codicology, list, description, catalogue, standard, list of rules, unification of terms.

About the author: Maqsudzoda Badriddin - Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of History of Tajik Literature, TNU.

Tel. 919-13-98-19. **Email:** maksudov-56@mail.ru

ҲАЁТИ ИЛМӢ, АДАБӢ ВА ФАРҲАНГИИ АҲДИ СОМОНИЁН АЗ НИГОҲИ МУАРРИХ

Муҳаммадӣ А.¹

Миллате, ки забон, тафаккури миллий, таъриху адабиёт,
расму ойин ва арзишҳои фарҳангиашро қард намекунад,
пояхи истиқлолияташро низ чандон
пуштибонӣ қарда наметавонад.
Эмомалӣ Раҳмон

Вақте сухан дар бораи доктори илмҳои таърих, профессор Абдусаттор Мухторов меравад, ҳаёти сипарикардаи доимии дар ҳаракату фаъолиятҳои бобарори рӯзноманигорию илмӣ ва зиёда аз ин эҷодии ўро метавон бо чанд ҷумлаи кӯтоҳ баён намуд. Мавсуф мактаби ибтидоиро дар деҳа бо парвариши модар, мактаби миёнаро хонаи бачагони шаҳри Панҷакент, дар мактаби ба номи Лермонтов хатм намуда, маълумоти олиро дар Донишгоҳи давлатии ба номи В. И. Ленини шаҳри Душанбе фаро гирифта, бо талаби завқи дили худ шуғли рӯзноманигориро пеша қард ва дар ин ҷода муваффақ ҳам шуд. Чун мақолаҳои рӯзномаваиаиш ҷанбаҳои аввалини илмиро дар ниҳоди худ доштанду сабки ниғоришашон илмӣ буданд, бо ташаббуси аввалин ректори Донишгоҳ давлатии кишвар, академик Зариф Раҷабов соли 1968 ба аспирантура дохил шуда, сари вақт рисолаи номзадиро ҳимоя менамояд. Вақте академик Зариф Раҷабов бори аввал Абдусаттор Мухторовро ба низди худ хонда буд, маслиҳатомезона ба ў мегуфт:

– Мақолаҳои таърихнигории мо то имрӯз санадбаёнӣ буд, таҳлил кам дучор меомад, муносибати муаллиф дар ниғошта эҳсос намешуд. Сабки шумо-мулло дигар, ҷанбаи таҳлилатон зӯр аст... Ҷаро рисола наменависӣ, номзад, дуқтури илм намешавӣ? Рӯзноманигорӣ касби нағз, ману шодравон Ҳаким Карим ҳам мисли туву Асламшоҳ ба рӯзнома майл доштем. Аммо оқибат худро дарётем, ў нависандагӣ, ман таърихнигориро ихтиёр қардем... [10, 173]. Мусанниф рисолаи худро вақти дар рӯзномаи “Комсомоли Тоҷикистон” қору фаъолият намудан доир ба ҳаёти маданияти деҳотиёни кишвар навишта буд. Баъдтар дар баробари бо факултаи таърих ҳамкорӣ доштан дар маҷаллаи вақт “Коммунисти Тоҷикистон” қор қарда, баъди тамом шудани вақти муқаррарии қорӣ боз бо сарпарастии академик Зариф Раҷабов ба навиштани рисолаи докторӣ пардохта, онро соли 1991 анҷом дод ва ҳамон сол дифоъ ҳам намуд. Ёд дорам, утоқи қориаш дар манзили дувуми бинои назди бозори Шоҳмансур буд ва баъзан барои навиштани рисолаи докторӣ чандин шабро дар он ҷо рӯз ҳам қардааст. Заҳмоти профессор натиҷаҳои хубе бор оварданд, ки онҳо китоби дарсии ў барои донишҷӯён бо ҳамқаламии Асламшоҳ Раҳматуллоев “Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ”, “Маданияти деҳот”, “Сомониён: замон ва макон”, “Таърихи халқи тоҷик” (дар ду ҷилд бо ҳамқаламии Асламшоҳ Раҳматуллоев), “Баланд шудани фаъолияти меҳнатӣ ва ҷамъиятии деҳқонони тоҷик дар солҳои 1961-1980” ва ғ. мебошанд. Асарҳои публитсистӣ ва очеркҳоиаш низ, ки ба заҳматҳои фарзандони барӯманди тоҷик навишта шудаанд, хеле зиёданд. Ва болотар ишора намудем, ки профессор Абдусаттор Мухторов ба эҷоди бадеӣ низ завқу қалами худро санҷида, ки намунаи он ҳамонро ёддоштҳои доир ба рӯзгору умри сипарикардаи ҳадаш “Саргузашти марди роҳ” [5] ба шумор меравад. Дар назари аввал гӯё дар бораи профессор Абдусаттор Мухторов ҳамин қадар гап ҳасту ҳалос.

Вале аз ин ҳам шунаванда ва ҳам хонанда чизе дар ёд гирифта наметавонад ва ҳаёти илмию омӯзгории ўро ҳам чандон тасаввур намекунад. Ин сухани муқаддимотӣ ишора бар он аст, ки профессор Абдусаттор Мухторов тамоми умру фаъолияти илмию эҷодии худро дар Тоҷикистони азизаш гузаронида, пеш аз ҳама барои худшиносию ҳудоғоҳии мардуми тоҷик дар рӯҳияи миллию ватандӯстӣ қуввати маънавию ақлонии худро сарф намуда, ки дар баробари ниғоштаҳои дигараш

1. Алии Муҳаммадӣ – н.и.ф., мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри мероси хаттии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ

намунаҳои боло ва захираи мондагори мавсуф китоби “Сомониён: замон ва макон” [3] мебошад. Бояд гуфт, ки солҳои 1998-1999 чузъ-чузъи ин асар аввало дар саҳифаҳои рӯзномаи “Ватанпарвар”-и Ташкилоти мададгори мудофияи Ҷумҳурии Тоҷикистон то ба нашр расидан хонандагони худро ба зудӣ дарёфта буд.

Мақолаҳои чузъ-чузъи дар ин рӯзнома ба чоп расидаи ӯ ба рисола табдил ёфтанд, ки дар он тарзи давлатдорӣ, сохти давлати Сомониён, нуруҳои низомӣ, адабиёт, маориф, илму фарҳанг, тичорат, асосҳои ҳуқуқии нахустин давлати расмӣ тоҷикон, хоҷагии халқ ва ғ. ба риштаи таҳқиқ қашида шуданд. 14 апрели соли 1997 Фармони Президенти Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба ҷашнгирии 1100-солагии Давлати Сомониён ба мавқеи иҷро даромад. Ин Фармон профессоро ба навиштани китоби “Сомониён: замон ва макон” рӯҳу илҳоми бештар аз пештар бахшид.

Китоби муаррихи дақиқназар дар заминаи маъхазу сарчашмаҳои дасти аввал, монанди “Таърихи Бухоро”-и Абубакри Наршаҳӣ, “Сафарнома”-и Аҳмади Фазлон, “Таърихи Систон”, “Зайнулаҳбор”-и Маҳмуди Гардезӣ, “Сиёсатнома”-и Низомулмулк, “Таърихи Байҳақӣ”-и Муҳаммад Ҳусайни Байҳақӣ, “Насихату-л-мулк”-и Муҳаммад Ғазолӣ, “Чаҳор мақола”-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва даҳҳои дигар, осори илмӣ адабиётшиносону таърихшиногонро ватанию хориҷӣ В.В. Бартолд, Ҷ. Ҳиравӣ, А. Мирзоев, Аҳрор Мухтор, Холиқ Мирзозода, Ғ. Нисорпури эронӣ, Бобочон Ғафуров, Саъид Нафисӣ, Муҳаммадҷон Шукуров, Аълоҳон Афсаҳзод, Юсуфшо Яъқубов, Нуъмон Неъматов ва дигарон нигошта шуда, имрӯз яке аз навиштаҳои нисбатан муфассал дар бораи давлатдорӣ нахустин давлати тоҷикон-Сомониён доништа ва пазируфта шудааст.

Инчониб тасмим гирифтаам, ки алоқамандона ба таҳассусе, ки дорам, роҷеъ ба ҳаёти адабӣ, илмӣ ва маорифу фарҳангии давлати Сомониён, ки инъикоси худро доир ба китоби “Сомониён: замон ва макон” [3] ва “Таърихи халқи тоҷик” [4] дар ду ҷилди Абдусаттор Мухторов ва бартарҳои ин бобҳо нисбат ба нигоштаҳои муаррихони пеш аз ӯ иброз дошта бошам.

Аз бобҳои X, XI ва XII китоби “Сомониён: замон ва макон” ва аз боби “Таърихи халқи тоҷик” XI бармеояд, ки Абдусаттор Мухторов ба паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоӣ тоҷикони Оли Сомон диққати алоҳида равона намуда будааст. Дуруст аст, ки пеш аз ӯ муаррихон аллома Бобочон Ғафуров, устодон Нуъмон Неъматов, Аҳрор Мухторов, Ҳакнавр Назаров муҳаққиқони адабиётшиносу фарҳангшиноси тоҷик устод Садриддин Айнӣ, Абдулғанӣ Мирзоев, профессоро Холиқ Мирзозода, Аълоҳон Афсаҳзод, Аслиддин Низомов, Худой Шарифов ва чанд тани дигар ба масъалаҳои зикршуда ибрози ақида намуда, дар асарҳои илмиашон андешаҳои пешиниёро радду бадал намуда, дарёфтҳои худро ба он ҳама зам намуда буданд.

Профессор Абдусаттор Мухторов дар китобҳои худ кӯшида, ки дигарбора ба маъхазу сарчашмаҳои дастрас мурочиат намояд, он навиштаҳо оид ба ҳаёти илмӣ, адабӣ ва маорифу фарҳангии аҳди Сомониёро бо таҳқиқотҳои илмӣ асри гузаштаву имрӯза ба таври қиёсӣ омӯзад ва дар ҳамин замина ба он ҳама бо диди нави даврони соҳибистиклолии кишвар баҳои илмӣ диҳад.

Дар китобҳои калонҳаҷми аллома Бобочон Ғафуров “Тоҷикон”, академик Нуъмон Неъматов “Сомониён”, Ҳақназар Назаров “Авомили сууд ва сукути давлати Сомониён” ва ғ. агар дар бораи масъалаи ба миёнгузоштани камтар сухан рафта бошад, дар захираи муаррих Абдусаттор Мухторов тавачҷуҳи алоҳидаву муфассал равона шудааст. Масалан, агар аллома Бобочон Ғафуров дар фасли сеуми боби дувуми “Тоҷикон” “Илм ва адабиёти халқи тоҷик (асрҳои IX-X)” хеле муҳтасар дар бораи пешрафти адабиёти бадеӣ ва илму фан дар даврони ҳуқумронии Сомониён сухан ронда бошад [2, 511-521], монанди ёд кардан аз рӯзгору фаъолиятҳои эҷодии Одамушшуро Рӯдакӣ ва ҳаёти охири умри ӯ бо хорию зорӣ, таъкид шуда, чанд тан суханварони ҳамасри ӯ Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абушақури Балхӣ, Робиаи Балхӣ, Абумансур Дақиқӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ ба таври кӯтоҳ ном бурда шудаанд. Аллома Бобочон Ғафуров дар бораи илму фанни замони Сомониён муҳтасар ёд карда, аз уламои он давра Ибни Қутайба (828-889) ва асарҳои илмӣ мондагори ӯ “Китобу-л-маориф” ва “Китобу-ш-шеър в-аш-шуаро”, Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ ва 40-асари доир ба нучум доштаниш, Абубакри Наршаҳӣ ва китоби ӯ “Таърихи Бухоро”, Абунасири Форобӣ (870-950) ва рисолаи мавсуф “Доир ба ақидаи сокинони шаҳри комил”, ки “... ба як қатор масъалаҳои муҳим; пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли он

чавоб медихад” [2, 519-521], Абуалӣ ибни Сино ва осори гаронмояи ин олими маъруфи тоҷик “Ал-қонун”, “Китобу-ш-шифо” ва “Донишнома” суҳанро хулоса намудааст.

Академик Нуъмон Неъматов бошад, дар китоби худ “Сомониён” [6], ки ҳанӯз соли 1989 интишор ёфта буд, дар боби ҳафтум “Илм дар асрҳои IX-X” ва боби ҳаштум “Адабиёт ва мусиқӣ дар асрҳои IX-X” аввалан ба илми он аҳд маълумоти вобаста ба талаботи даврон баён дошта, равиши таҳқиқоти аллома Бобоҷон Ғафуров ва пайравонашро муфассалтар баён кардаст. Ў аз чанд тан шоирони аҳди Оли Сомон ва мутрибону овозхонони он аҳд бо ном бурдани шоироне чун Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Кисоии Марвазӣ, Фороловӣ, Абушақури Балхӣ, Фирӯзи Машриқӣ, чамъ 28-30 нафар ва мусиқидонони Оли Сомон Абуҳафзи Суғдӣ, Лӯқариӣ Чангзан, Исои Барбатӣ, Саркаш, Абуубайди Чурҷонӣ, Саркаб ва ғайра, ки ҳар кадоме дар таърихи адабу илм ва фарҳанги миллат саҳми назаррас ва мондагоре гузоштаанд, ба таври умумӣ суҳан меронад [2, 220-231].

Дар ин маврид Абдусаттор Мухторов, бо он ки ёдшудагонро дар навиштани таърихи замони Сомониён устои худ шумордааст, дар навиштани китоби “Сомониён: замон ва макон” [3] ва “Таърихи халқи тоҷик” [4] равишу услуби нигориши худро, ҳамчун муаррих, ба таври худ интихоб намуда, таҷрибаи рӯзноманигораширо тавонистааст эҷодкорона ба қор гирад, асарҳое бо рӯҳи даврон ва дархурди замони соҳибистиклолии ватанро офарад.

Муаллифи китоби “Сомониён: замон ва макон” дар баёни ҳаёти илмию адабӣ ва маорифу фарҳанги асри X, ки бузургони он бо сарвариӣ Исмоили Сомонию ҳамроҳонаш поягузори асосии аввалин давлати тоҷикон буданд, ба гузаштаи дуртари ин халқи таърихи қадимидошта назар меандозад, барои баҳои илмӣ додан ба ҳаёти илмию адабӣ ва фарҳангии замони Сомониён ба таври умумӣ авроқи таърихи қадимтари ин халқро меомӯзад, аз “Авасто”, “Худойнома”, “Шоҳнома”-ҳои гуногуни мансур, дostonҳои Рустам, Исфандиёр, Доро, “Китоби Маздак” ва дигар асарҳо, ки ба забони суғдӣ ва паҳлавӣ доир ба таърихи адабиёт, ҷуғрофия, ҳикояву афсонаҳои мардумони Эронзамин навишта шуда, дар бағали худ маҳфуз дошта буданд, асосу пояи ҳамаи дастовардҳои илмию адабӣ ва фарҳангии асри X бармешуморад. Ў дар ҳамин заминаи бозғатимод аз бедории миллат мужда дода, дар китоби худ аз уламои хурду бузурги замони Сомониён, ки беш аз 35 нафар буданду аз худ нигоштаҳои судманде барои баъдинагон ба мерос гузоштанд, номбар мекунад. Ў таъкид менамояд, ки “замони ташаккули оли Сомон давраи болоравии ҳаёти илмию адабии Мовароуннаҳру Хуросон ба шумор мерафт. Бехтарин табиатшиносон, мунаҷҷимон, ҳисобдонон ба олами ҳастӣ қадам ниҳода, номбардори халқи хеш гаштанд...” [3, 221]. Математик ва коинотшиноси форсу тоҷик Абуҷаъфари Хозин, машҳур ба номи Муҳаммад ибни Ҳусайни Хуросонӣ, донандаи улуми дақиқ Муҳаммад ибни Касир машҳур ба номи Аҳмади Фарғонӣ, олими варзида ва тарҷумони бақамолрасида Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ (820-912) бо номи Хурдодбех, ҷуғрофидон Исҳоқ ибни Ҷақеҳ, муҳаққиқи таърихи фарҳанги халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон Муслим Марвазии Диноварӣ ва баъдтар муаллифи китоби “Таърихи р-русул ва-л-мулк” Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Қарири Табарӣ, китоби “Таърихи Бухоро”-и Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар Наршаҳӣ, муаррихи машҳури асри X Аҳмади Салломӣ, муаррих Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балғамӣ, таърихнигор, ҳуқуқшинос, забондон ва донандаи умури давлатдорӣ Юсуфи Хоразмӣ, олими машҳури фалсафаи Шарқи наздику миёна Форобӣ (873-950), табиби ҳозик ва файласуфи номдор Зақариёи Розӣ (865-925), табиб Аҳмад Аҳовайнӣ Бухорӣ, Ҳаким Майсарӣ, ки китоби тиббии худро ба забони форсии тоҷикӣ бо номи “Донишнома” эҷод намуда будааст, Абуалӣ ибни Сино, ки ба қалами вай беш аз 400 асар тааллуқ дорад, олими соҳаи риёзиёту нучум ва ҷуғрофия Мусо ал-Хоразмӣ ва шогирдонаш, аз ҷумла Абдулвафо Муҳаммад ибни Муҳаммади Бузҷонӣ (940-998), ки шеър ҳам менавиштааст, ҳисобу нучумдон Абуҳомид Устурлобии Сағонӣ, донандаи олами сайёраҳо ва ихтироъкори асбобҳои ситорашиносӣ Ҳомид ибни Хизр, ки бо номи Абумахмуди Хучандӣ машҳур аст, Абурайҳони Берунӣ, Абусаъиди Сичзӣ, ки аз ӯ то замони мо беш аз сӣ рисолаи илмӣ омада расидааст, Муҳаммад ал-Қузҷонӣ Хуросонӣ, ки асоси илми тригонометрияро гузошта будааст, ҷуғрофидон ал-Марвазӣ ва Саҳл ал-Балхӣ, табиатшинос Аҳмаб ибни Умари Исфажонӣ ва чандин тани дигарро бо дарёфти ҳар чи бештари номи китобхояшон дар асари худ овардааст. Ин муаллифон асархояшонро бо талаби замон бештар ба забони арабӣ ва дар Димишқу Бағдод навишта буданд.

Китоби “Худуду-л-олам”-и муаллифаш номаълум, ки дар ин аҳд ба забони тоҷикӣ навишта шудааст, шоистаи ёдоварӣ кандан аст. Ин китоб на танҳо чун дастури муфид барои муаррихон, бостоншиносон, чуғрофидонон хидмат мекунад, балки зиёда аз ин ба ақидаи муаррих Абдусаттор Мухторов: “... Он ба муҳаққиқин хангоми таҳлил ба паҳлуҳои мухталифи ҳаёти моддӣ, маънавӣ, кишоварзӣ, ҳунармандӣ, косибчигӣ, муомилоти молию пулӣ, тичорат, инкишофи шаҳру ноҳия, вилояту кишварҳо, боигариҳои зеризаминию кишоварзӣ ва ғ. маълумотҳои гаронбаҳо медиҳад” [3, 228]. Зиёда аз ин, таъкид мекунад муаллиф: “Худуду-л-олам” барои кӯҳканҳо дастури муфид аст” [3, 228]. Дар бораи илм дар замони Сосониён метавон хулоса кард, ки илми он замон тавонист, ба минбаъд, бо дастовардҳои тоза ба тозаи худ ба ҷаҳониён муаррифӣ гардад ва маъҳази бебаҳои аврупоиён бошад. Ин муҳаққиқ бо таассуф таъдик менамояд, ки аз осори бештари ин олимони танҳо ном мондаасту халос.

Дар баробари ташаккули таҳаввули илм дар замони Сомониён адабиёт ҳам ташаккул ёфта, пеш мерафт, таҳаввул меёфт, ки ин паҳлуи ҳаёти фарҳангии он аҳд аз нигоҳи муҳаққиқи муаррих то ҷое дур намондааст. Ў дар боби XI китоби худ “Сомониён: замон ва макон” доир ба адабиёти асри X-и тоҷик сухан ронда, таъкид менамояд, ки ин адабиёт дар замини хушк ба вучуд наомадааст ва албатта адабиёти шифоҳӣ ва навиштаҳои манзуму мансури дар замони ҳукмронии Сосониён гуфташуда ба он таъсири амиқ дораду дар ин бора муҳаққиқини соҳа зиёд гуфтаанду навиштаанд. Ин ҳама ба қулли амирони Сомонӣ низ дахл дошт. Ба гуфти мусаннифи асар “... онҳо аҳли илм ва адабро маҷбур намесохтанд, ки замин бӯсанд, тамоми моҳи рамазон ҳар бегоҳ дар ҳузари подшоҳ маҳфил ораста мешуд... шоирон шеър мехонданду олимони аз навигариҳои илму фарҳанг ҳарф мезаданд. Ин гуфтаҳо бори дигар тасдиқ мекунанд, ки амирони Сомонӣ ба равнаки илму адаб аҳаммияти аввалиндараҷа медоданд” [3, 236].

Профессор А. Мухторов ба адабиёти замони Сомониён бо як дилгармии олимона нигоҳ ва бо маликушшуарои дарбори Сомониён Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ андешаҳои хусни оғоз бахшида, то охири шоири ин барбор аз табори Сомониён-Мунҳасир, ки аз ӯ беш аз 15 байт то замони мо омада расидааст, мулоҳизаронӣ менамояд. Мавсуф аз муаррихони ёдшуда дида бештар доир ба рӯзгору осори боқимондаи Рӯдакӣ истода гузашта, дар ин замина дар таҳқиқотҳои худ аз 39 шоири ҳамасри ӯ ном бурдааст, ки иддае худро дар баробари Одамушшуаро меистоданд. Инҳо Шаҳиди Балхӣ, Абушақри Балхӣ, Абутоҳири Хусравонӣ, Кисоии Марвазӣ, Робиаи Балхӣ, Абумансур Дақикӣ ва дигарон буданд. Ба андешаи бориқбини ин муҳаққиқ шоирони асри X шеърҳои хубу аъло менавиштаанд ва дар гуфтани шеър аз забони модарӣ (дарии тоҷикӣ) эҳтиёткорона қор мегирифтанд ва минбаъд ба баъдинагони эҷодкор таъсири амиқи худро низ расонида тавонистаанд. Беҳуда нест, ки баъд аз панҷ аср Мавлоно Ҷомӣ худро шогирду пайрави устод Рӯдакӣ доништа, гуфтааст:

Рӯдакӣ, он ки дур ҳамесуфтӣ,
Мадҳи Сомониён ҳамегуфтӣ.
Силаи назро, ки ҳамчу дураш,
Буд дар бора чорсад шутураш.
Чун шутур аз работ берун ронд,
Бар замин ғайри шеър ҳеч намонд.
Номи онро, ки мебаранд имрӯз,
Ҳаст аз он шеъри анҷуман афрӯз!

Бояд гуфт, ки муҳаққиқи муаррих аз 39 шоири ҳамасри Рӯдакӣ ном бурда бошад ҳам, менависад, ки аз рӯйи тазкираи ас-Саолабӣ “Ятимату-д-дахр” Рӯдакӣ 119 ҳамсафу шогирд доштааст. Аҳли таҳқиқи соҳа то имрӯз дар заминаи пажӯҳишҳои пайваста номи 74-75 шоири ҳамасри Рӯдакиро забту сабт намудаанд. Минбаъд, бо дарёфти маъҳазу сарчашмаҳои нав умед аст, ки ин шумора афзояд.

Ҳаёти илмию адабии аҳди Сомониёнро бо он ҳама дастовардҳои беназир бе маорифу фарҳанг тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ба ин паҳлуи масъала низ муаллифи китоби “Сомониён: за-

мон ва макон” бетаваҷҷух набудааст. Муҳаққиқ таъкид менамояд, ки мактабу мактабдорӣ ҳанӯз дар давраи Сосониён (220-652м.) ғаёлият дошт ва ҳатто дар даврони ҳукмронии Хусрави Анӯшервон (531-579м.) таълимгоҳе бо номи “Донишгоҳи ганди Шопур” амал мекард. Дар замони Сомониён бошад ба ҷойи алифбои суғдӣ ва паҳлавӣ алифбои арабӣ ҷорӣ шуд. Ва “ Ҷӣ хеле, ки Наршаҳӣ ёдовар мешавад, мактабҳо бештар дар назди масҷидҳо ташкил карда мешуданд. Вай қайд менамояд, ки масҷид қариб дар ҳар деҳаи калони Бухоро амал мекард. Дар деҳаҳои калон, ки ба гузарҳо тақсим мешуданд, ду-се масҷид мавҷуд буд ва бешак онҳо низ мактабхона доштанду назари онҳо дар Мовароуннаҳр, то ибтидои асри ХХ, яъне то инқилоби Октябр идома дошт.

Ҳамин тавр, дар замони Сомониён “...мактаби миллии тоҷик низ то ҷойе ташаккул ёфт. Он имконияшт меод, ки минбаъд дар шаҳрҳо мадрасаҳо кушода шаванд” ([3, 272].

Мувофиқи ишораи сачашмаҳои муътамад дар Самарқанд беш аз 17 мадраса амал мекард, ки дар он макотибу мадрасаҳо номдортарин олимони замон дарс мегуфтанд. Баъдтар, пас аз сукуди давлатдорӣ Сомониён қимати мактабу маориф дар Мовароуннаҳру Хуросон коста нагардида, дар даврони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ”...мадрасаи “Сайри Султонӣ” яке аз марказҳои асосии илму маърифати аввали асри ХI ба шумор мерафт”, - менависад муаррих.

Дар нигоштаҳои илмии профессор Абдусаттор Мухторов дар бораи мусиқии тоҷик низ метавон маводҳои хуби ояндабиноро дарёфт ва ин ҷо ҳам ӯ ибтидои мусиқии тоҷикро аз асрҳои У-У11, бо номи асосгузори он Борбад алоқаманд намудааст. Дар ин давра, яъне замони Сомониён, дар барорари хунармандони хирфай олимону шоирон низ дар шаклгирию мукамалгардонии назария ва амалияи мусиқии миллии ҳиссагузор буданд. Устод Рӯдакӣ худ дар аввал машқи мусиқӣ мекард. Вай зарурати замонро ба инобат гирифта, ҳамбастагии мусиқию шеърро ба ҳам пайваст, ки худ гуфтааст:

Биё, ғазал бисарой, ай ғазалсарои бадеъ,
Бигир чанг, ба чанг-андару ғазал бисарой!

[9, 326]

Абуҳафзи Суғдӣ, Ибни Сино, Форобӣ, Ҳаким Фирдавӣ, Шаҳиди Балхӣ ва дигарон бо ин ё он асбоби мусиқӣ алоқамандие доштанд. Дар ин замон оҳангҳои мусиқии дostonӣ, суруд, тарона, хусравонӣ, ушшок, бода, ирок, сипохонӣ, наво, бўсалик ва ғ. ғаёл буданду амал мекарданд, ки ин ҳама аз назари муҳаққиқи муаррих дур намондаанд. Дар асрҳои IX-X метавон навозандагону сарояндагони зиёдеро ном бурд, ки дар хунармандӣ маъруфу машҳур буданд, монанди Абуамир, Ситии Заррин, Абубакри Рубобӣ, Муҳаммади Рубобӣ, Алибегии Танбӯрӣ, Залзалаи Розӣ, Исои Барбатӣ ва ғайраҳо.

Профессор Абдусаттор Мухторов дар таҳқиқи давлатдорӣ Сомониён ин паҳлуи омӯзиши худро, баъди таҳқиқи пажӯҳиши доманадор дар асоси маъхазҳои муътамад чунин чамъбаст намудааст: “... санъати мусиқию овоззонӣ тоҷик давраи тӯлонии тахрихро аз сар гузаронида, бо мурури замонҳо ташаккул ёфт. Дар асрҳои миёна, хусусан айёми давлатдорӣ Сомониён сарояндагон, оҳангсозон, мусиқидонони мумтозро ба олами ҳастӣ овард. Мусиқии классикии тоҷик дар аввал “Дувоздаҳмақом” ва баъдтар “Шашмақом” ибтидои худро аз замони Сомониён гирифта, ба худ анъанаҳои қадимтарини мурағаб сохтани созу овозро таҷассум намуд ва онҳоро минбаъд тақмил дод” [3, 281].

Ҳамин тавр, профессор Абдусаттор Мухторов бо таҳқиқи замону макони Сомониён, бо тамоми паҳлуҳои, ба ҳаёти илмӣ, адабӣ, маориф ва фарҳангӣ он замон бо диди худ баҳо илмӣ дархури замони муосир додааст, ки барои ҳудогоҳию худшиносии миллии маводи арзанда ва сари-вақтӣ доништа мешавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
2. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Ҷ. 1 ва 2 / Бо-

бочон Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 706 с. + 412 с.

3. Мухторов С. Сомониён: замон ва макон / Саттор Мухторов. – Душанбе: Сурушан, 1999.

4. Мухторов А., Раҳматуллоев А. Таърихи халқи тоҷик. Ҷилди 1 / Абдусаттор Мухторов, Асламшоҳ Раҳматуллоев. – Москва: Интрансдорнаук, 2002. – 384 с.

5. Мухторов С. Саргузашти марди роҳ / Саттор Мухторов. – Душанбе, 2004. – 144 с.

6. Неъматов Н. Давлати Сомониён / Нуъмон Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 304 с.

7. Раҳматуллоев А., Мухторов А. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ / Асламшоҳ Раҳматуллоев, Абдусаттор Мухторов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 300 с.

8. Раҳмон, Эмомалӣ. Ганҷинаи бегазанд / Эмомалӣ Раҳмон // Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. таҳияву тадвини малн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – С. 5-16.

9. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. таҳияву тадвини малн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

10. Саъдуллоев Асаддулло. Муаррихе аз Ғӯрбик / Асаддулло Саъдуллоев // Чароғи маърифати Нигнот. – Душанбе, 1999. – С. 178.

ҲАЁТИ ИЛМӢ, АДАБӢ ВА ФАРҲАНГИИ АҲДИ СОМОНИЁН АЗ НИГОҲИ МУАРРИХ

Мақола ба муаррихи тоҷик, профессор Саттор Мухторов, ки ҳаёти илмии худро асосан ба омӯзишу пажӯҳиши таърихи навини халқи тоҷик, дар заминаи маданияту фарҳанги он дар замони Шуравӣ сарф намудааст, бахшида шудааст. Вай дар ин заҳмати аввалияи худ қорҳои зиёдеро барои ба хотираи таърих қой кардани маводи мавҷуда ба сомони расонида буд. Ҷамзамон С. Мухторов ба таърихи халқи тоҷик ҳам тавачҷуҳи зиёд дошт.

14 апрели соли 1997 Фармони Президенти Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба ҷашнгирии 1100-солагии Давлати Сомониён ба мавқеи иҷро даромад. Ин Фармон профессоро ба навиштани китоби “Сомониён: замон ва макон” рӯҳу илҳоми тозае бахшид. Ин муаррих доир ба давлати Сомониён, бо вучуди он ки қорҳои зиёде анҷом ёфтаанд, дигарбора ба маъхазу сарчашмаҳо рӯ оварда, навиштаҳои илмиро аз нав варақгардон намуда, ба давлатдории аввалини тоҷикон, баҳусус ба ҳаёти илмию адабию фарҳангии он, бештар аз пештар наздик шуда, китоби худ “Сомониён: замон ва макон”-ро бо диди нав навишт. Дар ин китоб, вобаста ба ҳаёти илмӣ, адабӣ ва фарҳангии халқамон бо бисёр лаҳзаҳои во мехӯрем, ки онҳо дар китобҳои аллома Б. Ғафуров, академик Н. Неъматов ва дигар муаррихонамон равшан ба назар намерасанд. Профессор Абдусаттор Мухторов бо таҳқиқи замону макони Сомониён, бо тамоми паҳлуҳояш, ба ҳаёти илмӣ, адабӣ, маориф ва фарҳангии он замон бо диди худ баҳо илмӣ дархури замони муосир додааст. Бояд гуфт, ки муаллиф ин асари худро дар рӯҳи замони соҳибистиклолии кишвар, барои ҳудогоҳию худшиносии миллӣ навиштааст. Умуман, ба майдони илм омадани он дар омӯзиши ҳамагарафаи аҳди сомониён арзанда ва саривақтӣ ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: Профессор Саттор Мухторов, муаррих, сарчашма, Сомониён, замон, макон, ҳаёти илмӣ, ҳаёти адабӣ, фарҳанг, мусиқӣ, ҳудогоҳӣ, худшиносии миллӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Алии Муҳаммадӣ – номзоди илмҳои филологӣ, мудири шуъбаи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Тел.: 927-37-72-42.

НАУЧНАЯ, ЛИТЕРАТУРНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ ДИНАСТИЯ САМАНИДОВ ГЛАЗАМИ ИСТОРИКА

Статья посвящена таджикскому историку профессора Саттора Мухтарову, посвятивший свою научную деятельность в основном посвящена и исследованию новейшей истории таджикского народа, проведенный в Советское время на его культурном и исторической базе. Он проделал

большую работу по сохранению исторической памяти о существующих на объекте познания материалах. В то же время С. Мухторов заинтересовался и историей таджикского народа.

14 апреля 1997 года вышел Указ Президента Республики Таджикистана Эмомали Рахмона о праздновании 1100-летия государства Саманидов. Этот Приказ побудил профессора написать книгу «Саманидов: время и место» дал автору новое, духовное вдохновение. Этот историк, несмотря на то, что о государстве Саманидов было проделано много работы, вновь обращаясь к источникам, перечитывая научные труды, глубоко анализировал государственность таджиков, особенно его научную, литературную и культурную жизнь. Поэтому и его книга «Саманиды: время и место» написана с новой точки зрения. В этой книге мы коснемся многих моментов, связанных с научной, литературной и культурной жизнью нашего народа, о которых бегло упоминается в книгах ученого-алламе Б. Гафурова, академика Н. Нейматова и других наших историков. Профессор Абдусаттор Мухторов, изучая время Саманидов во всех его аспектах, дал четкую оценку научной и литературной жизни, а также образования и культуры того времени. Следует отметить, что автор написал это произведение в духе независимости страны, для национального самознания. В целом его книга считается достойным и своевременным в изучении эпохи Саманидов.

Ключевые слова: Профессор Саттор Мухторов, историк, источник, Саманидов, время, место, научной жизни, литературной жизни, культура, музыка, самознание, национального самознания.

Сведения об авторе: Али Мухаммади – кандидат филологических наук, заведующий отделом Центра письменного наследия НАНаук.

Тел.: 927-37-72-42.

SCIENTIFIC LITERARY AND CULTURAL LIFE OF THE SOMONIYON DYNASTY IN THE EYES OF A HISTORIAN

The article is dedicated to the Tajik historian professor Sattor Mukhtorov, who devoted his scientific activity mainly to the study of the modern history of the Tajik people, carried out in Soviet times on its cultural and historical basis. He did a great job of preserving the historical memory of the materials on the object of knowledge. At the same time, he was interested in the history of the Tajik people.

On April 14, 1997, the Decree of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon was issued on the celebration of the 1100th anniversary of the Somoniyon state. This Order prompted the professor to write the book “Somoniyon: time and place” and gave the author new, spiritual inspiration. This historian, despite the fact that a lot of work has been done on the Somoniyon state, again turning to sources, rereading scientific works, we delved in to the first statehood of the Tajiks, especially its scientific one. Literary and cultural life. Closer than ever before and he wrote his book “Somoniyon: time and place” from a point of view. In this book we will touch upon many points related to the scientific, literary and cultural life of our people, which are mentioned in the books of the scientist Allama B. Gafurov, academician N. Nematov and our other historians do not give a clear answer. Professor Abdusattor Muthtorov, studying the time of the Somoniyon in all its aspects, gave a scientific assessment of the scientific life, literature, education and culture of than time from the point of view of gave a scientific assessment of the modern era. It should be noted that the author wrote this work in the spirit of the country's independence, for national self-awareness he wrote. In general, his entry in to the field of science is considered worthy and timely.

Words: Professor Sattor Mukhtorov, historian, source, Somoniyon, time, place, scientific life, literary life, cultural, music, self-awareness, national identity.

Information about the author: Ali Muhammadiev candidate of philological sciences. Head of the department of the center for written heritage of the national Academy of sciences of Tajikistan.

Tel. 927-37-72-42

ПРАБХЧОТ – АДИБАЕ, КИ УСТОД МИРЗО ТУРСУНЗОДА МУАРРИФӢ КАРДААСТ

Рачабов Ҳ.¹

Дар музофоти Панҷоби Ҳиндустон мардумоне зиндагӣ мекунанд, ки онҳоро сикх меноманд ва онҳо бо анъанаҳои хоси миллии худ аз дигар қавмҳои Ҳиндустон хеле фарқ доранд. Дини сикхҳо “Сикхизм” мегӯянд. Барои ҳар як сикх (асосан мардҳо) дар исмашон шомил кардани калимаи “сингх” ҳатмист, ки маънои “шер”-ро дорад. Ин гуна анъанаи номгузорӣ тасодуфӣ набуда, таърихи хоси худро дорад. Забони модариашон бо номи забони панҷобӣ маълум аст. Сикхҳо ду алифборо дар истифода доранд. Яке “гурмуқхӣ”, ки ба алифҳои деванагарӣ (алифҳои забони санскрит ва ҳиндӣ) баъзе монандӣҳо дораду асосан ҳамчун алифҳои сикхҳои Ҳиндустон пазируфта шудааст ва дигаре “шаҳмуқхӣ”, ки ҳарфҳои арабиро ба асос гирифтааст ва дар Ҷумҳурии Исломии Покистон дар истифода аст. Гурмуқхӣ асосан барои навиштани матнҳои муқаддас ба қор мерафт. Сикхҳо низ китоби муқаддаси худро доранд, ки “Адигрантх” (Аввалин китоб) ном дорад. Китоби муқаддаси “Адигрантх” бо ҳамин забони панҷоби ва алифҳои гурмуқхӣ навишта шудааст. “Адигрантх” боз бо номҳои “Гуругрантх” (Китоби устод) ва “Грантхсаҳиб” низ маъруф аст. (“Грантсаҳиб”-ро агар таҳтулафзӣ тарҷума кунем ҳамчун “Ҷаноби Китоб” маъно медиҳад). Таҳияи он дар соли 1604 дар замони гуру Арҷана ба анҷом расидааст ва сурудҳои гуруҳои машҳури сикхҳо ва дигар шахсони муқаддасро дар бар мегирад. Дар дини сикхизм 10 гуру мавқеи хосро соҳиб шудаанд, ки онҳо инҳоянд: Гуру Нанак, Гуру Ангад, Гуру Амар, Гуру Рам Дас, Гуру Арҷан, Гуру Ҳаргобинд, Гуру Ҳар Рай, Гуру Ҳар Кришан, Гуру Теғ Баҳодур ва Гуру Гобинд Сингх. Дар ин китоб дар оғоз сурудҳои иншокардаи панҷ гуруи аввалро дидан мумкин буд ва баъдтар гуфтаҳои гуруҳои минбаъда ва матнҳои ба қалами дигар ашхоси машҳур, ё муқаддас, ба монанди Кабир, Намдев ва Ҷайдев дахл дошта илова карда шуданд. Сикхҳо ба баробарии ҳамаи одамон дар назди худои ягона боварӣ доранд ва ба масъалаи тақсим кардани мардум ба кастаҳо, наҷодҳо ва динҳои гуногун муҳолифанд. Роҷеъ ба сикхҳо бисёр дигар гуфтаниҳои ҷолибу дилҷасп мавҷуд аст. Мо дар бораи сикхҳо дар китоби “Ин аст Ҳиндустон” [7] пештар каме маълумот дода будем.

Ҳадафи ин пешгуфтор оид ба сикхҳо ин аст, ки дар солҳои панҷоҳуми асри гузашта пеш аз ҳама бо заҳмати устод Мирзо Турсунзода ва пас аз он бо кӯшиши Сотим Улуғзода шахсият ва намунаи ашъори яке аз шоираҳои маъруфи панҷобизабони Ҳиндустон Прабхҷот Каур (1924 - 2016), ки аз қавми сикхҳо мебошад, пешкаши хонандаи тоҷик шудааст. Аввал барои дуруст навиштан номи ҳамин адиба шарҳро зарур донистем. Калимаи “прабхҷот” (प्रभजोत, prabhjot) ҳамчун “нури худоҳо” тарҷума мешавад. Дар матнҳои тоҷикӣ ҳамчун Прабхҷот ва Прабхҷот омадааст. Дурусташ, тавре дар боло дода шуд “Прабхҷот” мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки нодуруст навиштани калимаҳои хоричӣ, бигзор агар оид ба як ҳарф ҳам бошад, маънои калимаро метавонад дигар кунад ва ё тамоман бемазмун созад.

Соли 1958 дар шумораи рақами ҳафти маҷаллаи “Шарқи Сурх” мақолае ҷоп шуда буд, ки “Шеърҳои шоираи панҷобӣ Прабхҷот” ном дорад. Маводи ин мақола, ки аз маълумоти мухтасар дар бораи Прабхҷот ва намунаи ашъораш иборат аст, ба қалами устод Мирзо Турсунзода тааллуқ дорад. Устод Мирзо Турсунзода муаллифи силсилаи шеърҳои “Қиссаи Ҳиндустон”, соҳиби ҷоиҷаи Ҷавоҳирлол Неҳру аз адабиётҳои мардуми Ҳиндустон, аз ҷумла эҷодиёти адибаҳои гуногунзабони он хуб огоҳӣ доштанд ва дар Тоҷикистон ба забони тоҷикӣ тарҷума ва нашр шудани асарҳои адибони Ҳинду Покистонро ҳамеша хуб истикбол мекарданд. Устод пеш аз он, ки намунаи ашъори Прабхҷотро манзури хонандагон гардонанд, маълумоти фишурдае оид ба ин адиба додаанд. Саволе пайдо мешавад, ки осори Прабхҷот – ин адибаи панҷобизабон ба дасти устод чи тавр афтидааст? Инчунин шеърҳоро кӣ ва аз кадом забон тарҷума кардааст? Инро беҳтараш аз забони худ устод фаҳмем, ки чунин изҳор кардаанд: “Ман аз Кобул мактубе гирифтаам ва дар

1. Ҳабибулло Рачабов – профессори кафедраи филологияи Ҳинди ДМТ

он мактуб гуфта шудааст, ки “агар дар журналҳои Тоҷикистон порчаҳои шеърӣ шоираи панҷобӣ Прабҳҷот чоп мешуданд, мо сарфароз мебудем... Ман ҳам иттифоқи маҷмӯаи шеърҳои шоираро мутолиа карда, чанд порча аз он шеърҳоро интихоб намудам ва ба идораи журнали “Шарқи Сурх” супоридам” [10, 66]. Пас боз камтаре дар бораи адиба маълумот дода, дар охир ёдовар мешавад, ки “Шоира ҳоло дар Кобул зиндагӣ мекунад ва дар хона машғули тарбияи фарзандони худ мебошад”. Аз ин ҷо боз саволе пайдо мешавад, ки чаро шоираи панҷобизабон, ки шаҳрванди Ҳиндустон аст, дар Кобул, дар Афғонистон зистанро интихоб кардааст? Магар ин ягон асроре надорад? Ин ҷо муаммо нест ва мо ин қазияро равшан хоҳем кард. Барои ин аввал як назаре бояд ба чараҳои зиндагии шоира карда шавад. Ин нуқта ҷолиб ба зикр аст, ки то боз ба сари қудрат омадани Толибон (15 августи соли 2021) дар Афғонистон сикҳҳо бештар аз чор ҳазор нафарро ташкил мекарданд ва асосан ба масъалаҳои тичорат сару кор доштанд. Пас аз воқеаҳои соли 2021 шумораи онҳо хеле кам шудааст ва ҷамъияти сикҳҳо бо сабаби нооромии Афғонистон дар ин мамлакат он қадар ғаёб нест. Давраи зистани Прабҳҷот, ки пурра асри бистро дар бар гирифтааст, бо сабаби дар ин аср дигаргуниҳои бузурге дар ҳаёти сиёсӣ фарҳангии Ҳиндустон ба амал омаданашон камтар шарҳро меҷӯяд. Маҳз дар ҳамин аср Ҳиндустон аз асорати аҷнабиён раҳой ёфт ва маҳз дар ҳамин аср ба ду давлати мустақил бо талафоти беандозаи ҷонибу молӣ тақсим шуд, ки ин ба андеша ва ҷаҳонбинии адибон зиёд саҳт таъсир расондааст. Дар масъалаи рафту омади мардум байни Афғонистону Ҳиндустон низ дигаргуниҳо дида мешавад. Ва аз ҳама муҳимаш ин аст, ки Ҳиндустони озоди имрӯз инкишофёфта барои ободии Афғонистон маблағгузорӣ мекунад. Ҳиндустон дар Афғонистон лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ, ба монанди лӯлаи гази ТАПИ (Лӯлаи гази ТАПИ (Лӯлаи гази Туркманистон Афғонистон Покистон Ҳиндустон) магистралии сохтанда ва дарозии 1 814 км аз Туркманистон ба Афғонистон аст) ва сарбанди Шахтутро месозад. Ҳиндустон инчунин сохтмони роҳи автомобилгарди шаҳрҳои Дилором — Заранҷро бо дарозии 220 км, ки Эрон ва Афғонистонро мепайвандад, ба анҷом расонид. Сарбанди “Шахтут” дар ҳавзаи дарёи Кобул сохта мешавад, ки бояд сокинони пойтахти Афғонистонро бо оби нӯшоқӣ таъмин намояд.

Прабҳҷот Каур шоираи миллии Ҳиндустон аст. Адиба 6 июли соли 1924 дар деҳаи Лангриал (музофоти Гучарат) таваллуд шудааст. Музофоти Гучарат, ҳамсарҳад бо Покистон мебошад ва аз лиҳози масоҳат ва аз лиҳози иқтисод ҳам миёни дигар музофотҳои Ҳиндустон дар ҷои панҷум меистад. Падари адиба С. Нидҳан Сингҳ Сачар ва модараш Рачендра Каур мебошанд. С. Нидҳан Сингҳ Сачар ҳамчун шахси низомӣ дар минтақаҳои гуногуни Ҳиндустон адои вазифа кардааст, аз ин ҷо табиӣ мебошад, ки Прабҳҷот ҳам кӯдакӣ ва наврасии худро дар шаҳрҳои гуногуни Ҳиндустон гузаронида, мавзеҳои таърихӣ ва табиати дилкушоӣ ин мамлакатро хеле зиёд тамошо кардааст. Муҳаққиқони осори Прабҳҷот маҳз ҳамин ҳолатро дар назар дошта зикр кардаанд, ки муҳити зебо ва танҳои ӯро дар синни хеле ҷавонӣ шоир кардааст. Прабҳҷот ин духтараки хушзавқ аз синни ҳаштсолагӣ шеърӣ ва ҳикоянависиро машқ кардааст. Дар мактаб муҳарририи рӯзномаи деворӣ мактабро ба уҳда доштааст. Ҳангоми дар коллеҷ таҳсил кардан дар шаҳри Лохур муҳаррири маҷаллаи коллеҷ будааст. Солҳои ба камол расидани Прабҳҷот солҳое буданд, ки дар мамлакат садҳо ҳазор ҷавонони ватандӯст ҷонҳои худро дар хатар монда, барои озодӣ мубориза мебуданд. Прабҳҷот ҳам худро дар сафи ҳамин гуна ватанхоҳон медид. Маҳз эҳсоси талоши ватандӯстӣ боис шудааст, ки ӯ ҳамчун шоираи мубориз барои озодӣ зуд маълум гардад. Аввалин китоби адиба, ки соли 1943 нашр шудааст, маҳз ғояҳои ватанхоҳиро дар бар гирифтааст. Ҳамин тариқ, то давраи озод шудани Ҳиндустон чор маҷмӯаи шеърҳои адиба ба таъби мерасанд. Шавҳари ояндаи ин духтар Нарендерпал Сингҳ, ки худ аз олами шеърӣ шоирӣ ва илму адаб хуб бохабар буд, ҳамон вақт ҳоло дар рутбаи майор дар Сурия иҷрои вазифа менамудааст. Вай чун бо ашъори адиба бо тавачҷуҳи хос шинос мешавад, пас ба падару модари духтар хабар медиҳад, ки духтари онҳоро барои худ ҳамсари муносиб медонад. Ҳамин тариқ, адиба ба майор Нарендерпал Сингҳ, ки баъдтар рутбаи полковникӣ гирифтааст, соли 1948 издивоҷ карда, соҳиби ду духтар – Нирупама Каур ва Анупама Каур шудааст. Нирупама Каур мисли модараш пешаи шоириро интихоб намуфтааст. Анупама Каур бошад касби рассомиро маъқул донистааст.

Нарендерпал Сингҳ худ нависанда ва рӯзноманигори маъруф буд. Вай баробари идома до-

дани хизмати низомӣ ба эҷоди асарҳои бадеӣ низ машғул мешавад. Прабхҷот Каур бошад дар шеърҳои бештар вақти худро сарф карда, як силсила шеърҳо барои кӯдакон эҷод мекунад. Барои ҳамин гуна шеърҳои ба атфол бахшидааш адиба соли 1954 ба аввалин ҷоиза аз шӯбаи забонҳои музофоти Панҷоб сазовор шудааст.

Соли 1956 шавҳари Прабхҷот дар вазифаи атташеи ҳарбӣ ба Афғонистон фирстонда мешавад ва оилаи онҳо то соли 1960 қариб панҷ сол дар ин мамлакат мемонад. Дар ҳамин муддат ашъори Прабхҷот ба забони дарӣ (тоҷикӣ) тарҷума шуда, дар Кобул дар шакли маҷмӯае бо номи "Лола" нашр мешавад. Сабаби дар Кобул зистани Прабхҷот маҳз он ҷо дар вазифаи дипломатӣ будани шавҳараш мебошад. Аз ин ҷост, ки устод Мирзо Турсунзода "Шоира ҳоло дар Кобул зиндагӣ мекунад ва дар хона машғули тарбияи фарзандони худ мебошад" гуфтаанд. Маълум мешавад, ки дар Афғонистон адиба бо адибони онҷой ҳамкориҳо доштааст. Шоираи афғон Ф. Кобули як силсила шеърҳои адибаро, ки ба забони панҷобӣ иншо шудаанд, ба забони тоҷикӣ (дарӣ) тарҷума намудааст, ки онҳо тавре дар боло ишора шуд дар шакли маҷмӯаи "Лола" шояд дар шаҳри Кобул, ё дар Техрон ба таърифи расида бошанд. Шеърҳои дар маҷаллаи "Шарқи сурх" соли 1958 дар шумораи ҳафтум ҷопшуда маҳз аз ҳамин маҷмӯаи "Лола" гирифта шудаанд.

Прабхҷот пас аз ба поён расидани хизмати расмӣ шавҳараш дар Афғонистон ба Ҳиндустон бармегардад ва дар маҳфилҳои адабӣ ном ва ашъори ӯ зуд-зуд садо додан мегиранд ва эътибори шоира миёни адибони гуногунзабон зиёд мешавад. Соли 1964 адиба барои маҷмӯаи шеърҳои "Пабби" соҳиби ҷоизаи "Академияи адабиёт" мешавад. Дар ҳамон солҳо Прабхҷот боз сазовори чандин дигар мукофотҳои шоиста шудааст, лекин баландтарин ва бозэътибортарин мукофотро ба ӯ дар соли 1967 лоиқ донистаанд, ки ин мукофот мукофоти "Падма Шрӣ" мебошад. Ин ҷо ба маврид аст таъкид намоем, ки шавҳари адиба Нарендерпал Сингхро низ барои заҳматҳои дар адабиёт сазовори мукофоти "Академияи адабиёт" донистаанд. Ҳамин тариқ, зану шавҳар ягона ҷуфт дар Ҳиндустон буданд, ки ҳарду барандаи ин ҷоизаи бонуфуз шудаанд.

Дар таърихи зиндагӣ ва фаъолияти адабии Прабхҷот як далели аҷоиб боз ин аст, ки вай расман ягон мактаби олиро хатм накарда бошад ҳам, яъне ягон навъ дипломи хатмкардаи донишгоҳиро надошта бошад ҳам, доктори фаҳрии (D. Litt.) чандин донишгоҳҳои Ҳиндустон шудааст. (D. Litt. Доктори адабиёт дараҷаи баландест, ки барои дастовардҳои барҷаста ва аслии илмӣ дар соҳаи фанҳои гуманитарӣ, илмҳои иҷтимоӣ ва санъат дода мешавад. Дараҷаи доктори адабиёт аксар вақт ба шахсоне дода мешавад, ки дар адабиётшиносӣ, танқид, эҷодиёти адабӣ ё соҳаҳои марбут ба саҳми назаррас гузоштаанд. Ҷоизадорони ин дараҷаи бонуфуз одатан муаллифони асарҳои бадеӣ, олимони коршиносони маъруф мебошанд, ки асарҳои онҳо ба фаҳмиш, тафсири рушди адабиёт таъсири назаррас расондаанд).

Прабхҷот адибаест, ки барояш чигунагии тақдири инсон, дар кучо ва аз қадом қавме, ки вай набошад, бисёр муҳим аст. Ӯ бо ҳаракатҳои байналмилалӣ чамъиятӣ, ки фаъолиятҳои барои беҳбудии инсон аст, робитаи зич дошт ва ба бисёр вохӯриҳову нишастҳо рафта, аз номи Ҳиндустон баромадҳо мекард. Адиба узви комиссияи миллии ЮНЕСКО буд. Барои фаъолияти чамъиятиаш вай соли 1968 ҷоизаи бонуфузи "Садбарги Фаронса" - ро гирифт. Шеърҳои ӯ ба забони фаронсавӣ тарҷума шуда, дар Париж бо номи Plateau (Майдон) нашр шудаанд.

Соли 1975 Прабхҷот бо пешниҳоди давлати Филиппин "Зани соли 1975" номида шуд. Мероси адабии Прабхҷот, ки нашр шудаанд, 24 маҷмӯаи шеърҳо, 4 маҷмӯаи ҳикояҳо, якчанд китобҳои хусусияти умумӣ дошта ва инчунин як силсила китобҳо барои кӯдаконро дар бар гирифтааст. Асарҳои ӯ ба якчанд забонҳои ҳиндустонӣ, ғарбӣ ва шарқӣ, аз ҷумла ба забонҳои булғорӣ, англисӣ, фаронсавӣ, даниягӣ, японӣ, арабӣ, форсӣ, русӣ, тоҷикӣ, маҷористонӣ ҳиндӣ, банголӣ ва ғайра тарҷума ва нашр шудаанд.

Прабхҷот соли 1964 аз тарафи ҳукумати музофоти Панҷоб барои маҷмӯаи шеърҳои "Пабби" сазовори унвони Шроманӣ Шайтякар ("Шроманӣ Шайтякар" ҳамчун "Сарвати бебаҳо" тарҷума карда мешавад) шудааст, ки ин унвон ӯро дар байни мардум боз ҳам азизтару маҳбубтар гардондааст. Маъмурияти шаҳри Дехлӣ бошад ӯро барои дар адабиёт саҳми арзишманд гузоштани мукофоти маҳсус додааст. Чамъияти шоирии ИМА низ ӯро бо "Ордени фаҳрии шоирӣ" мукофотонидааст.

Бо вучуди ин қадар эътибори зиёд доштан Прабҳҷот зиндагии хоксоронаро муносиб ме-донист. Ӯро ҳамеша бо либосҳои маъмулии мардуми Панҷоб медиданд. Вай ҳамеша бо ғурур фарҳанги миллати худ ва кишвари худро дар мисоли фаъолияти худааш намоиш меод. Азбаски адиба дар Ҳиндустон бо сабаби бисёр сафар карданад, аз аҳволи мардуми оддӣ, ки беҳбудиро меҳост, боҳабар буд ва дар суҳбатҳои дилсӯзона пешгӯӣ мекард, ки зиндагии мардуми оддӣ ҳатман дигар мешавад. Ҳоло сол то сол беҳтар шудани зиндагии мардуми Ҳинд ва пешравию илму фарҳанги мамалакат, ки онро акнун надида мумкин нест, пешгӯиҳои ин адибаро тасдиқ меку-нанд.

Адиба ҳеч гоҳ бе қору бе фаъолият зиндагӣ карданро интиҳоб накардааст. Вай яке аз асосгу-зори “Академияи Панҷоб” Дар шаҳри Дехлӣ буд ва ифтихор мекард, ки ба унвони фаҳрии ин созмони адабӣ сазовор шудааст. Дар байни солҳои 1978 - 1988 вай ташкилкунандаи шӯбаи забони панҷобӣ ва узви кумитаи иҷроияи “Академияи адабиёт” буд.

Прабҳҷот 24 ноябри соли 2016 дар шаҳри Дехлӣ дар синни 92 солагӣ аз олам ҷашм пӯшида-аст. Моҳи октябри соли 2024 вақте ки аз зодрӯзи шоира Прабҳҷот Каур 100 сол пур шуд “Акаде-мияи адабиёт”-и Ҳиндустон ба ин муносибат симпозиуми дурӯзаро бахшида ба ӯ ва шавҳараш полковник Нариндер Палу Сингх ташкил кард. Дар суҳанрониҳои иштирокчиёни ин симпозиум бисёр суҳанҳои шоиста дар атрофи фаъолияти ин ҷуфти адабдӯст садо дод ва ин чиз ҳам шунида шуд, ки саҳми ин ду нафарро дар инкишофи адабиёт эътироф бояд кард.

Прабҳҷот, дар воқеъ, як шоираи асил ва беназир мебошад, ки муҳаббати беандоза ба инсон, табиат ва зиндагӣ дошту ҳамаи эҳсосоташро аз тариқи ашъораш пурмаъно ва таъсирбахш баён мекард. Ӯ дар саросари кишвари Ҳиндустон маъруф ва соҳибэҳтиром буда, ҳамчун шоираи бузурги Панҷоб дар адабиёт изи фаромӯшнашаванда гузоштааст. Адиба шеърӣ муосири ҳин-дустониро бо мазмунҳои пуртаъсир ғанӣ гардонидаст. Мазмуни ашъори ӯ аз лиҳози содагӣ ва тасвирҳои бадеӣ мисли сурудҳои халқӣ маъмул шуданд.

Силсилаи шеърҳои, ки дар маҷаллаи “Садои Шарқ” (1958, №7) чоп шудаанд инҳоянд: “Висол”, “Ёди ту”, “Лабони ташна”, “Раҳрави хокӣ”, “Соҳтаи ман”, “Раҳношинос”, “То кай?”, “Гулҳои но-шукуфта”, “Партави умед”, “Ҳангоми рафтаи”, “Абри сиёҳ”, “Раҳӣ аз ҷудой”, “Партави лутф”, “Чӣ суд аз меҳрубониҳо”, “Бомдодон” ва “Мурғи озод” [8,66-70]. Дар шеърҳои адиба оҳангҳои хуширо ҳам мебинему маъносию ноумедиро ҳам. Онҳо ифодакунандаи лаҳзаҳои гуногуни воқеа-ҳои ҳаёти худӣ адибаанд. Инро дар мисоли шеърӣ “Висол” ба осонӣ дида метавонем:

Бишнава аз лола, ки ҳангоми баҳор
Месарояд достони васро,
Он ки дар дунё нагашта ҷуфти ёр,
Менадида остони васро.
Ин ҷаҳон бори ситам бисёр кард
Дид ҷуфте ошики дилдодаро,
Ҷои меҳру дӯстӣ озор кард.
Бас ҳасад бурд он нишоти содаро.
Соҷи фарру шукӯҳи ин ҷаҳон
Пок нуре дидаву аз ҷой ҷаст.
Ҷашми тангашро набудӣ тоби он,
Кӯр гардиду камар бар кина баст.
Пас зи ҳар сӯ ғам бар эшон шуд фузун,
Он дуру дар оташи ҳичрон фиканд.
Бар руҳи лола фуру борид хун,
Сар зи ғам бар санг зад ишқи нажанд.
Бар замона коргар зорӣ нашуд,
Не зи ҷо ҷунбиду не парво намуд.
Бар дилаш фарёди ғам корӣ нашуд.
З-он ки дар гӯши заминаш раҳ набуд.
Лек оё раҳравони ишқро

То кунун гоҳе шикаста будааст?
Он ки бўсад марғулони ишқро,
Дар канори марг хуш осуда аст.
Кист, к-ӯ гардад зи ними роҳ боз
Чун бидонад чашм бар раҳманзиле?
Кард рӯзе соати масъуд соз.
Хуни ҳар ду рехт ногаҳ қотиле.
Бодаи хуни дил азбас гарм буд.
Лолаҳо аз хоки ҳар ду сар кашид.
Руҳи он ду чун ду лола рӯ намуд,
Бо руҳи ораста сар баркашид.
Гашта қурбон дар канори якдигар,
Рӯҳи он ду гашта ончунон,
Танг андар бар кашада ҳамдигар,
Ҳар ду лола раст аз қайди ҷаҳон!
Андар ин раҳ ошиқони бешумор
Ханда бар лаб, дода ҷон болои дор.
З-он дарида синаи хоки мазор
Лола мерӯяд ба дашту куҳсор! [8, 66-67]

Худи ҳамон сол (1958) маҷаллаи “Васияти Ленин”, ки нав бар ивази маҷаллаи “Тоҷикистон” таъсис дода шуда буд, дар шумораи панҷумаш боз чунин шеърҳои Прабҳҷот “Рушноии орзу”, “Сози орзу” ва “То кай?”-ро дар тарҷумаи Ф. Кобулӣ chop намудааст [1, 9-10]. Назари устод Мирзо Турсунзода оид ба ашъори Прабҳҷот ин аст, ки “Прабҳҷот бештар шеърҳои ишқиро бо сӯзу гудоз месарояд ва дар назми панҷобӣ ашъори шоира рӯҳ ва усули навоварӣ дорад” [10, 66].

Тавре маълум аст, устод Мирзо Турсунзода ба адабиёти халқҳои Ҳинду Покистон таваҷҷуҳи хос доштанд ва мехостанд, ки маҳсули қалами онҳо барои хонандаи тоҷик дастрас гардад. Дар чунин ҳолат таблиғи ашъори Прабҳҷот басо ба маврид буд. Ин боз аз он нуқта аён аст, ки устод дар маҷаллаи “Васияти Ленин” (1958, № 5) “Шоираи панҷобӣ - Прабҳҷот” ном мақоларо ба таърифи расондааст [1, 9].

Дар солҳои шастуми асри гузашта шарқшиноси тоҷик Муҳаммадвафо Бақоев, ки оид ба эҷодиёти Амир Хусрави Дехлавӣ рисолаи илмӣ менавиштанду аз адабиёти форсидабон ва дигар адабиётҳои Ҳиндустон хуб огоҳ буданд, дар бораи Прабҳҷот мақолаеро бо номи “Оид ба ду шеъри Прабҳҷот” навишта, онро дар рӯзномаи “Маориф ва маданият” соли 1962, 23-юми январ chop кардаанд.

Пас аз 6 соли дигар, яъне соли 1968, дар Тоҷикистон боз аз Прабҳҷот ёдовар шудаанд. Мо болотар, вақте ки оид ба наشري маҷмӯаи “Занҷири гусаста” маълумот додем, шеърҳои он chopшудадаи адибаро номбар карда будем. Ин chop боз онҳоро як бори дигар зикр мекунем. Он шеърҳои инҳоянд: “Чойхонаи “Роҳат”, “Лабони ташна” ва “То кай”. Тахмин кардан осон аст, ки шеърҳои “Лабони ташна” ва “То кай” ин аз ҳамон шумораи рақами ҳафти соли 1958-и маҷаллаи “Садои Шарк” гирифта шудааст, ки тарҷумонаш шоири афғон Ф. Кобулӣ мебошад (гарчанде ин ном ин chop ишора нашудааст). Вале тақдирӣ шеъри “Чойхонаи “Роҳат” равшан нест. Аз мазмуни шеър маълум мешавад, ки адиба аз шаҳри Душанбе дидан карда будааст, вале ин шеърро кӣ тарҷума кардааст, маълум нест. Дар шеъри “Чойхонаи “Роҳат”на танҳо тасвири зебоиҳои ин иморат дида мешавад, балки ишора аст, ки адиба бевосита ин чойхонаро бо чашмони худ дидаасту он chop даме нишаста фароғат кардааст:

Ба ёд ояд маро он шаҳру он кӯй,
Ҳамон роҳатфазо маъвои дилҷӯй.
Ҳамон озода қасри дилрабое,
Ҳамон зебо макони босафое...
Маро ин нуқта собит шуд, чу дидам,
Ба “Роҳат” мардумони шоду хуррам... [2, 64]

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки устод Мирзо Турсунзода ҳамчун сарвари адибони тоҷик, ҳамчун кадрдони адабиёти ҷаҳонӣ дар қорӣ наздику боманфиат намудани муносибатҳои фарҳангии

Тоҷикистон бо мамлакатҳои дигар, аз ҷумла, Ҳинду Покистон дар мисоли зикршуда ва даҳҳо дигар ҷунин мисолҳо саҳми муносибе гузоштаанд.

Шумораи адибаҳои ҳиндуистиқвои покистонӣ ҷӣ дар гузашта ва ҷӣ дар асрҳои охир кам нестанд. Муҳаққиқон ҳамеша аз онҳо бо ифтихор ёдовар мешаванд. Чанде аз онҳо ба мисли Зебунисо, Шохичхонбегим, Моҳшараф (мутахаллис ба Мастура), Чандабиби, Ҳабба Хатун [11], Мирабайӣ, Сарочинӣ Найдӯ [6], Субҳадра Кумарӣ Чауҳан [9], Маҳадеви Варма, Амрита Притам, Маҳашшета Деви, Лакшмӣ (Тирипурасундарӣ) [3], Манну Бҳандарӣ, Шиванӣ, Уша Приямвада, Мридула Гарг, Ҷиланӣ Бону, Меҳринисо Парвез, Ҳадиҷа Мастур, Исмаи Ҷуғтай, Рашид Ҷаҳон, Қурратулайн Ҳайдар ва мисли инҳо бо талошу заҳмати ҳиндшиносони тоҷик ба хонандаҳои мо то андозае ошноянд. Ба андешаи мо бо кӯшиши устод Мирзо Турсунзода дастраси хонандаи тоҷик гардидани намунаи осори Прабхҷот ҳикмати хоси худро дорад. Шояд ҳамин иқдоми устод боис шуда бошад ин ки дар Тоҷикистон анъанаи тарҷума, омӯзиш ва ҷопи асарҳои, адибаҳои Ҳинд навиштаанд, ё адибони Ҳинд дар бораи занҳо навиштаанд, хеле равшан сурат гирифтааст, ки мисолашро дар тарҷумаи романи Премчанд “Нирмола” (1962, тарҷумаи А. Зокиров), романи Мулк Раҷ Ананд “Қиссаи як зани ҳинду” (1966, тарҷумаи Ш. Шараф), повести Лакшмӣ “Дили зан” (1975, тарҷумаи Ёктам Холиқов) ва мисли инҳо дида метавонем.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Васиати Ленин (маҷ). Душанбе, 1958, № 5. С. 9-10.
2. Занҷири гусаста. Душанбе, 1968.-234 с.
3. Лакшмӣ. Дили зан. Душанбе, 1975.- 162 с.
4. Моҳан Сингх. Панджабская литература. История индийских литератур. (Перевод с английского). М. 1964.- 808 с.
5. Мулк Раҷ Ананд. Қиссаи як зани ҳинду. Душанбе, 1966.- 172 с.
6. Пандминӣ Сенагупта. Сарочинӣ Найдӯ. Дехлӣ, 1989, 104 с.
7. Раҷабов Ҳ. Ин аст Ҳиндустон. Душанбе, 2007.- 306 с.
8. Садои Шарк. 1958, № 7.- С. 66-67
9. Судҳа Чауҳан. Субҳадра Кумари Чауҳан. Дехлӣ, 1990.- С. 100 с.
10. Турсунзода М. Шеърҳои шоираи панҷобӣ Прабхҷот. Маҷ. Шарқи сурх, 1958, № 7, с. 66.
11. Шям Лал Садху. Ҳабба Хатун. 1998.-64 с.
12. https://www.sikhiwiki.org/index.php/Poet_Prabhjot_Kaur.

ПРАБХҶОТ – АДИБАЕ, КИ УСТОД МИРЗО ТУРСУНЗОДА МУАРРИФӢ КАРДААСТ

Тавре маълум аст, устод Мирзо Турсунзода ба кишвари афсонавӣ Ҳиндустон тавачҷуҳи хосса доштанд. Ҳамин тавачҷуҳи хосса буд, ки аз ҷониби адиб силсилаи ашъори “Қиссаи Ҳиндустон” эҷод шуду шоири тоҷикро дар тамоми Иттиҳоди Шуравӣ ва саросари олам боз ҳам машҳуртар намуд. Гарчанде ҷопи намунаи шеърҳои Прабхҷот - ин хоҳиши шоири афғон Ф. Кобули бошад ҳам, аслан устод Мирзо Турсунзода худашон сабаб шудаанд, ки ашъори шоираи панҷобӣ ба забони тоҷикӣ манзури хонандаи Тоҷикистон гардад. Дар мақолаи мазкур, дар мисоли намунаҳо аз ашъори адибаи панҷобӣ Прабхҷот (1924-2016) мо боз бо як адибаи дигар аз сарзамини Ҳинд ошноӣ пайдо карда метавонем. Ин мақола назарест ба ҷараёни зиндагӣ ва эътибори Прабхҷот дар адабиётҳои Ҳиндустон, алалхусус, адабиёти панҷобӣ.

Калидвожаҳо: Прабхҷот, шоира, панҷобӣ, Ҳиндустон, Мирзо Турсунзода, Ф. Кобули, Афғонистон, сикх, маҷалла, “Садои Шарк”.

Бибулло Раҷабов Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳабибулло Раҷабов, д.и.ф., профессори кафедраи филологияи Ҳинди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Суроға: 734002, ш. Душанбе, кӯчаи Лоик Шерали, 83.

Тел.: 907 96 30 00 E-mail: rajabov_h@yahoo.com

ПРАБХДЖОТ – ПОЭТЕССА, ПРЕДСТАВЛЕННАЯ МИРЗО ТУРСУНЗАДЕЙ

Как известно, Мирзо Турсунзода питал особый интерес к сказочной стране Индии. Именно этот особый интерес привёл к созданию писателем цикла стихотворений «Индийская баллада», который перинес таджикскому поэту ещё больше известность как в Советском Союзе так во всем мире. Хотя публикация стихов Прабхджота была осуществлена по инициативе афганского поэта Ф. Кабули, однако именно благодаря Мирзо Турсунзаде стихи пенджабской поэтессы стали доступны таджикскому читателю. Статья посвящена жизни Прабхджота и ее место и влиянию на пенджабскую литературу.

Ключевые слова: Прабхуджот, поэтесса, пенджаби, Индия, Мирзо Турсунзаде, Ф. Кабули, афганский, сикхский, журнал, "Голос Востока". Сведения об авторе: Хабибулла Раджабов, д. ф. н. профессор кафедры Индийской филологии Таджикского национального университета. Адрес: 734002, г. Душанбе, ул. Лоик Шерали, 83.

Тел.: 907 96 30 00 **E-mail:** rajabov_h@yahoo.com

PRABHJOT IS A POET, REPRESENTED BY MIRZO TURSUNZADA

As you know, Mirzo Tursunzoda had a special interest in the fabulous country of India. It was this particular interest that led to the creation by the writer of the cycle of poems "Indian Ballad", which brought the Tajik poet even more fame both in the Soviet Union and around the world. Although the publication of Prabhjot's poems was carried out on the initiative of the Afghan poet F. Kabuli, however, it was thanks to Mirzo Tursunzade that the poems of the Punjabi poetess became available to the Tajik reader. The article is devoted to Prabhjot's life and its place and influence on Punjabi literature.

Keywords: Prabhujot, poet, Punjabi, India, Mirzo Tursunzade, F. Kabuli, Afghan, Sikh, magazine, Voice of the East.

Information about the author: Habibullah Rajabov, Doctor of Philology, Professor of the Department of Indian Philology at the Tajik National University.

Address: 83 Loik Sherali str., Dushanbe, 734002.

Tel.: 907 96 30 00 **E-mail:** rajabov_h@yahoo.com

ОСОРИ НАСРИИ АНСОРӢ ВА АШӢОРИ МУНДАРИЧ ДАР ОНӢО

Ориф И¹.

Абдуллоҳи Ансорӣ аз эҷодкорони пурмаҳсули замони худ буда, осори мутааддиде аз ӯ боқӣ мондааст. Тамоми осори Ансориро, ки аксари пажӯҳишгарони осори ӯ, ба монанди Серж де Буркӣ, Абдулҳай Ҳабибӣ, Султонхусайн Тобандаи Гунободӣ, Муҳаммад Сарвари Мавлоӣ, Артур Чон Арбери, Фикрии Салҷуқӣ, Кароматулло Олимов ва дигарон дар он иттифоқ доранд, ба се гурӯҳ чудо кардаанд:

1. Китобҳое, ки худи Шайхулислом навишта ва ё аз осори мустақими ваянд;

2. Китобҳое, ки онҳоро шогирдонаш аз гуфторҳои вай фароҳам овардаанд;

3. Осори мансуб ба Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, ки дар асрҳои баъдӣ таълиф гардида, вале на аз навиштаҳои мустақим ва на аз гуфторҳои имлошудаи вай аст. Балки нависандагони суфимашраби дигар онҳоро навишта ва дар зимни баҳсҳои худ бархе аз муноҷотҳову ақволи ӯро ба ибороти мутаорифи рӯзгор даровардаанд. Чунин назар ҳам мавҷуд аст, ки агар чунин осор ба назари интиқодӣ дида шаванд, интисоби бархе аз онҳо тавҳине ба мақому остони баланди Абдуллоҳи Ансорист. Мо низ баъди тафҳҳус ва баррасии осори мансуб ба Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ба табақабандии боло иттифоқи назар дорем.

Дар мақолаи мазкур кӯшиш шудааст, то масъаларо аз ду ҷиҳат баррасӣ намоем: 1. Тавсифи осори Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва 2. Баррасии ашъори мундариҷ дар онҳо.

Шарҳи мухтасари осори Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, ки дар баъзе аз онҳо ашъори муаллиф низ дарҷ шудаанд, ба гунаи зер аст:

Кутуби арабӣ.

1. «Манозил-ус-соирин ила-л-ҳаққи-л-мубин»: Ин асар аз ҷумлаи осори муҳимми Абдуллоҳи Ансорӣ аст, ки дар шарҳи манозили солиқини тариқат ба забони арабӣ ва баъд аз «Сад майдон» навишта шудааст. Он аз 10 боб (бидоёт, абвоб, муомилот, ахлоқ, усул, водихо, аҳволи вилоёт, ҳақоик ва ниҳоёт) иборат буда, ҳар боб шомили 10 манзил аст. Бе ҳеч тардиде, китоби мазкур аз шинохтатарин таълифоти Ансорӣ аст, ки дар баёни сайру сулуки суфия мақоми баланд дорад. Муҳаддис ва таърихнигори исломӣ Шамсуддини Заҳабӣ менависад: «Манозил-ус-соирин» китоби нафисест дар тасаввуф. Дидам, ки «ваҳдативучудиҳо» ин китобро бузург медоранд ва онро ба ақоиди хеш мансуб мекунанд ва мепиндоранд, ки ҳамоҳанг бо тасаввуфи фалсафии эшон аст ва шайхи мо, Ибни Таймия бо ин ки Шайхулислом Ансориро бисёр бузург медошт, ба хоҳири ин китоб саҳт ба ӯ метохт ва мо аз Худованд саломату бахшоиш металабем» [5, с. 490].

Кухнатарин нусхаи ин китоб дар шаҳри Венаи Утриш маҳфуз аст, ки соли 1242 навишта шуда [13, с. 86]. Соли таълифи ин китоб аниқ нест ва чунин ба назар мерасад, ки аз замони қадим нусаҳои ин китоб дастхӯрдаву дар нусаҳои хаттии он ихтилофи фаровоне рӯй дода буд, ки Ҳочӣ Халифа низ ба ин нукта ишорате дорад [16, с. 1828]. Шайх Абдурразоқи Кошонӣ (ваф. 1331) дар охири шарҳи «Манозил-ус-соирин» менависад, ки нусаҳои ин китоб бо ҳам мухталифу мутабоин буда ва дар он халти фаровон рӯй дода буд. Абдулҳай Ҳабибӣ дар хусуси қадимтарин нусхаи китоб чунин қайд кардааст: «Ман нусае аз ин китоб ёфтам, ки дар санаи 475 ҳ. ба маҳзари Шайхулислом хонда шуда ва бар он иҷозатномае ба хатти худи Шайх навиштааст» [11, с. 117]. Шафеии Кадканӣ дар баёни арзиши ин китоб чунин назар дорад: «Агар чанд асари ангуштшумор дар таърихи ислом ном бихоҳем бибарем, ки дар маъорифи суфия ҳамвора мавриди тавачҷуху баҳсу тадрис будаанд, бегумон, яке аз он осор «Манозил-ус-соирин» аст» [6, с. 115].

Абдурраҳмони Ҷомӣ менависад: «Хусайн ибни Муҳаммади Бошонӣ бошад, ки аз Абуусмони Мағрибӣ самоъ дошта ва номаш дар «Табақот-ус-суфия» омадааст. Дар хутбаи «Манозил-ус-соирин» аз Фароизӣ ҳадисе ривоят шудааст» [17, с. 81]. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки бевосита ба осори Шайхулислом тавачҷухи хосса дошт, ҳам дар «Нафаҳот» ва ҳам дар «Маноқиб» хеле зиёд аз «Табақот», «Манозил-ус-соирин» ва «Муноҷот»-и Пири Ҳирот ёдовар шудааст. Алишери

1. Искандари Ориф – н.и.ф.

Навой низ дар «Маҷолис-ун-нафоис» аз «Манозил-ус-соирин» дар ҷаҳор маврид суҳан ба миён овардааст [9, с. 63].

Ба ҳамин ваҷҳ, Амин Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим» бо тақя ба «Маҷолис-ул-ишқ» ба Абдуллоҳи Ансорӣ нисбат доштани «Тафсири Қуръон» ва «Манозил-ус-соирин»-ро зикр кардааст [10, с. 143]. Ризоқулиҳони Ҳидоят дар «Риёз-ул-орифин» аз осори Пири Ҳирот танҳо номи «Манозил-ус-соирин»-ро овардааст [15, с. 34]. Ҳамчунин, муаллифи мазкур дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» аз «Манозил-ус-соирин», «Муноҷот» ва «Анвори таҳқиқ» ёдовар шудааст [14, с. 76]. Волаи Доғистонӣ дар тазкираи «Риёз-уш-шуаро» аз ҷумлаи осори Ҳоча танҳо номи «Манозил-ус-соирин»-ро овардааст [4, С. 117].

2. «Замм-ул-калом ва аҳлиҳӣ». Ин китоб ба нақди рафтори қасоне, ҳосатан мутақалимин, ки вориди мабоҳиси илми калом шудаанду бо тарҳи масоили эътиқодӣ мардумонро аз дин то ҷоё дур кардаанд, навишта шудааст. Равиши муаллиф бар ин будааст, ки вақте динро пазируфтем, дигар дар бораи он набояд дурандешӣ кунем. Шайхулислом бо каломииён ва ашъарииён ҳамраъӣ набуд ва китоби мазкурро низ дар радди эшон навиштааст. Тоҷиддини Субкӣ дар «Табақоти Шофеия» менависад: «Шайхулислом дар ин китоб ба муҳолифати ашъарииён муҳолиға кард ва аллома Заҳабӣ бархе аз матолиби ин китобро нарасиданида ва аз хондани он мардумро бозмедошт, ки имом Бурҳониддин Умари Бақоӣ муфассири онро дар Қоҳира ба соли 846 ҳ. танқеҳ кард ва Ибни Ҳаҷар дар «Маҷмаъ» аз он зикре менамояд» [11, с. 117]. Як нусхаи қадими «Замм-ул-калом» дар музей Бритония тақрибаан рақами 27520 мавҷуд аст, ки бар варақи аввали он Муҳаммад ибни Муҳаммади Моликӣ дар санаи 1345 роҷеъ ба Шайхулислом ёддошти хеле муҳим навиштааст.

3. «ал-Фориқ фй-с-сифот». Шамсиддини Заҳабӣ номи ин рисолаи Ансориро нақл кардааст [Заҳабӣ 1410, с. 1068; Заҳабӣ 1410, с. 490; Заҳабӣ 1410, с. 731], вале перомуни боқӣ мондани нусхаҳои он то имрӯз маълумоте дар даст нест. Исмоилпошо дар «Асмо-ул-мусаннифин» меорад, ки Тоҷиддини Субкӣ гуфтааст: «Ин китоб бар исботи сифоти Худовандӣ баҳс меорад» [7, с. 452].

4. «Китоб-ул-арбаъайн». Ин китобро аллома Тоҷиддини Субкӣ ҷудоғона зикр карда ва гӯяд, ки бархе аз аҳли бидъат онро «ал-Арбаъа фй-с-сунна» гуфтаанд. Ин китоб ҳовии таърифи сифоти Худованд дар асоси аҳодиси набавӣ (он чи аз забони Расул (с) дар бораи сифоти Худо ривоят шуда) мебошад. Аз ҷиҳати сабки нигориш ва мавзӯ ба «ал-Фориқ» хеле шабоҳат дорад. Дар китоб мафҳуми зинда – «Ҳай» будани Худованд ва ин ки ба ҳоли намеравад ва ин ки Худойи таъоло «Шахс» аст ва дорои «Нафс» ва дар осмон аст ва бар Арш ва қидам бар курсӣ дорад ва дорои «Ҷиҳат» аст ва дорои «Ваҷҳ» аст ва дорои «Сурат» аст ва «ду чашм» дорад ва соҳиби «самъу басар» аст ва «ду даст» дорад ва Одаму биҳиштро ба ду дасти хеш офарид ва дорои асобеъ (ангуштон) аст ва механдаду ба «осмони дунё» нузул мекунад ва Расул (с) Ёро ба ду чашми хеш дар шаби Меъроҷ дидааст ва дар бедорӣ муъминонро дар ҳашир аён хоҳанд дид ва Худованд дорои калом аст ва каломии Худованд ғайри махлук аст, баррасӣ мешавад.

5. «Шарҳ-ит-таъарруф ли мазҳаб-ит-тасаввуф». Китобест, ки онро Ҳоча дар шарҳи китоби ҳамном аз Абубакр Муҳаммади Қулӯбодии Бухорӣ навиштааст. Исмоилпошо ин китобро дар «Асмо-ил-мусаннифин» ба қатори муъаллафоти Абдуллоҳи Ансорӣ ном мебарад [7, с. 452]. Аз ин китоб то имрӯз ба ҷуз ном дар сарчашмаҳо ҷизе дар даст нест.

6. «Маноқиб-ул-Имом-ил-Ҳанбал». Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ, пеш аз ҳама, ҳанбалимазҳаб буд ва ба Имом Аҳмад ибни Ҳанбал ихлоси зиёд дошт, ки ин муҳаббат боиси навиштани китоби муҳтасаре гардидааст. Ба таъйиди Шамсиддини Заҳабӣ, «муҷалладе дар маноқибӣ у таълиф кардааст, ки баъзе аз уламо онро аз вай самоъ кардаанд» [5, с. 1068; Заҳабӣ 1410, с. 490]. Ба қавли Ҳочӣ Халифа ва Исмоилпошо, Шайхулислом китобро дар маноқибӣ Имом Ҳанбал навишта буд [16, с. 52], ки акнун аз вучуди он хабаре дар даст нест.

7. «ал-Хулоса фй ҳадиси қулли бидъат ва-з-зилолат». Ин китобро Ҳочӣ Халифа дида будаст [16, с. 720]. Исмоилпошо низ аз ин китоб ёд кардааст [7, с. 452].

8. «Тафсир-ул-Ҳиравӣ» ё «Тафсир ба забони дарвешон». Дар бораи тафсири Шайхулислом қадимтарин санад аз навиштаи як нафар мухлис ва иродатманди Шайх, яъне Абулфазли Майбудӣ дар соли 1126 мавҷуд аст, ки сиву нух сол баъд аз марги Ансорӣ дар муқаддимаи тафсири бузурги даҳқилдаи «Кашф-ул-асрор»-и хеш ҷунин менависад: «Ман китоби фариди асру ваҷиди давр

Шайхулисом Абуисмоил Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Алӣ Ансориро дар тафсири Куръону кашфи маонии он хондам, ки дар лафзу маънӣ ва таҳқику зебой ба ҳадди эъҷоз расида буд, вале чун дар ниҳояти эъҷозу кӯтоҳӣ буд, мақсади омӯзандагону раҳравон аз он бароварда намешавад. Бино бар ин, ба шарҳу тафсири он пардохтам» [Майбудӣ 1337, с. 4]. Матни аслии «Тафсир»-и Шайхулисом акнун дар даст нест, вале чихил сол баъд аз вафоташ дар дасти Майбудӣ буда, ки таҳкурсии кори худро дар навиштани «Кашф-ул-асрор» бар он гузоштааст.

Аллома Чалолиддини Суютӣ менависад: «Шайхулисом умреро ба тафсири каломи илоҳӣ гузаронида ва гуфтӣ, ки ин тафсири ман мултақат аз яксаду ҳафтод тафсири дигар аст» [12, с. 58]. Нависандаи китоби «Маҷолис-ул-ушшук», ки яке аз ҳамшаҳриёни Абдуллоҳи Ансорӣ буд, ин китоби Шайхро «Тафсир ба забони дарвешон» гуфта ва Исмоилпошо низ зикре аз онро дорад.

9. Рисолае ба забони арабӣ. Ба қавли шарқшинос Ритер, дар китобхонаи Кушки Бағдод ба рақами 510 як рисолаи арабии Шайхулисом мавҷуд аст, ки мавзуи он асноди мавҷудот ба Холиқ, яъне дар фалсафа ва ҳикмати офаринш мебошад.

10. «Қасида фӣ-л-эътиқод». Субкӣ дар бораи ин қасида чунин гӯяд: «Ва лаҳу қасидат фӣ-л-эътиқодоту-н-набӣ ани-л-изом фӣ ҳозол-маънӣ» [11, с.18]. Аз ин навиштаи Субкӣ бармеояд, ки Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар ин қасида ақоиди худро ба наҳве гуфта буд, ки дигарон онро аз изом шумурдаанд.

II. Китобҳои форсӣ

Хоҷа Абдуллоҳи Ансориро ба забони форсӣ низ осори мутааддиде ҳаст, ки қисме комил, қисме пароканда ва иддае танҳо бо унвон ба мо расидааст. Дар мабоҳиси зер муруре ба соири осори форсии Пири Ҳирот мекунем:

1. Рисолаи «Чихилу ду фасл». Зоҳиран, баъд аз «Табакот-ус-суфия» муфассалтарин асаре, ки дар миёни осори Хоҷа боқӣ мондааст, китобест, ки Муҳаммади Шервонӣ «Рисолаи муфассалаи Хоҷа Абдуллоҳи Ансории Ҳиравӣ дар чихилу ду фасл дар тасаввуф» номидааст [7, с. 252]. Муҳаммад Сарвари Мавлоӣ онро ба унвони «Рисолаи чихилу ду фасл дар ҳикояти машоих» чоп кардааст. Шафеии Кадканӣ, ки бевосита китоби мазкурро аз маҷмуаҳои болозикр ташхис кардааст, дар сохтори китоб чунин мегӯяд: «Сохтори китоб дар матни мавҷуд, ки оғози он афтодагӣ дорад, бад-ин гуна аст, ки муаллиф дар ин чихилу ду фасли мавҷуд, ҳар фаслро ба чанд ҳадис оғоз мекунад ва сипас тарҷумаи ҳадисҳоро ва он гоҳ таҳти унвони ишорот бо лаҳни хитобӣ баҳсе дар масоили зухду ахлоку тасаввуфро матраҳ мекунад ва он гоҳ ҳикояте аз яке аз бузургони зухду тасаввуфро бо ишороте ба зиндагиномаи ӯ меоварад» [6, с. 70].

Пажӯҳишгароне, ки оид ба осори арабию форсии Пири Ҳирот баҳс ба миён овардаанд, дар боби ин асари ӯ тардиде нашошта, онро аз осори мусаллами Ансорӣ медонанд. Аммо Шафеии Кадканӣ чунин ақида дорад, ки «... ба яқин метавон гуфт, ки ин асар наметавонад аз осори Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ба шумор ояд... Он чи муртабит ба сабки шахсии Хоҷа Абдуллоҳ аст ва ин китоб аз он бебаҳра аст...» [6, с. 70].

2. «Муноҷотнома». Ин асар бо номҳои «Муноҷот», «Илоҳинома» ё «Малфузот» низ ёд мешавад. Бе ҳеч тардиде, миёни осори насрии форсии Пири Ҳирот аз «Муноҷотнома»-и ӯ дида машҳуртаре наметавон ёфт. Шухрати муноҷотҳои ӯ ба ҳадде ҳаст, ки дар қуруни баъд аз зиндагии Ансорӣ бисёр асҷоъ ба номи ӯ сабт шудаанд, ки ташхиси муноҷотҳои худи Хоҷа дар ин миён низ мураккаб аст. Ҳамон гуна ки рубоӣҳои Умари Хайём низ ҳудуди ҳазор ададро гузашта, дар ҳоле ки рубоӣҳои мансуб ба худи Хайём хеле каманд. Муноҷотнома ва Илоҳиномаҳои мутааддиде ҳам асрҳои баъдӣ ба номи Абдуллоҳи Ансорӣ шухрат пайдо кардаанд. Ҳочӣ Халифа, ки ду «Илоҳинома»-ро ба номи Саной ва Аттот зикр мекунад [16, с. 161], аз вучуди «Илоҳинома» ё «Муноҷотнома»-и алоҳида ба номи Абдуллоҳи Ансорӣ ном намебарад. Аз ин бармеояд, ки аксари «Илоҳинома»-ҳои мутааххир маҷзуланд. Масалан, дар соли 1927 дар Дакан китоби кӯчаке ба номи «Муноҷот ва насоеҳи Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ» бо таъби нафис ва хатти зебое нашр мешавад, ки дар он ашъори бархе аз шуарои мутааххир, ки дар асри Шайх Абдуллоҳи Ансорӣ ҳанӯз ба дунё наомада буданд, мудаванн шудаанд. Масалан, ин абёти «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ дар ҳамин маҷмуа дида мешавад:

Айби касон мангару эҳсони хеш,
Дида фурӯ каш ба гиребони хеш.
Ойина рӯзе, ки бигирӣ ба даст,
Худ шикан он рӯз, машав худпараст [3, с. 78].

Аммо бо ин ҳама, наметавон гуфт, ки Ҳоча китобе бо номи «Илоҳинома» ё «Муноҷотнома» нашоист. Ибни Раҷаб ҳангоми зикри Қозӣ Соъид ибни Сайёри Ҳиравӣ, донишманди муосири Ансорӣ аз гуфтаи ӯ чунин меорад: «Самияту Шайхулислом ал-Ансорӣ яқул. Илоҳӣ! Аъсамату ав мағфарат, фақат зоқат бино тарику-л-маъзур» [7, с. 468]. Ба гуфтаи Байҳақӣ, ин Қозӣ муллои Султон Масъуди Ғазнавӣ ва нависандаи «Мухтасари Соъидӣ» буд [2, с. 229] ва ба қавли аллома Заҳабӣ, дар 1126 вафот ёфт. Чун вай муосири Шайхулислом буд ва аҳодисро мустақиман аз ӯ шунида буд, пас гуфтаи ӯ дар вучуди шухрати «Муноҷот» санаде қадимтар ва устувортар аст.

Перомуни вучуд ва набуди китобе ба номи «Муноҷотнома» ва «Илоҳинома»-и мансуб ба Абдуллоҳи Ансорӣ Абдулҳай Ҳабибӣ чунин менависад: «Муноҷотҳо» ва «Илоҳинома»-ҳои мутааддид дар ин авохир ба номи Шайхулислом мансуб ва таъб шудаанд, магар чунин ба назар меояд, ки худи Шайхулислом маҷмуае ба номи «Муноҷот» ё «Илоҳинома» нанавишта буд. Зеро Ҳоҷӣ Халифа, ки ду «Илоҳинома»-ро ба номи Саной ва Аттор зикр кунад [16, с. 161], аз вучуди «Илоҳинома»-е ё «Муноҷот»-и ҷудогона ба номи Шайхулислом хабаре надорад [13, с. 195].

Қадимтарин нусхаи асилаи «Муноҷотнома» дар ду китоби муосирони Шайхулислом ба даст меояд. Нахуст, «Табақот-ус-суфия», ки дар он шогирде аз дабистони Ансорӣ басо аз ақволу гуфторҳо ва муноҷотҳои устодро фароҳам оварда. Дигар, даҳ чилди «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ, ки дар он миқдори мутааддиди ин гуфтаҳо омада ва ин ду китоби мустанад ва қадимӣ ҳанӯз дастраси ҳаводорон аст. Муҳтаво ва таркиби «Муноҷотнома» низ монанд ба мавзуоти дохили «Табақот-ус-суфия» ва «Кашф-ул-асрор» аст, зеро аксари ин муноҷотҳо дар ду китоби мазкур дида мешаванд ва онро гулчине аз муноҷотҳои дохили «Табақот-ус-суфия», «Кашф-ул-асрор» ва дигар китобҳои Абдуллоҳи Ансорӣ бояд донист. Қадимтарин нусхаи ин китобро ҳам метавон тавҷам бо нусхаи «Расоили ҷомеи Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» донист, зеро дар шакли мудавван маҳз дар дохили ҳамин маҷмуа омадааст. Муҳаммад Сарвари Мавлоӣ қадимтарин нусхаи дастёфта аз ин китобро, ки дар дохили расоили ҷомеъ омадааст, ба соли 877 ҳиҷрӣ (1498 мелодӣ) мансуб медонад [7, с. 203]. Дар Шуъбаи ҷамъоварӣ ва ниғаждории мероси хаттии Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон як нусха аз ин китоб бо унвони «Муноҷот», тахти рақами 1451 нигоҳдорӣ мешавад, ки таърихи китобаташ ба соли 1826 рост меояд.

Чазвҳои Шайхулислом. Нависандаи «Табақот-ус-суфия» аз чазвҳои Ҳоча низ зикре дорад ва дар шарҳи ҳоли Ҳусайн Мансури Ҳаллоҷ гӯяд: «Дар чазвҳои Шайхулислом буд ба хатти вай навиштаи рӯзномаи ин фасл» [1, с. 420]. Аммо ҷуз «Табақот-ус-суфия» дар ҳеч сарчашмаи дигар номе аз чазвияҳои Ҳоча нарафтааст.

Тамоми китобҳои форсии Абдуллоҳи Ансорӣ маҳсули коргоҳи ҳунарии ӯ буда, мувофиқ ба завқу истеъдоди Пири Ҳирот мебошанд. Маҳз қисме аз ин китобҳо, махсусан, китобҳои, ки дар дохили «Расоили ҷомеи Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» омадаанд, марҷаи дарёфти ашъори Абдуллоҳи Ансорӣ мебошанд.

III. Амолҳои Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ:

1. «Табақот-ус-суфия». Аз осори муҳимми Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ, ки ба лаҳҷаи ҳиравӣ ба мо расидааст, китоби «Табақот-ус-суфия» мебошад. Онро дар маҷолиси тазкири худ ҳангоми тафсиру таҳлили «Табақот-ус-суфия»-и Абдурраҳмони Суламӣ таҳрир кардаву бо илова ва такмил шогирдонаш имло кардаанд. «Табақот-ус-суфия» муҳимтарин манбаъ перомуни зиндагии Ансорӣ буда, маҳз дар ҳамин китоб зикри «аз хурдӣ ба бадеҳа шеър сурудани» Пири Ҳирот омадааст.

2. «Сад майдон». Ин китобест, ки шогирдони Пири Ҳирот аз суханони ӯ дар маҷолиси вазъ китобат кардаанд. Яъне, он таҳрири маҷолиси ирфонии ӯст. Зимнан, чунин равиш дар таърихи адабиёт собиқаи пешин дошт, ки намунаи дигари барҷастаи онро дар мисоли «Асрор-ут-тавҳид фӣ мақомоти Шайх Абусаъид», навиштаи Муҳаммад ибни Мунаввар аз наберагони Абусаъиди Абулхайр метавон гуфт. Шафеии Кадканӣ ба ин бовар аст, ки рисола «бо тағйироти фоҳиш то

имрӯз ба дасти мо расидааст» [6, с. 86]. Рисолаи мазкур дар тартиби мадорич ва мақомоти соликон ва таъйини таърифҳои он навишта шудааст. Нусхаҳои хаттии ин китоб хеле каманд ва ҳатто Ҳочӣ Халифа низ аз зикри он хомӯш аст. Бори аввал ин китоб дар соли 1954 бо ҳиммати донишманд С. де Буркуй аз рӯи ду нусхаи хаттии Истанбул ва Порис дар Қоҳира нашр шудааст [7, с. 128]. Баъд аз ин борҳо ин рисола нашр шудааст.

3. «Мақомот». Муҳаммад Сарвари Мавлоӣ дар «Маҷмуаи расоили форсии Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» чунин менависад: Нависандаи «Табақот-ус-суфия» ба ин ном китобе аз осори Ҳоча дар даст доштааст, ки дар бораи «Мақомот» ройи Шайхулисломро дар «Табақот-ус-суфия» аз он навишт [7, с. 214]. Имлоқунандаи ин китоб яке аз шогирдони Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ – Имом Солеҳ Абулфатҳ Абдулмалик ибни Абдуллоҳ ибни Абисаҳли Ҳиравии Каручӣ аст, ки ба қавли Заҳабӣ, гуфторҳои Шайхро дар камоли диққат ва садоқат менавишт, ки дар санаи 1063, дар Караҷи Ҳирот зода шудааст.

4. «Мухтасар фӣ одоб-ус-суфия ва-с-солиқини тариқи-л-ҳақ». Рисолаи мазкур ирфонӣ буда, дар шарҳу баррасии ободу тароики солиқони роҳи Ҳақ мебошад. Рисола ба забони форсӣ-тоҷикӣ дар ёздаҳ саҳифа бо тарҷума ва муқаддима дар соли 1960 бо ҳиммати донишманд С. Де. Буркуй аз тарафи Муассисаи шарқшиносии Фаронса дар Қоҳира чоп шудааст [13, с. 85].

IV. Осори мансуб ба Шайхулислом. Ба номи Абдуллоҳи Ансорӣ осори фаровони хаттиро чопӣ мавҷуданд, ки бо назари интиқодӣ таҳлилу таҷзия шудаанд ва бархе аз китобҳои маҷъулро бидуни таҳқиқу баррасӣ ба номи Шайхулислом мансуб донистаанд. Дар ин китобҳо матолиби такрориро сода ва ниҳоят сатҳӣ вучуд дорад, ки ба гуфтаи Абдулҳай Ҳабибӣ, «...интисоби онҳо ба Шайхулислом тавҳини мақоми илмию ирфонии ӯст» [13, с. 87]. Осори мансуба ба тариқи зайланд:

1. Давовини ашъор. Масъалаи хеле печидаву муҳимме, ки перомуни ҳаёт ва эҷодиёти Абдуллоҳи Ансорӣ то имрӯз ба таври муфассал ва алоҳада норавшан аст, шеър ва шоирии ӯ мебошад. Чунонки қаблан ҳам зикр шуд, Ҳочӣ Халифа дар «Кашф-уз-зунун» гуфтааст, ки Шайхулислом се девони ашъори форсӣ дошта [16, с. 799]. Зоҳиран, ин давовинро Ҳочӣ Халифа надидааст, зеро тавре ки одати ӯст, калимоти оғози онро менавишт. Зикри доштани се девони ашъори форсӣ дар «Ҳафт иқлим» низ омадааст, ки қаблан дар ин бора сухан рафта буд. Ба забони арабӣ Ансорӣ ашъори мутааддид дорад, ки нисбати он ба ӯ бо асноди қадима собит аст. Абдулҳай Ҳабибӣ дар мақолаи худ ба унвони «Сирату ибтикор ва осори Шайхулислом Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» ба муносибати нуҳсадумин солгарди вафоти Ҳоча чунин менависад: «Бохарзӣ [Сайфиддини Бохарзӣ – О. И.] дар «Дамийят-ул-қаср» ва низ Ибни Раҷаб намунаҳои онро додаанд ва Ибни Раҷаб гӯяд: Ва лаҳу каломии фӣ-т-гасаввуф ва сулуки дақиқ» [13, с. 86]. Дар «Табақот-ус-суфия» ва «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ ашъори арабии ӯ зиёд аст.

2. Канз-ус-солиқин. Аксари муҳаққиқоне, ки осори Ҳочаро тавсиф кардаанд, китоби мазкурро моли ӯ намедонанд. Ин китоб ҳовии андешаҳои ахлоқии мансуб ба Абдуллоҳи Ансорӣ аст. Аз китоби мазкур чор нусха (223/II, 891/ III, 1908, 1185/ I) дар Шуъбаи чамъоварӣ ва ниғаҳдории мероси хаттии Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳдорӣ мешавад. Таърихи китобати асар ба солҳои 1880-1881 рост меояд ва бо чунин ҷумла оғоз меёбад: «Илоҳӣ! Ин чӣ фазл аст, ки бар дӯстони худ кардӣ, ки ҳар ки эшонро шинохт, Туро ёфт»

Ҳамин тавр, тавсифи мухтасари осори Ҳоча ва низ тафҳусу перомуни онҳо ба мо имкон дод, то бидонем, ки кадом аз ин асарҳо ҳовии ашъори ӯ ҳастанд. Илова бар ин, мухтавои ин осор дар баррасии мухтавои ашъори мансуб ба Ҳоча кумаки зиёд хоҳанд кард. Бинобар ин, дар ҳамин мавқеъ масъалаи ҳақиқати ашъори мавҷудро ба миён мегузорем.

Ҳамчунин, дар китобхонаи Остони Қудси шаҳри Қуми Ҷумҳурии исломии Эрон нусхаи чопи сангии кӯҳнае бо номи «Мақолот ва мавъизоти Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» (дар феҳрасти китоб чунин навишта шудааст, вале дар асл дар худ китоб ном мундариҷ нест; шумораи феҳрасти китоб (12444) мавҷуд аст, ки теъдоди зиёди ашъори Ҳоча дар он омадааст. Китоби мазкур аз 180 саҳифа иборат буда, бо рубоии «Эй номи Ту ороиши унвони калом» оғоз меёбад. Дар ин китоб 68 шеър иборат аз 53 рубоӣ (106 байт), 1 фард (1 байт), 3 маснавӣ (42 байт), 8 ғазал (53 байт) ва 3 китъа (8 байт) ҷой дорад.

Қисми зиёди ашъори Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ дар рисолаҳои ӯ ҷой гирифтаанд. Муҳаққиқо-

ни эронӣ Султон Ҳусайн Тобандаи Гунободӣ ва Ваҳиди Дастгирдӣ китобе бо номи «Расоили чо-меи Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ» таълиф кардаанд, ки дар муқаддимааш чунин омада: «Дар як саҳифаи бисёр оӣ муштамил бар кутубу расоили бисёре аз ҳукамо ва урафои маъруфи мутааллиқ ба китобхонаи Армуғон рисолаҳое чанд таълифи орифи бузурги раббонӣ Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ, қуддиса сиррух, ёфт гардид, ки феҳристи онҳо ба тариқи тартиби ин китоб чунин аст:

1. «Дилу чон» – аз саҳифаи 2 то 10.
2. «Канз-ус-соликин» – аз саҳифаи 10 то 20.
3. «Воридот» – аз саҳифаи 20 то 87.
4. «Қаландарнома» – аз саҳифаи 87 то 96.
5. «Ҳафт ҳисор» – аз саҳифаи 96 то 106.
6. «Муҳаббатнома» – аз саҳифаи 106 то 144.
7. «Мақулот» – аз саҳифаи 144 то 172.
8. «Илоҳинома» – аз саҳифаи 172 то 184» [Ансорӣ 1349, с. 1].

Аз чомеи ин рисолат танҳо «Мақулот» (8 рубой; 16 байт), «Муҳаббатнома» (7 фард, 1 ғазал; 3 байт ва 29 рубой), «Ҳафт ҳисор» (6 ғазал иборат аз 30 байт) ва «Канз-ус-соликин» (20 ғазал. 167 байт, 13 рубой 26 байт, 2 қитъа 6 байт, 1 фард ва 1 назм) шеър доранд. Дар умум, ин расоил шомил 38 адад анвои адабии шеър (27 ғазал, 8 фард, 50 рубой, 2 қитъа, 1 назм) дар ҳаҷми 305 байт мебошанд.

Бо ин вачҳ, метавон гуфт, ки аз осори насрии Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ танҳо осоре ҳовии ашъори ӯ ҳастанд, ки мазмуни панду ахлоқӣ ва маъвизавӣ доранд. Ин ашъорро низ ҳадди ниҳонии сурудаҳои Ҳоча наметавон гуфт, зеро имкони пайдо шудани нусхаҳои хаттии осори ӯ вучуд дорад, ки боиси пайдо гардидани ашъори тоза аз ӯ хоҳанд гашт.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Ансорӣ, Ҳоча Абдуллоҳ. Табақот-ус-суфия [Матн] / Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ. Таҳиягари матн, муаллифони муқаддима ва феҳрастҳо Меҳринисо Очиллова ва Муътабар Оқилова. – Хучанд: Ношир, 2014. – 435 с.
2. Байҳақӣ, Муҳаммад ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ [Матн] / Муҳаммад ибни Ҳусайн Байҳақӣ: ба тасҳеҳи Алиакбари Файёз ва эҳтимоми Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. – Машҳад: Донишгоҳи Фирдавсии Машҳад, 1383. – 815 с.
3. Ганҷавӣ, Н. Махзан-ул-асрор [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. – Лондон, 1260. – 134 с.
4. Доғистонӣ, В. Риёз-уш-шуаро. Ҷ. II. [Матн] / Волаи Доғистонӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба хатти кириллии тоҷикӣ: Мисбоҳиддини Нарзиқул ва Бобоева Озода Имомқуловна. – Душанбе: Офсет, 2018. – 775 с.
5. Заҳабӣ, Ш.М. Таърих-ул-ислом [Матн] / Шамсиддин Муҳаммади Заҳабӣ. Дорулкитоб, 1410. – 382 с.
6. Кадканӣ, М.Ш. Дар ҳаргиз ва ҳамешаи инсон (аз мероси ирфонии Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ) [Матн] / Муҳаммадризо Шафъеии Кадканӣ. – Техрон: Сухан, 1394. – 545 с.
7. Мавлоӣ, М.С. Маҷмуаи расоили форсии Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ [Матн] / Муҳаммад Сарвари Мавлоӣ. – Техрон: Тӯс, 1377. – 845 с.
8. Майбудӣ, Абулфазл. Кашф-ул-асрор ва иддат-ул-аброр [Матн] / Абулфазли Майбудӣ. Ҷилди 1. Бо кӯшиши Алиасғари Ҳикмат. – Техрон, 1337.
9. Навоӣ, А.Н.А. Маҷолис-ун-нафоис [Матн] / Амир Низомиддин Алишери Навоӣ: ба эҳтимоми Алиасғари Ҳикмат, таҳия, тасҳеҳ, таҳқиқ ва муқаддимау тавзеҳоти Урватулло Тоиров ва Муҳриддин Низомов. – Душанбе: «Нашри Мубориз», 2018. – 528 с.
10. Розӣ, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим [Матн] / Амин Аҳмади Розӣ. – Техрон, 1310 х. – 510 с.
11. Субкӣ, Тоҷиддин. Табақоти Шофъеия [Матн] / Тоҷиддини Субкӣ. – Бейрут, 1324. – 616 с.
12. Суютӣ, Ҷалолиддин. Табақот-ул-муфассирин [Матн] / Ҷалолиддини Суютӣ. Ба таҳқиқи Алӣ Муҳаммади Умар– Қоҳира, 1396. – 165 с.
13. Ҳабибӣ, Абдулҳай. Сирату ибтикор ва осори Шайхулислом Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ

[Матн] / Абдулхай Ҳабибӣ // Нуҳсадумин соли вафоти Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ. – Кобул, 1342. – С. 59-93.

14. Ҳидоят, Ризоқулихон. Маҷмаъ-ул-фусаҳо Қилди аввал. Бахши аввал [Матн] / Ризоқулихони Ҳидоят. Муқаддимаи Ҳашматуллоҳ Қанбарии Ҳамадонӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1381 х. – 726 с.

15. Ҳидоят, Ризоқулихон. Риёз-ул-орифин [Матн] / Ризоқулихони Ҳидоят: бо кӯшиши Саидризо Воҳидӣ ва Сухробӣ Зорей. – Техрон: Асотир, 1375. – 254 с.

16. Ҳоҷӣ, Халифа. Кашф-уз-зунун ан асомия-л-кутуб ва-л-фунун [Матн] / Ҳоҷӣ Халифа; Қилди аввал. – Истамбул, 1310. – 556 с.

17. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Манокӯби Шайхулисом [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Таҳшия ва таълиқи Алиасғари Башир. – Техрон: Савр, 1355. – 181 с

ОСОРИ НАСРИИ АНСОРӢ ВА АШӢОРИ МУНДАРИЧ ДАР ОНӢО

Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз нависандагони пурмаҳсули замони худ буда, осори мутааддиде аз ӯ боқӣ мондааст. Тамоми осори Ансориро аксари пажӯҳишгарони осори ӯ ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд: 1. Китобҳое, ки худи Шайхулисом навишта ва ё аз осори мустақими ваянд; 2. Китобҳое, ки онҳоро шогирдонаш аз гуфторҳои вай фароҳам овардаанд; 3. Осори мансуб ба Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, ки дар асрҳои баъдӣ таълиф гардида, вале на аз навиштаҳои мустақим ва на аз гуфторҳои имлошудаи вай аст. Машхуртарин осори Хоҷа иборатанд аз «Манозил-ус-соирин», «Табакот-ус-суфия», «Замм-ул-калом ва ахлиҳӣ», «Сад майдон» ва «Муноҷот». Ашӯри Ансорӣ танҳо дар осори насрии ӯ, ки хусусияти пандуахлоқӣ ва шарҳиҳолӣ доранд, мундариҷ аст. Қисми зиёди ашӯри Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар рисолаҳои ӯ ҷой гирифтаанд. Аз ҷомеи ин рисолат танҳо «Мақулот» (8 рубой; 16 байт), «Муҳаббатнома» (7 фард, 1 ғазал; 3 байт ва 29 рубой), «Ҳафт хисор» (6 ғазал иборат аз 30 байт) ва «Канз-ус-соликин» (20 ғазал; 167 байт, 13 рубой; 26 байт, 2 қитъа; 6 байт, 1 фард ва 1 назм) шеър доранд. Дар умум, ин расоил шомили 38 адад анвои адабии шеър (27 ғазал, 8 фард, 50 рубой, 2 қитъа, 1 назм) дар ҳаҷми 305 байт мебошанд.

Бо ин вачҳ, метавон гуфт, ки аз осори насрии Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ танҳо осоре ҳовии ашӯри ӯ ҳастанд, ки мазмуни панду ахлоқӣ ва маъвизавӣ доранд. Ин ашӯрро низ ҳадди ниҳони сурудаҳои Хоҷа наметавон гуфт, зеро имкони пайдо шудани нусхаҳои хаттии осори ӯ вучуд дорад, ки боиси пайдо гардидани ашӯри тоза аз ӯ мегарданд.

Калидвожаҳо: Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, осори насрӣ, нусхаҳои хаттӣ, ашӯр, ғазал, рубой, байт, адабиёт, тасаввуф.

Маълумот дар бораи муаллиф: Искандари Ориф – Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Суроға: шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

E-mail: orifiskandar@gmail.com; **Тел:** 988-20-01-31.

ПРОЗАИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АНСАРИ И ПОЭЗИЯ СОДЕРЖАЩИЕСЯ В НИХ

Ходжа Абдуллах Ансари являлся одним из плодотворных писателей своего времени, оставивший после себя много литературного наследия. Большинство исследователей разделили произведения Ансари на три группы: 1. Труды, написанные самим Шейх-ул-исламом или выделенные из его работ; 2. Работы, написанные его учениками на основе изречений поэта; 3. Работы, относящиеся к Ходжа Абдуллаху Ансари, но не являющиеся плодами его трудов или изречений.

Наиболее известными произведениями Ходжи являются «Манозил-ус-соирин», «Табакат-ус-суфия», «Замм-ул-калам ва ахлихи», «Сад майдан» и «Мунаджат». Большая часть стихов Ходжи Абдуллаха Ансари встречаются в его трактатах. Во его трактатах встречаются поэтические произведения, в том числе в «Мақулат» (8 рубаи в 16 бейтах), «Муҳаббат-наме» (7 фардов, 1 газель; 3 бейта и 29 рубаи), «Ҳафт хисар» (6 газелей, состоящих из 30 бейта), «Канз-ус-соликин»

(20 газелей, содержащих 167 бейта, 13 рубаи в 26 бейтах, 2 кит'а в 6 бейтах, 1 фард и 1 назм). В общей сложности, эти произведения содержат 38 литературных поэтических форм (27 газелей, 8 фардов, 50 рубаи, 2 кит'а, 1 стих) в общем объеме 305 стихов.

Таким образом, можно сказать, что в прозаических произведениях Ходжа Абдуллаха Ансари содержатся поэтические произведения, имеющих назидательное, нравственное и духовное содержание. Эти поэтические произведения нельзя назвать предельным объемом написанных Ходжа, в силу того что существует вероятность появления новых его письменных произведений, которые могут дать новые образцы его стихотворений.

Ключевые слов: Ходжа Абдуллах Ансари, прозаические произведения, рукописные экземпляры, поэзия, газел, рубаи, бейт, литература, суфизм.

Сведения об авторе: Искандари Ориф – к.ф.н. научный сот. Центр писменного наследия при президиуме Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17.

E-mail: orifiskandar@gmail.com; **Тел:** 988-20-01-31.

PROSE WORKS OF ANSARI AND THE POETRY CONTAINED IN THEM

Khawāja ‘Abdullāh Anṣārī was one of the most prolific writers of his time, and numerous works by him have survived. Researchers generally divide Anṣārī’s works into three groups: 1. Books written by Shaykh al-Islām himself or composed directly from his own writings; 2. Books compiled by his students from his oral teachings; 3. Works attributed to Khawāja ‘Abdullāh Anṣārī that were written in later centuries and are based neither on his direct writings nor on his dictated teachings. His most famous works include «Manāzil al-Sā’irīn», «Ṭabaqāt al-Ṣūfiyya», «Dhamm al-Kalām wa-Ahlihi», «Sad Maydān» and «Munājāt». Anṣārī’s poetry appears only within his prose works, which have an ethical, didactic, and autobiographical character. A large portion of his verses is found in his treatises. Among these treatises, only «Maqulāt» (8 quatrains; 16 lines), «Muḥabbat-nāma» (7 fard, 1 ghazal; 3 lines and 29 quatrains), «Haft Ḥiṣār» (6 ghazals comprising 30 lines), and «Kanz al-Sālikīn» (20 ghazals; 167 lines, 13 quatrains; 26 lines, 2 qit‘as; 6 lines, 1 fard and 1 poem) contain poetry. Altogether, these treatises include 38 poetic pieces (27 ghazals, 8 fards, 50 quatrains, 2 qit‘as, and 1 poem), totaling 305 lines.

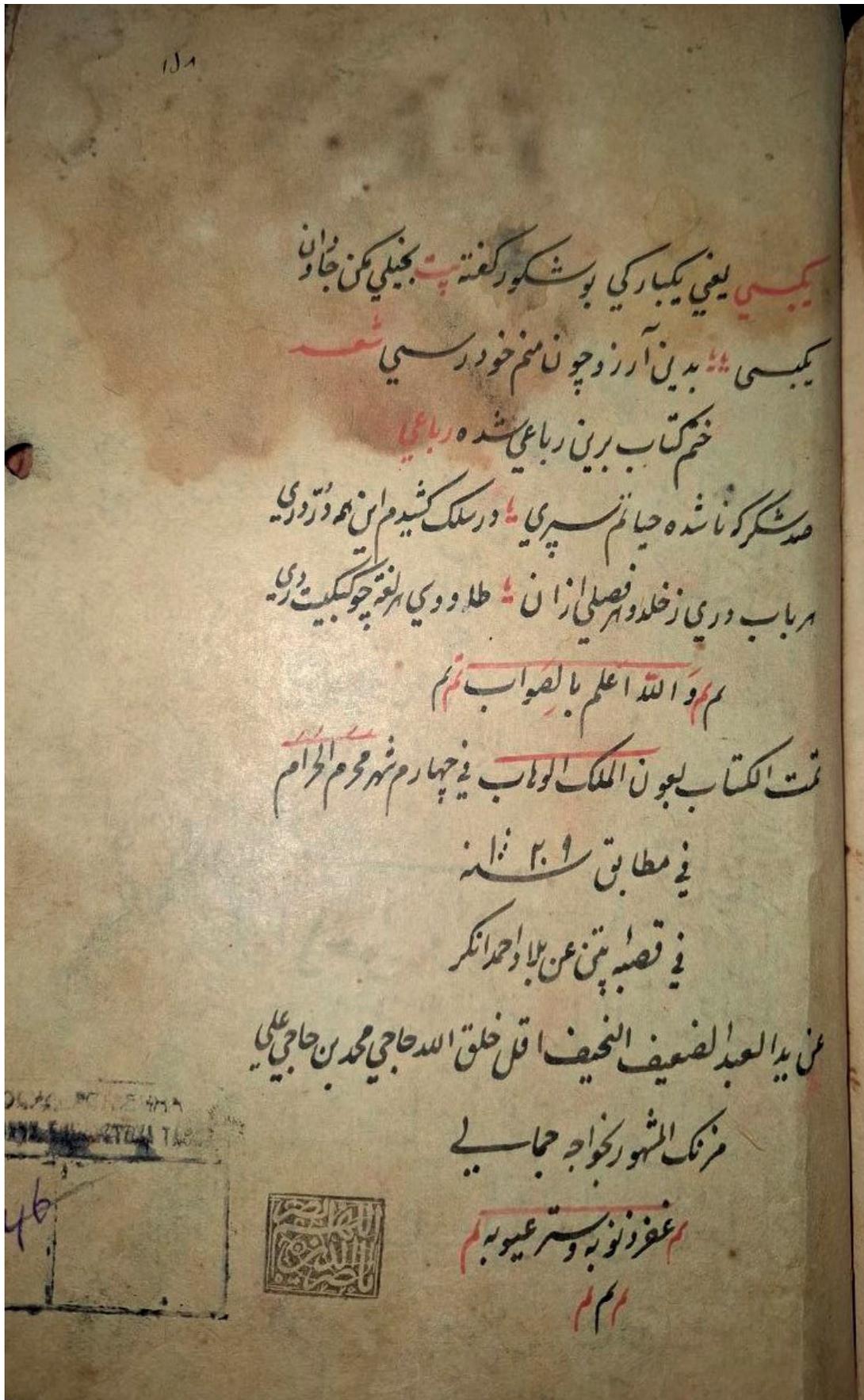
Thus, it can be said that only those prose works of Khawāja ‘Abdullāh Anṣārī contain his poetry that have a moral, didactic, or admonitory theme. Even these poems cannot be regarded as the full extent of his verse, since there remains the possibility that new manuscript copies of his works may be discovered, which could reveal additional poetry by him.

Keywords: Khwaja Abdullah Ansori, prose works, manuscripts, poetry, rubai (quatrain), verse (bayt), literature, Sufism.

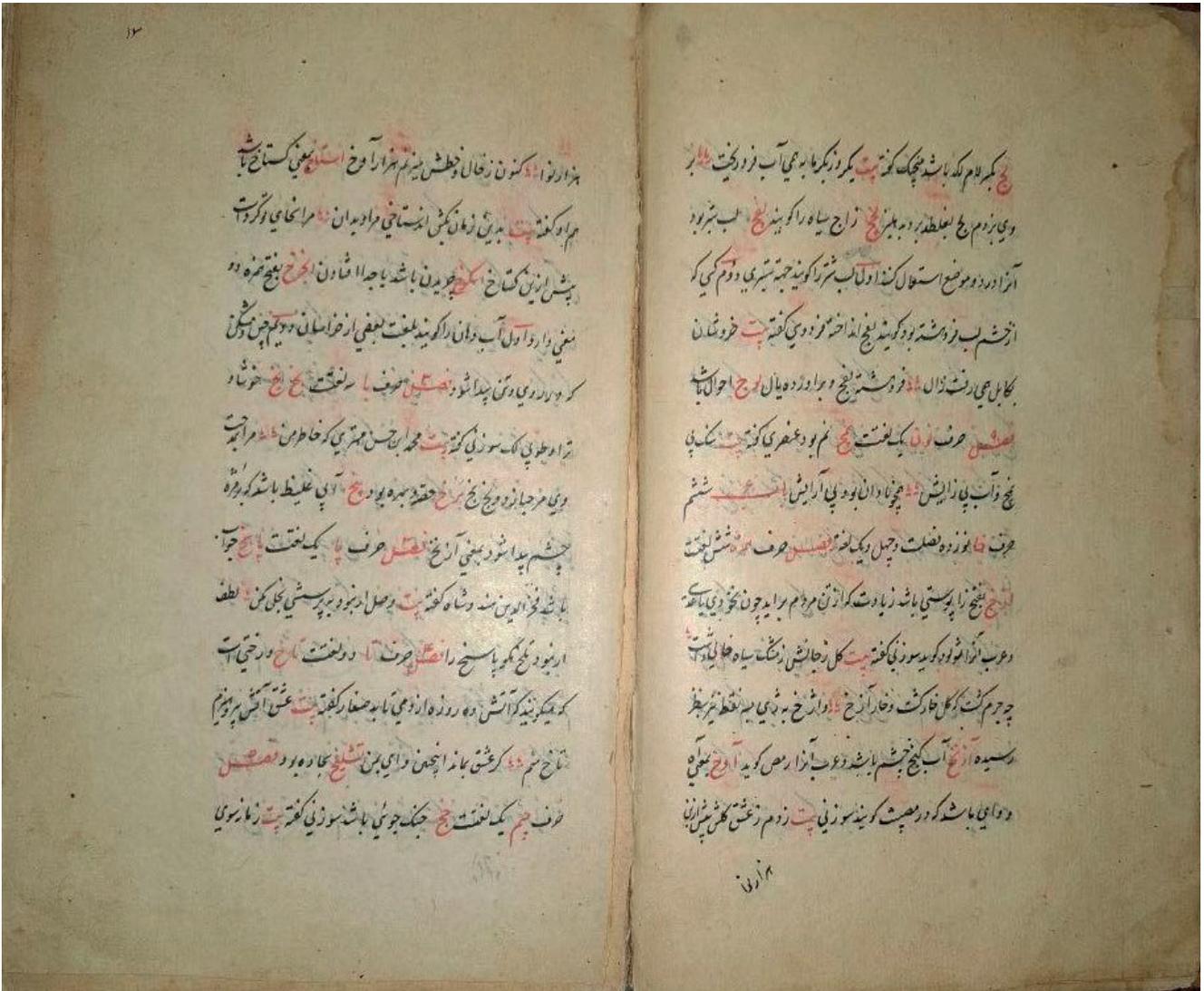
Information about the author: Iskandari Orif - Center of written heritage near the board of the National academy of sciences of Tajikistan,

Address: Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue 17.

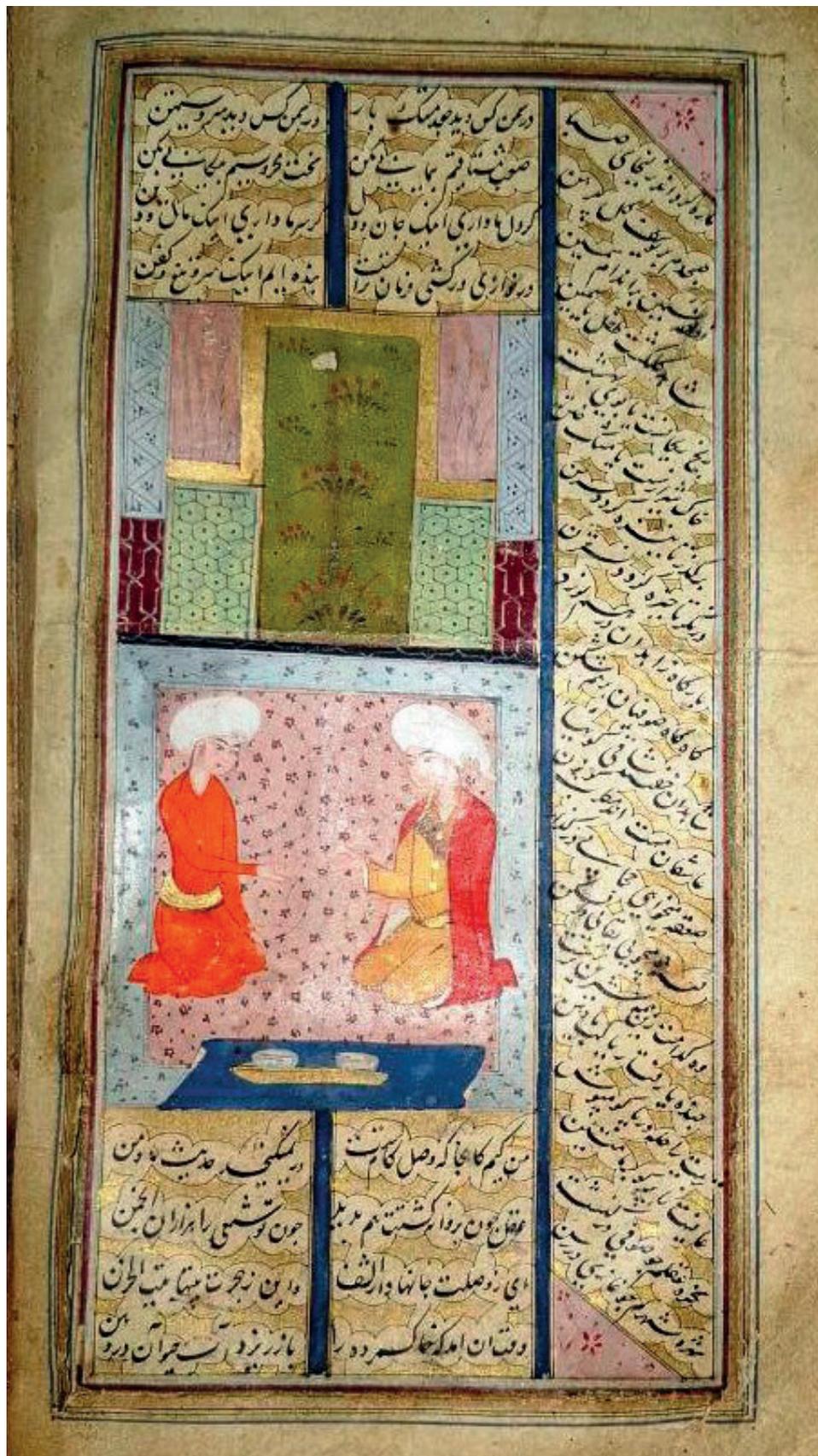
E-mail: orifiskandar@gmail.com; **Тел:** 988-20-01-31.

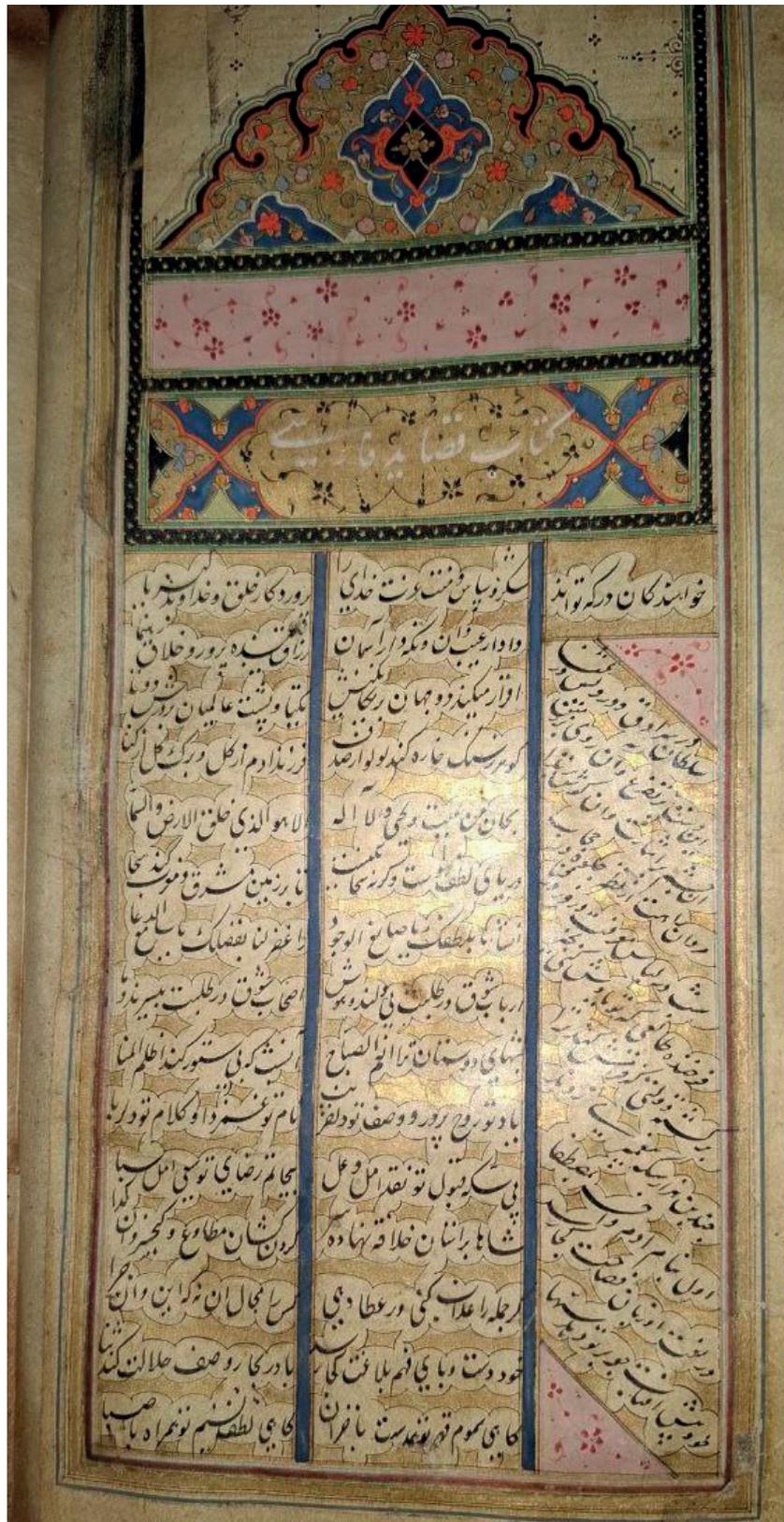
Варақи аввали «Фарҳанги Вафой» таълифи Хусайни Вафой. Дастхати №208
маҳзфуз дар Ганчинаи дастнависҳои шарқии ба номи
А. Мирзоеви Маркази мероси хатии АМИТ.

Вараке аз «Фарханги Вафой» таълифи Хусайни Вафой. Дастхати №208
маҳфуз дар Ганчинаи дастанвисҳои шарқии ба номи
А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии АМИТ.

“Куллёт”-и Саъдии Шерозӣ . Дастхати №1902 махзфуз дар Ганчинаи дастнависҳои шарқии ба номи ак. А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии АМИТ.

Варақе аз “Куллёт”-и Саъдии Шерозӣ . Дастхати №1902 маҳзфуз дар Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи ак. А. Мирзоєви Маркази мероси хаттии АМИТ

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ:

1. Риоя намудани «Этикаи чопи мақола дар маҷаллаи илмӣ «МХ»;
2. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣю англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 20 см. ва фосилаи байни сатрҳо 14,4 мм;
3. Ҳаҷми мақола: формати А 4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 15 саҳифаи дастхат;
4. Индекси УДК (индекси мазкурро аз дилҳо китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
5. Номи мақола;
6. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф (он);
7. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамояд;
8. Матни асосии мақола (на камтар аз 15 саҳифаи дастхат; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
9. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 8-10 номгӯй адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳое бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъаққуб кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25 ҷисди рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
10. Тавачҷуҳи муаллиф (он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Мероси Шарк» ба нашр расидааст;
11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 20 сатр (аз 150 то 200 калима) ва калидвожаҳо аз 8 то 10 номгӯ;
12. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
13. Мақолаи аспирант/докторанти Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ ё мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
14. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ё доктори илм қабул карда мешавад;
15. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
16. Нишон додани манбаи иқтибос дар қавси ҷаҳоркунча [];
17. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;
18. Маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям:

1. Соблюдение публикационной этики научного журнала «Наследие Востока»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 12, поля 2,0 см, межстрочный интервал 14,4 строки;
3. Объем статьи: не менее 15 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия и.о. автора (ов);
7. Название организации, где работает(ют) автор (ы);
8. Основной текст статьи (не менее 15 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 8-10 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора (ов);
10. Ссылка на предыдущие публикации научных журнала «Мероси Шарк» по теме исследования приветствуется.
11. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 8-10 терминов;
12. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
13. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
14. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
15. Информация об авторе (ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
16. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
17. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
18. Представить справку о прохождении системы антиплагиат

МУНДАРИЧА

ТАЪРИХ

Шарипов А.Н. , Социально-экономический и политический строй таджиков в xvi- xviii вв.....	5
Одинаев А. Н., Борошко С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В Инкишофи назарҳои г. А. Арандаренко дар масъалаи чангал дар нашрияҳои соли 1886 (қисми 2)	13
Каримзода У. Н. , Раванди асосии рушди таҳсилоти олии касбӣ дар Тоҷикистони шуравӣ (1929-1941).....	26
Бегмуратова К.Х. , Инфраструктура как инструмент коммуникации горного Памирского региона 30-90-х годов XX-го века	34
Пирова С. , Бозтоби мабоҳиси таърихӣ дар шеър и ҳофиз ва ҳамасрони ӯ	40

ЗАБОНШИНОСӢ

Охонниёзов В. Д. , Муҳаққиқи забон ва фарҳанги сокинони водии Вахон (Бахшида ба 80-солагии муҳаққиқи шаҳир Михаил Иванович Стеблин-Каменский)	48
Кенджазода М.С. , Низоми сохтори чумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ	59
Рачабова Ҷ. Н. , Муносибатҳои калимасозии пасвандҳои маконсоз дар “Ёддоштҳо” ва роҳҳои ифодаи онҳо дар забони англисӣ	64
Ғоибов А. , Китоби дарсӣ ва нақши он дар омӯзиш	71
Маҳмадов Н. , Падидаи муродифот дар низоми истилоҳоти дандонпизишкӣ	79

АДАБИЁТШИНОСӢ

Хочамуродов О. , Чараёнҳои мазҳабии мафкуравӣ дар нимаи дуюми асри xv дар қаламрави империяи темуриён.....	89
Мақсудзода Б. М. , Қоидаҳои тавсифи нусхаҳои хаттӣ	95
Муҳаммадӣ А. , Ҳаёти илмӣ, адабӣ ва фарҳангии аҳди Сомониён аз нигоҳи муаррих	102
Рачабов Ҳ. , Прабҳчот – адибае, ки устод Мирзо Турсунзода муаррифӣ кардааст	109
Ориф И. , Осори насрии Ансорӣ ва ашъори мундариҷ дар онҳо	116

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Шарипов А.Н. , Политический строй таджиков в xvi- xviii вв.	5
Одинаев А. Н., Борошков С. Л., Божинская-Арандаренко Л. В. , Развитие взглядов г. А. Арандаренко на лесной вопрос в публикациях 1886 года (часть 2)	13
Каримзода У. , Основные тенденции развития высшего профессионального образования в Советском Таджикистане (1929-1941 гг.)	26
Бегмуратова К.Х. Транспортная инфраструктура как инструмент коммуникации горного Памирского региона 30-90-х годов xx-го века	34
Пирова С. Отражение исторических полемики в поэзии Хафиза и его современников	40

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Охонниёзов В. Д. , Исследователя языка и культуры жителей Ваханской долины	48
Кенджазода М.С. , Структурная система простых предложений таджикского языка	59
Раджабова Д. Н. , Словообразовательные отношения локативных суффиксов в “Воспоминания” С. Айни и способы их выражения в английском языке	64
Гоибов А. , Традиционная обучающая культура	71
Махмадов Н. , Явление синонимии в системе стоматологической терминологии таджикского и английского языков	79

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ходжамуродов О. , Религиозно-мистическое течение в империи темуридов во второй половине xv в	89
Максудзода Б. , Правила описания рукописных книг	95
Алии Мухаммади. , Научная, литературная и культурная жизнь династия саманидов глазами историка	102
Хабибулла Р. , Прабхджот – поэтесса, представленная мирзо турсунзадой	109
Искандари О. , Прозаические произведения ансари И поэзия содержащиеся в них	116

CONTENTS

HISTORY

Sharipov A. N. , Socio-economic and political system of tajiks in the xvi-xviii centuries	5
Odinaev A. N. , The development of g. A. Arandarenko's views on the forestry issue in his 1886 publications (part 2) ..	13
Ubaydullo N. K. , Main trends in the development of higher professional education in Soviet Tajikistan (1929-1941) ...	26
Begmuratova K. Kh. , The infrastructure of the transportation as instrument of communication mountain Pamir region in period 30-90-s years xx century	34
Pirova S. , The reflection of historical disputes in the Poetry of hafez and his contemporaries	40

LANGUSITIK

Okhonniyozov V. D. , researcher of the language and culture of the people of the wakhan valley	48
Kenjazoda M. S. , The structural system of simple Sentences in the tajik language	59
Radzhabova J.N. , Word-formation relations of locative suffixes in "Memories" of S. Aini and ways of their expression in english	64
Goibov. A. , The culture traditional learning	71
Mahmadov N. , The phenomenon of synonymy in the system of dental terminology of the tajik and english languages ...	79

LITERATURE

Olimjon Kh. Kh. , Religious and mystical movements in the temurid empire in the second half of the 15th century ...	89
Maqsudzoda B. , Rules for describing manuscript books	95
Ali M. , Scientific literary and cultural life of the somoniyon dynasty in the eyes of a historian	102
Habibullah R. , Prabhjot is a poet, represented by Mirzo Tursunzada	109
Iskandari Orif. , Prose works of ansari and the Poetry contained in them	116

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҶОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE**

МЕРОСИ ШАРҚ

(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)

№ 2 (12), 2025

Мухаррири масъул: А. Муҳаммадӣ
Мухаррири техникӣ: М. Шаҳобиддин
Мусаххех: Д. Валиева
Тарроҳ: Б. Назарзода

Ба матбаа супорида шуд 27.01.2025
Барои нашр имзо шуд 31.01.2025
Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ - 18,00 Андоза 60X84 1/8.
Адади нашр 200 нусха. Супориши №39

ҶДММ “Меҳроч-Граф”,
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айни 29/2